T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Süleyman KURBAN

BURSA-2024

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Süleyman KURBAN

Danışman:

Prof. Dr. Saadet MAYDAER

BURSA-2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 702222014 numaralı Süleyman KURBAN'ın hazırladığı **"OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)"** konulu yüksek lisans ile ilgili tez savunma sınavı, …../…./ 2024 günü -.....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının……(başarılı / başarısız) olduğuna ..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

…./…./2024

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İslâm Tarihi ve Sanatları **ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 21/10/2024

1. Tez Başlığı / Konusu: **"OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)"**
2. Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 136 sayfalık kısmına ilişkin, 21/10/2024tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %10'dur.
3. Uygulanan filtrelemeler:
4. Kaynakça hariç
5. 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
6. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
7. Gereğini saygılarımla arz ederim.

21/10/2024

Adı Soyadı:	Süleyman KURBAN
Öğrenci No:	7022222014
Anabilim Dalı:	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslâm Tarihi
Statüsü:	Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Saadet MAYDAER

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum " **OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)”** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02.07.2024

Adı Soyadı	**:** Süleyman KURBAN
Öğrenci No	**:** 7022222014
Anabilim Dalı	**:** İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı	**:** İslâm Tarihi
Statüsü	**:** Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

Yazar Adı Soyadı	Süleyman KURBAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Saadet MAYDAER

OSMANLI SÜRELİ YAYINLARINDA BURSA (1840-1909)

Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması, ekonomik ve ticari faaliyetlerdeki merkezi konumu ve padişah türbelerinin burada yer alması gibi nedenlerle Osmanlı döneminde büyük bir öneme sahip olmuştur. Şehrin bu stratejik ve sembolik konumu, Osmanlı süreli yayınlarında sıkça ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Bursa hakkında yayımlanan bu haberler, şehrin yalnızca fiziki ve sosyal özelliklerini değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve ekonomik yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma, Osmanlı süreli yayınlarında yer alan Bursa'ya ilişkin haberleri inceleyerek, şehrin Osmanlı halkına nasıl tanıtıldığını ve bu süreçte hangi temaların öne çıktığını analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma kapsamında, 1840-1909 yılları arasında Osmanlı basınında Bursa ile ilgili yayımlanan haberler sistematik bir şekilde toplanmış ve belirli tema başlıkları altında değerlendirilmiştir. Fiziki yapılar başlığı altında, şehrin mimari zenginlikleri arasında önemli bir yer tutan camiler, türbeler ve külliyeler ele alınmıştır. Bu yapılar, sadece dini ve kültürel değerler açısından değil, aynı zamanda Osmanlı mimarlık tarihine ışık tutan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Sosyal ve ekonomik faaliyetler bağlamında ise Bursa'nın özellikle ipekçilik sektöründeki önemi vurgulanmış, ulusal basında bu sektöre dair geniş kapsamlı haberlerin yer aldığı görülmüştür. Bursa'nın ipek üretimi ve ticaretindeki rolü, şehrin Osmanlı ekonomisindeki merkezi pozisyonunu destekleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Diğer bir önemli başlık ise asayiş ve güvenlik durumları olmuştur. Şehrin huzur ve güvenliğine ilişkin haberlerde, gazete yazarlarının olaylara dair farklı perspektifler sundukları ve bu değerlendirmelerin dönemin sosyal yapısını anlamak açısından önemli ipuçları taşıdığı görülmüştür. Ayrıca, Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar ve Osmanlı basınında bu ziyaretlere dair yer alan aktarımlar, şehrin tarihi, kültürel ve doğal güzelliklerine ilişkin zengin bir bilgi birikimi sunmaktadır. Ziyaretçilerin gözlemleri, hem şehrin Osmanlı toplumundaki algısını hem de uluslararası düzeydeki önemini anlamaya yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Osmanlı dönemindeki süreli yayınlar üzerinden Bursa'nın toplumsal, kültürel ve ekonomik özelliklerini analiz ederek, şehrin tarihsel süreç içerisindeki önemine dair daha derinlemesine bir kavrayış geliştirmeyi hedeflemektedir. Bursa'nın Osmanlı halkı için ne anlama geldiği, bu haberlerde yer alan temalar ve detaylar aracılığıyla daha net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, araştırma, Osmanlı basın tarihi ve şehir tarihi literatürüne önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Servet-i Fünûn, Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr, Sabah

ABSTRACT

Yazar Adı Soyadı	Süleyman KURBAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Saadet MAYDAER

BURSA IN OTTOMAN PERIODICALS (1840-1909)

Bursa had great importance during the Ottoman period for reasons such as being the first capital of the Ottoman Empire, its central location in economic and commercial activities and the location of the sultan's tombs here. This strategic and symbolic location of the city paved the way for its frequent coverage in Ottoman periodicals. These news published about Bursa provide important information not only about the physical and social characteristics of the city, but also about the social and economic structure of the period. This study aims to analyze how the city was introduced to the Ottoman people and which themes came to the fore in this process by examining the news about Bursa in Ottoman periodicals.

Within the scope of the research, news about Bursa published in the Ottoman press between 1840-1909 were systematically collected and evaluated under certain theme headings. Under the heading of physical structures, mosques, tombs and social complexes, which hold an important place among the architectural richness of the city, were examined in detail. These structures were evaluated not only in terms of religious and cultural values, but also as elements that shed light on the history of Ottoman architecture. In terms of social and economic activities, Bursa's importance, especially in the silk sector, was emphasized, and it was seen that the national press included comprehensive news about this sector. Bursa's role in silk production and trade stands out as an element supporting the city's central position in the Ottoman economy. Another important heading was public order and security. In news about the city's peace and security, it was seen that newspaper writers presented different perspectives on the events and that these evaluations carried important clues in terms of understanding the social structure of the period. In addition, travelers who visited Bursa and the accounts in the Ottoman press about these visits provide a rich accumulation of information about the city's historical, cultural and natural beauties. Visitors' observations help to understand both the perception of the city in Ottoman society and its importance at the international level.

In conclusion, this study aims to develop a deeper understanding of the importance of the city in the historical process by analyzing the social, cultural and economic characteristics of Bursa through periodicals in the Ottoman period. The meaning of Bursa for the Ottoman people has been tried to be revealed more clearly through the themes and details in these news items. In this context, the research aims to make a significant contribution to the literature of Ottoman press history and urban history.

Keywords: Bursa, Servet-i Fünûn, Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr, Sabah

ÖNSÖZ

İnsanlar varoluşları boyunca çevrelerinde gerçekleşen olayları anlama, fark etme ve bilme ihtiyacı hissetmişlerdir. Çevresinin bilincine varan insanlar, daha fazlasını hayal etmiş ve bilmediklerinin haberini getirenlere karşı ilgi duymuştur. 19. yüzyılda bu haberleri taşıyan kişiler, basının ilk kurumsal biçimini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde gazetecilik faaliyetleri Avrupa'ya kıyasla daha geç başlamış olsa da, halkın bilgi edinme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gazetecilik faaliyetleri hız kazanmıştır. Takvîm-i Vekâyi, Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr ve Servet-i Fünûn gibi yayınlar, Osmanlı ulusal basınının ilk örneklerini teşkil etmektedir.

Bu yayınlar, merkezi hükümetin sürekli denetimi altında faaliyet göstermekteydi ve devamlılıklarını sağlamak için okuyucunun ilgisini çekecek konular bulmaları gerekiyordu. Basım yerleri İstanbul olmasına rağmen, satış alanlarını genişletmek amacıyla taşra şehirlerinde meydana gelen olaylara da yayınlarında yer vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın tarihi şehirlerinden biri olan Bursa, birçok işlenecek konu ve haberi bünyesinde bulundurduğu için yayınların dikkatini çekmiştir. Bu süreç, Bursa'nın tarihsel, sosyal ve kültürel dinamiklerinin Osmanlı reayası tarafından daha iyi tanınmasına katkı sağlamıştır.

Bursa, barındırdığı tarihi kişilikler ve pek çok önemli olayın merkezi olması açısından tarih araştırmacılarının dikkatini çekmiştir. Şehir hakkında pek çok seyahatname, tez ve makale kaleme alınmasına rağmen, her yeni çalışma Bursa'nın kendine has güzelliklerini ve derinliklerini ortaya çıkarmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, tezimizde 1840-1909 yılları arasında ulusal basında yer alan Bursa haberlerini inceleyerek Bursa şehircilik tarihine katkıda bulunmayı hedeflemekteyiz.

Çalışmamıza, Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr, Servet-i Fünûn ve Sabah gazeteleri gibi ulusal süreli yayınlarda bulunan Bursa haberlerinin taramasıyla başladık. Haberlerin tespiti tamamlandıktan sonra, bu metinlerin transkripsiyon işlemlerine geçilmiştir. Osmanlıca olarak elde edilen haber metinleri, içeriklerine göre kategorilere ayrılmıştır.

Ayrıca Bursa ile ilgili yazılmış tezler araştırılmış ve bu tezlerden konumuza katkı sağlayacak olanlar not edilmiştir. Bursa'daki Yazma Eserler Kütüphanesi, Setbaşı Kütüphanesi ve Bursa Halk Kütüphaneleri taranarak şehirle ilgili yayınlanmış kitaplar incelenmiştir. İSAM Makale Merkezi ve Dergipark gibi kaynaklardan da Bursa'yı konu alan makaleler araştırılmış ve not alınmıştır. Alan taramalarının tamamlanmasının ardından tez yazım sürecine başlanmıştır.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, basında yer alan Bursa'nın fiziki yapısına ilişkin haberler incelenecektir. Bu bölüme giriş yaparken öncelikle şehir kavramı hakkında genel bilgiler sunulacak ve Osmanlı şehirleri üzerinde durulacaktır. Ardından, şehirdeki fiziki yapılara zarar veren unsurlar ele alınacaktır. Bu bölümde Bursa'daki fiziki yapılar, alt kategorilere ayrılarak ilgili haberlerle birlikte detaylı bir şekilde incelenecektir. Bursa'nın fiziki yapılarıyla ilgili ele aldığımız konuların uzunluğu, ulaşabildiğimiz haberlerin içeriğine ve niteliğine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

İkinci bölüm, Bursa'nın sosyal ve ekonomik olaylarını ele almaktadır. Bu bölümde, şehirde gerçekleştirilen üretim faaliyetleri, ticaret, sergiler ve asayişle ilgili olaylar incelenmiştir. Bursa halkının yıllar içerisinde hangi faaliyetlerde bulunduğu, şehrin

tanıtımı amacıyla düzenlenen sergiler ve karşılaşılan güvenlik sorunlarına dair haberler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda, Bursa'nın sosyal ve ekonomik dinamiklerinin nasıl şekillendiği üzerine önemli veriler sunulmuştur.

Üçüncü bölüm, tezimize önemli ölçüde kaynaklık eden ulusal basın yazarlarının gezi yazılarını, yerel ve yabancı devlet adamlarının Bursa ziyaretlerini ve Osmanlı'nın üç padişahının Bursa gezilerine dair basında yer alan haberleri kapsamaktadır. Bu bölüm, Bursa'nın tarihsel ve kültürel bağlamda nasıl algılandığını ortaya koyarak, şehrin farklı perspektiflerden değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Tez yazım sürecim boyunca benden ümidini kesmeyen ve zorlandığım dönemlerde yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Saadet MAYDAER'e, ayrıca bana gösterdikleri anlayış için aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

Süleyman KURBAN

Antalya, 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
RESİMLER LİSTESİ ..... **xiii**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ 1
2. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI VE YÖNTEMİ 2
3. Osmanlı Basın Tarihi Ve Gazeteler 3
3.1. Takvîm-i Vekâyi 3
3.2. Cerîde-i Havâdis 4
3.3. Tasvîr-i Efkâr 5
3.4. Sabah Gazetesi 5
3.5. Servet-i Fünûn 6

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI

1. OSMANLI'NIN DİBÂCESİ: BURSA 12
1.1. Dinî Yapılar 13
1.1.1. Ulu Cami 13
1.1.2. Yeşil Cami ve Çelebi Mehmed'in Türbesi 15
1.1.3. Hüdâvendigâr Külliyesi 17
1.1.4. Ertuğrul Gazi Türbesi 18
1.1.5. Osman Gazi Türbesi 18
1.1.6. Orhan Gazi Türbesi 19
1.2. Sağlık Kuruluşları 20
1.2.1. Gureba Hastanesi 20
1.2.2. Kaplıcalar 22
1.3. Devlet Kurumları 27
1.4. Eğitim Kurumları 28
1.5. Sosyal Mekânlar 32
1.5.1. Müze-i Hümâyûn 32

1.5.2. Tiyatro 33
2. ULAŞIM 35
2.1. Limanlar 37
2.2. Bursa-Mudanya Demir Yolu 39
2.3. Köprüler 42
2.4. Hanlar 43
3. BURSA'NIN FİZİKSEL YAPILARINI ETKİLEYEN DOĞAL AFETLER 46
3.1. Deprem 46
3.2. Yangınlar 48

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

1. EKONOMİK HAYAT 51
1.1. Üretim 51
1.1.1. Hayvancılık 52
1.1.2. İpekböceği Yetiştiriciliği 52
1.1.3. İpek Üretimi 53
1.1.4. İpekböceği Üretimini Artırmaya Yönelik Çalışmalar 57
1.2. Ticaret 58
1.2.1. İpek Ticareti 58
2. SOSYAL HAYAT 60
2.1. Bursa Sergileri 61
2.1.1. 1906 Yılı Bursa Sergisi 62
2.1.2. 1909 Bursa Sergisi 66
2.2. Asayiş 70
2.2.1. Suç Türleri ve Muhakeme Süreci 72
2.2.1.1. Cerîde-i Mehâkim ve Dava Süreci 72
2.2.1.2. Muhakeme Usulü ve Mahkemeler 73
2.2.1.3. Eşkıyalık Faaliyetleri ve Adam Öldürme 79
2.2.2. Asayişi Sağlamaya Yönelik Alınan Tedbirler ve Asayiş Kurumları 83
2.2.2.1. Karakollar ve Polis Teşkilatı 83
2.2.2.2. Hapishaneler 86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN, DEVLET ADAMLARIVE YAZARLARIN BURSA ZİYARETLERİ

1. SULTANLARIN BURSA ZİYARETLERİ 88
1.1. Sultan Abdülmecid 88
1.2. Sultan Abdülaziz 90
1.3. Sultan Mehmed Reşad 91
2. TÜRK DEVLET ADAMLARININ BURSA ZİYARETLERİ 93
2.1. İzzet Ahmed Paşa 94
2.2. Mehmed Fuad Paşa 95

2.3. Ömer Lutfi Paşa 96
2.4. Mehmed Salih Paşa 96
2.5. Faik Paşa 97
2.6. Ahmed Vefik Paşa 98
2.7. Münir Paşa 100
3. YABANCI ELÇİLERİN BURSA ZİYARETLERİ 101
4. BURSA'YI ZİYARET EDEN YAZARLAR VE GÖZLEMLERİ 101

SONUÇ 108

KAYNAKÇA 112

EKLER 119

Ek 1-Sultan Mehmed Reşad Hazretleri Bursa seyahatinde. 119
Ek 2- 1909 Bursa Sergisi için Basılan Madalyalar. 119
Ek 3-Sultan Mehmed Reşad Hazretleri Mudanya istasyonunda. 120
Ek 4-Sultan Mehmed Reşad'ı selamlamak için istasyon etrafında toplanan Mudanya halkı. 120
Ek 5- Sultan Mehmed Reşad'ı karşılamak için Mudanya iskelesine yapan kutlama alanı. 121
Ek 6- Mudanya'da Sultan Mehmed Reşad için hazırlanan tren. 121
Ek 7- Mehmed Salih Paşa'nın kırık yelken direkli mezar taşı. 122
Ek 8- 1906 Yılında Bursa'da düzenlenen at yarışının başlangıcı. 122

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Ulucami Şadırvanı 14
Resim 2. Yeşil Cami Derunu Yeşil Camide Bir Kapı 16
Resim 3. Sultan Mehmed Reşad'ın Yeşil Külliyesi Ziyareti. 17
Resim 4. Ertuğrul Gazi Türbesi'nin tamirattan önce çekilen fotoğraf. 18
Resim 5. Sultan Mehmed Reşad'ın Osman Gazi Türbesine ziyareti. 20
Resim 6. Gureba Hastanesi için yapılan dükkânların açılışı. Gureba (Hamidiye) Hastanesi. 22
Resim 7. Bursa Yeni Kaplıcalar bölgesi. Bursa Kükürt ve Eski Kaplıca. 23
Resim 8. Çitli maden suyu dairesi. Çitli maden suyu sandıkları yüklü arabalar. 26
Resim 9. Mudanya Hükümet Konağı. 28
Resim 10. Kırmasti Mekteb-i Rüştiyesi açılışı. Kazıklı Karyesi'nde inşa olunan Mekteb-i İbtidaiye açılışı 31
Resim 11. Müze-i Hümâyûn açılışı. Müze-i Hümâyûn'un içinden bir resim. 33
Resim 12. Mudanya demir yolundaki lokomotif. Mudanya-Bursa Demir yolunun resmi açılışı. 41
Resim 13. Setbaşı Köprüsü 42
Resim 14. Kirmasti'de inşa olunan yeni köprü. 42
Resim 15. Issız Han 45
Resim 16. Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan kadınlar. 58
Resim 17. 1906 Bursa Sergisi açılışı. 63
Resim 18. Bisiklet yarışı birincisi Muhammed Ali. 65
Resim 19. At yarışlarından bir resim. 1906 Bursa Sergisi'ne davet için basılan broşür. 66
Resim 20. Karakol Binası 84
Resim 21. Ahmed Vefik Paşa 98
Resim 22. Münir Paşa 100

KISALTMALAR

B.Ş.S.	:	Bursa Şer'iyye Sicilleri
Bkz	:	Bakınız
BCA	:	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
çev.	:	Çeviren
DİA.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu
vd.	:	Ve diğerleri
Yay.	:	Yayın

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Tez çalışmamız, Osmanlı dönemine ait süreli yayınların Bursa ile ilgili içeriklerini 1840-1909 yılları arasında incelemektedir. Bu süreli yayınlar, yayın hayatını sürdürebilmek için güncel konulara ve halkın ilgisini çeken olaylara odaklanmıştır. Osmanlı sürecinde, 1840-1909 yılları arasında yayımlanan dergiler ve gazeteler, halkın haber ihtiyacını karşılamak amacıyla özellikle İstanbul'da meydana gelen olaylara ve devletin dış politikalarına ilişkin haberlere ağırlık vermiştir. Bununla birlikte, Bursa şehrine ve burada yaşanan olaylara da sıkça yer verilmiştir. Bursa'nın bu yayınlar açısından önemi, Osmanlı Devleti'nin eski bir başkenti olması, padişahların türbelerinin burada bulunması, ekonomik katkıları ve İstanbul'a yakınlığı nedeniyle paşaların uğrak yeri olması gibi faktörlere dayanmaktadır. Bu unsurlar, Bursa'nın araştırılması için birçok akademisyeni kendisine çekmiştir. Bursa ile ilgili kaleme alınan kitaplar, gezi yazıları, makaleler ve tezler, şehrin tarihi ve kültürel yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Her bir çalışma, Bursa'nın farklı yönlerini aydınlatmaya yönelik değerli veriler içermektedir.

Tez konumuzu belirlerken gerçekleştirdiğimiz incelemelerde, Bursa ile ilgili çeşitli tezleri inceledik. Bu tezler arasında, Bursa'nın çeşitli sosyal ve ekonomik durumunu ele alan, yerel gazeteler üzerinden Bursa'yı inceleyen çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Örneğin, Saadet Maydaer'in "XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş", Nursal Kumaş'ın "II. Abdülhamid Dönemi'nde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)" ve Mürvet Özçelik'in "19. Yüzyıl Sonunda Bursa Sosyal Hayatının Basında Yansıması (Bursa Gazetesi) Örneği" gibi önemli eserler mevcuttur. Ancak, Osmanlı Devleti açısından kritik bir şehir olan Bursa'nın, ulusal çapta yayın yapan gazete ve dergilerde halka nasıl yansıtıldığına dair kapsamlı bir çalışmanın olmadığı gözlemlenmiştir. Literatürdeki bu eksikliği gidermek amacıyla bu tez kaleme alınmıştır. Tezimiz, Bursa şehrinin tarihiyle ilgilenen araştırmacılara, ulusal basında gündeme gelen konular hakkında bilgi sunarak, çalışmalarında kaynaklık etmeyi amaçlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmamız, 1840-1909 yılları arasında Osmanlı süreli yayınlarında yer alan Bursa ile ilgili haberleri incelemektedir. Bu kapsamda, belirlenen tarih aralığı dışında kalan yayınlara ait haberler 1840 öncesinde süreli yayınların Osmanlı Devleti'nde gelişmemiş olması 1909 sonrası da yakın tarihe yaklaşmasından dolayı çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Çalışmamız, Cerîde-i Havâdis, Cerîde-i Mehâkim, Sabah, Servet-i Fünûn ve Tasvîr-i Efkâr gibi süreli yayınlar ekseninde şekillendirilmiştir. Bursa şehri ile ilgili önemli konulara sahip olmasına rağmen, süreli yayınlarda yer almayan bazı konulara değinilmemiştir. Seçilen yayınlar, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaları ve yoğun haber trafiği açısından önem taşıdığı için çalışmamızda yer bulmuştur. Ayrıca, belirlenen süreli yayınlar dışında, gerektiğinde diğer yayınlara da başvurulmuştur.

Tezimiz, öncelikle belirlenen süreli yayınlarda Bursa ile ilgili haberlerin tespit edilmesiyle başlamıştır. Osmanlı Türkçesindeki haberlerin çeviri işlemleri tamamlandıktan sonra, bu haberler temalarına göre kategorilere ayrılmıştır. Alan çerçevesinde bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, ulusal süreli yayınlarda yer alan içeriklerle ilgili yazılmış kitaplar, gezi yazıları, doktora ve yüksek lisans tezleri ile makaleler incelenmiştir.

Literatür taramasının ardından, tespit edilen haberler, diğer çalışmalarla birlikte metne aktarılmıştır. İncelenen başlıkların uzunluk ve derinliği, haberlerde ele alınma süreleriyle doğrudan ilişkilidir. Örneğin, Bursa açısından önemli bir yapıt olan Ulucami, birkaç ziyaret ve küçük bir tarihsel bilgi dışında başka haberlere konu olmamışken; Bursa'da düzenlenen sergiler, birçok detayla ele alınmıştır. Bu durum, çalışmamızda sergilerin daha kapsamlı işlenmesine yol açmıştır.

Süreli yayınlara konu olan her habere giriş yapmadan önce, okuyucuya konu hakkında ön bilgi vermek amacıyla ilgili diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler sunulmuştur. Bu bilgilerin, konudan sapmadan verilmesine özen gösterilmiştir. Habere konu olan olayın ayrıntılarını incelemek istendiğinde, öncelikle diğer gazetelerde ilgili haberin detayları araştırılmış; eğer yeterli bilgi bulunamaması durumunda diğer kaynaklara başvurulmuştur.

3. Osmanlı Basın Tarihi Ve Gazeteler

Matbaanın Avrupa'da gelişmesi ve yaygınlaşması, bilginin hızla çoğalmasını ve insanların bilgiye daha kolay erişebilmesini sağlamıştır. Gazeteciliğin yayılması için gerekli olan matbaanın Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan çok daha geç gelmesi, gazetelerin ortaya çıkışını da geciktirmiştir. Osmanlı'da matbaanın geç gelmesinin sebepleri arasında geleneksel el yazması kültürünün güçlü olması bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde hattatlar tarafından yazılan el yazmaları, sanat ve dinî metinler gibi önemli eserler büyük bir itina ile hazırlanırdı. Bu durum onların korunmasını ve himaye edilmesini sağlamıştır. Hattatların, matbaanın yaygınlaşmasıyla işsiz kalma riskiyle karşı karşıya kalacak olmaları da matbaanın gelişimini geciktiren nedenlerdendir.[1]

İlk Osmanlı gazetesi olarak kabul edilen 1831 tarihli Takvîm-i Vekâyi'den çok önce, Osmanlı topraklarında basının önemini ve etkisini kavrayan yabancı ve gayrimüslim tebaanın çeşitli bültenler ve gazeteler yayımlamaya başlaması dikkat çekicidir. Basın, başlangıçta bir bilgi edinme aracı olarak düşünülmüş, ancak özellikle 1860'lardan itibaren hak ve özgürlük taleplerinin dile getirildiği, istenmeyen faaliyetlerin eleştirildiği bir mecra haline dönüşmüştür. Buna karşın, basının devlet eliyle kurulmasının amacı çok farklıdır. Tanzimat Dönemi'nde basının asıl işlevi, yeniliklerin halka duyurulması ve yönetimin çıkarlarının ön planda tutulması olmuştur. Ancak, basının bu sınırları aşmaya başlamasıyla birlikte devlet, basına yönelik çeşitli sansürler ve tedbirler uygulamaya koyulmuştur. Bu süreçte, birçok gazete süreli ya da süresiz olarak kapatılmış, hükümet karşıtı görüşleri savunan pek çok yazar yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar bu kaçışlar planlı olmasa da, yurt dışındaki faaliyetler Osmanlı basınının gelişimine olumlu katkılar sağlamıştır.[2]

3.1. Takvîm-i Vekâyi

1831 yılında yayımlanmaya başlayan Takvîm-i Vekâyi, Osmanlı Devleti'nde Türkçe olarak basılan ilk gazete olması ve devletin resmî gazetesi olması nedenleriyle önem taşımaktadır. Bu gazete, Osmanlı Devleti'nin resmî görüşlerini ve olaylara bakış açısını yansıttığı için tarihi bir kaynak olarak büyük değer taşımaktadır. Takvîm-i Vekâyi, resmî

[1] Yücel Öztürk, Bursa Basın Tarihi, (Bursa: Ekin Yayınları, 2012), 4.
[2] Kazım Benek, ''Osmanlı İmparatorluğu'nda Basının Doğuşu Ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi'', Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4/6-7(Aralık 2016), 27-39.

gazete olması sebebiyle devletin izlediği politikaları, devlet adamlarının düşüncelerini, çıkarılan yasaları ve yönetmelikleri, resmî atamaları ve görevden almaları, hükümet kararlarını ve bildirileri içerir. Ayrıca devletin iç ve dış politikasını ilgilendiren önemli olaylar da bu gazetede yer alır. Bu açıdan bakıldığında, Takvîm-i Vekâyi sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti dönemindeki siyasi, sosyal ve ekonomik durumu anlamak için kıymetli bir tarih belgesidir. Gazetenin yayınlanmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin resmî duyuruları ve politika belirlemeleri halka duyurulmuş ve bu da devletin şeffaflığını artırmıştır.[3]

Takvîm-i Vekâyi'nin iki sayfadan oluşan mukaddime bölümünde çıkış amacı okuyucuyla paylaşılmıştır. Önce tarihin bir ülke ve halk için ne kadar önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Tarih yazımının vakanüvisler sayesinde yapıldığı söylenmiştir. Fakat vakanüvislerin olayları uzun zaman sonra biriktirerek yazıya geçirmesi, yanlış bilgilerin halk arasında yayılmasına neden olmuştur. Takvîm-i Vekâyi, bu noktada tarihe ve devletin aldığı kararlara dayalı olarak doğru ve güvenilir bilgiyi halka sunmayı amaçlamıştır. Böylece, milletin alınan kararlar hakkında net bir şekilde bilgilendirilmesi sağlanacaktır. Gazetede zaman zaman halkı bilgilendirmeye yönelik haberlerin de yer aldığı görülmüştür. Takvîm-i Vekâyi'nin haftalık olarak yayınlanması planlanmış, ancak bu planlama her zaman gerçekleşmemiştir.[4]

3.2. Cerîde-i Havâdis

Cerîde-i Havâdis, Türk gazetecilik tarihinde önemli bir yer tutar. 1840 yılında İstanbul'da yayımlanmaya başlayan ikinci gazetedir. Gazetenin kuruculuğunu William Churchill (ö.1870) yapmıştır. Churchill 1836 yılında İstanbul'da çeşitli İngiliz gazetelerinde yazarlık yapmakla birlikte tüccarlıkla da uğraşmaktaydı. Kadıköy tarafında gezi esnasında arabasının çarpmasıyla bir çocuğu yaralamış ve tutuklanmıştır. İngiliz makamlarının araya girmesiyle serbest bırakılmıştır.[5] Özür mahiyetinde zeytinyağı ticareti yapma ruhsatı verilmiştir. Kendisi de bu ruhsatı Rus bir tüccara satmıştır. Yaptığı bu satıştan sonra İstanbul Hükümeti'ne bir gazete kurmak için izin

[3] Orhan Koloğlu, İlk Gazete İlk Polemik Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması, (Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1989), 37.; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvîm-i Vekâyi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", Belleten 55(1991), 797-854.
[4] Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi ve Cerîde-i Havâdis'in Mukaddimelerinin Tahlil ve Karşılaştırılması", Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi 6, (1984), 70.
[5] Ayrıntılı bilgi için Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", Belleten 59(1995), 661-714.

dilekçesi vermiştir. Takvîm-i Vekâyi'den istediği faydaları alamayan yöneticiler Cerîde-i Havâdis'e destek vermişlerdir. Bu destek gazeteyi yarı resmi gazete durumuna getirmiştir. Gazetenin satışını arttırmak için Anadolu'nun çeşitli şehirlerine ücretsiz dağıtımlar yapılmış olsa da halkın okuma yazma bilme oranının düşük olması gazete satışını olumsuz etkilemiştir. Bu sorunu aşmak için okuma kursları açılmış olsa da gazete yüksek satış oranlarına hiçbir zaman ulaşamamıştır. Yönetici atama haberleri, İstanbul'daki yaşanan olaylar, dünyadaki gelişmeler gibi pek çok konuda haberleri içeren gazete Kırım Savaşı gibi halkın merakını çokça cezbeden haberleri de sunmuştur.[6]

3.3. Tasvîr-i Efkâr

1862 yılında Şinasi Bey (ö.1871) tarafından düşünce ve edebiyat konularına ağırlık veren bir gazete olarak yayın hayatına başlamıştır. Şinasi, gazetelerin medeniyetin bir göstergesi olduğunu vurgulayarak, bu yayınların halkın çabalarını ve yöneticilere yönelik taleplerini nasıl yansıttığını açıklamıştır. Gazeteler aracılığıyla halkın kendi menfaatleri doğrultusunda nasıl aktif bir rol üstlendiğini belirtmiş ve böylece toplumun duygu ve düşüncelerini dile getirme fırsatını elde ettiğini ifade etmiştir. Şinasi, Tasvîr-i Efkâr gazetesini yayımlarken asıl amacının millete hizmet etmek olduğunu vurgulamıştır.[7]

3.4. Sabah Gazetesi

Sabah gazetesi, Türk gazetecilik tarihinde uzun süre önemli bir rol oynamıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi E. Papadapoulos (ö.), müdürü ise Mihran Efendi (ö.1910?) idi. Şemseddin Sami (ö.1904), gazetede başyazarlık ve yöneticilik görevlerini de yürütmüştür. Sabah gazetesi, bazı isim değişiklikleri ve aralıklı yayınlarına rağmen 1922 yılına kadar yayınlarını sürdürmüştür. Sabah gazetesinin ilk sayısı, 9 Mart 1876 (13 Safer 1293) tarihinde yayınlanmıştır ve gazetenin yayın politikası Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan bir mukaddimede açıklanmıştır. Şemseddin Sami, bu mukaddimede gazetelerin ülkelerin gelişiminde önemli bir hizmet sunduğunu vurgulamış ve Sabah'ın ilk çıkışından itibaren gazetelerin pek çok faydasına dikkat çekmiştir. Şemseddin Sami, toplumun gazeteden en iyi şekilde faydalanabilmesi için

[6] Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı", 37-40.
[7] Tasvîr-i Efkâr 1278 Senesi Sayı 1.

özellikle iki hususa dikkat edilmesi gerektiğini düşünmüştür. İlk olarak, yazıların herkes tarafından anlaşılabilecek bir dille ve okuyucuyu sıkmadan mümkün olduğunca kısa olması gerektiği; ikinci olarak ise, gazetenin halk tarafından rahatlıkla satın alınabilecek kadar ucuz olması gerektiği kanaatindedir. Bu sayede, gazetenin daha geniş kitlelere ulaşabileceğini ve etkili olabileceğini belirtmiştir.[8]

3.5. Servet-i Fünûn

Servet-i Fünûn Dergisi, İstanbul'da Nikolaidis (ö.1915) tarafından çıkarılan fennî muhtevalı Servet gazetesinin ilavesi olarak 27 Mart 1891'de yayımlanmaya başlamıştır. Ahmed İhsan Tokgöz (ö.1942) tarafından yönetilen dergi, ilerleyen yıllarda önemli edebi hareketlerin yayın organı haline gelmiştir. Özellikle Edebiyât-ı Cedîde, Fecr-i Âtî ve Millî Edebiyat gruplarının yanı sıra Yedi Meş'aleciler'in de desteklediği bir platform olarak faaliyet göstermiştir. Yayın hayatını 25 Mayıs 1944'e kadar sürdüren bu dergi, Türk basın tarihinde önemli bir yer edinmiştir.[9] Dergide genellikle şiir, roman gibi edebi konulara yer verilmiş olmakla birlikte, halkı bilgilendirecek birçok farklı konuya da değinilmiştir. Yazarlar, Osmanlı ve Avrupa şehirlerine seyahatler düzenleyerek resimlerle birlikte şehirler hakkında okuyucuya bilgiler vermişlerdir. Derginin yöneticiliğini Ahmed İhsan Toksöz yapmıştır. Ahmed Efendi'ye dergi basma izni verilirken, Müslüman resmi basmanın günah olduğu hatırlatılmış olmasına rağmen, Bursa valiliği de yapmış olan Ahmed Vefik Paşa'nın (ö.1891) resmini yayınlamıştır. Resmi gören halk büyük tepkiler vermiş ve hükümetten derginin yöneticilerini cezalandırmalarını istemişlerdir. Resmi basmadan önce Dâhiliye Nazırı'ndan izin almış olan derginin yöneticileri ceza almaktan kurtulmuşlardır.[10]

[8] Akbulut, "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı", 53-54.
[9] İsmail Parlatır, Servet-i Fünûn, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/573-575.; Kübra Andı, "Servet-i Fünûn Mecmuası", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 7(2006), 543.
[10] Celal Aydın, Servet-i Fünûn Dergisi (1021-1073 Sayılı metinler), (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 12-17.

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI

"Şehir" kelimesi, dilimize Farsçadan 11. yüzyıldan itibaren halk arasında "Şar" şeklinde telaffuz edilerek girmiştir. Bu kelimenin yanında, Soğdca kökenli "Kent" (Kant) ve Arapça kökenli "Balık" kelimeleri de "Şehir" anlamında kullanılmıştır. "Balık" kelimesi, Arapça'da "Kale" ve "Saray" anlamlarına da gelen "Balad" kelimesinden türemiştir ve bu kelimeler büyük yerleşim yerlerini ve önemli kaleleri tanımlamak için kullanılmıştır.[11]

"Şehir" kelimesi günlük hayatımızda sıklıkla kullandığımız bir kelimedir. Fakat şehrin tam olarak ne olduğunu tanımlamak kolay değildir. Bu zorluğun nedenleri çeşitlidir ve hem kentlerin fiziksel özellikleri hem de tarihsel gelişim süreçleriyle ilgilidir. Bir yandan şehirlerin şekil, biçim, görünüm ve işlev bakımından büyük çeşitlilik göstermesinden, diğer yandan, eskiden sadece şehirlere özgü olan bazı özelliklerin günümüzde kırsal alanlarda da yaygınlaşması tanımı karmaşıklaştırır. Farklı ülkeler ve kültürlerin şehirleri farklı şekillerde tanımlamış olması da bir etkendir. Her ülkenin, kendi coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarına göre şehir tanımı ve sınırları farklılık gösterebilir. Dolayısıyla, dünya genelinde kabul görmüş tek bir şehir tanımı bulunmamaktadır. Bu durum, şehirlerin karmaşık ve dinamik yapısından kaynaklanmaktadır.[12] Bununla birlikte, şehirleri tanımlamaya yardımcı olabilecek bazı ortak özellikler de mevcuttur. Bu ortak özelliklerin ilki nüfus yoğunluğudur. Şehirler, kırsal alanlara kıyasla daha yüksek nüfus yoğunluğuna sahiptir. İkincisi ekonomik faaliyetlerdir. Şehirlerde, tarımın aksine ticaret, sanayi ve hizmet sektörleri gibi ikincil ve üçüncül ekonomik faaliyetler ön plandadır. Üçüncü özellik şehirlerin sosyal yapılarıdır. Şehirler, farklı sosyoekonomik ve kültürel gruplardan insanların bir arada yaşadığı heterojen ortamlardır. Dördüncü özellik şehrin altyapı durumudur. Şehirler, yollar, su, kanalizasyon, elektrik ve telekomünikasyon gibi temel altyapı hizmetlerine

[11] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/441.
[12] Abdullah Uğur, Şehir Coğrafyası, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2015), 1.

sahiptir. Beşinci özellik olarak yönetim durumudur. Şehirler, genellikle kendi yerel yönetimlerine ve idari sistemlerine sahiptir.[13]

Osmanlı şehirlerine dair bilgilere tapu tahrir defterlerinden ulaşabiliriz. Bu defterlerde kasaba ve şehir kavramlarını tanımlamak için "cuma kılınır ve bazarı durur yer" ifadesi kullanılır. Bu tanım, şehirleri, toplu yaşanılan bir mekân olmanın ötesinde, dinî, ticari ve sosyal hayatın da merkezi haline getirir. Şehir yönetiminde kadı ve subaşı gibi resmi görevlilerin yanı sıra sanat, ticaret ve zanaat ehli ile bir işe sahip olabilen çeşitli gruplar da yer alırdı. Bu durum, şehirlerin sadece siyasi birer birimden öte, farklı meslek gruplarının bir arada yaşadığı ve ürettiği canlı birer organizma olduğunu gösterir.[14]

Osmanlı şehri, tek bir medeniyetin ürünü olmanın ötesinde, Selçuklu, Bizans ve Arap medeniyetlerinin katkılarıyla oluşan bir sentezdir. Türkler Anadolu'ya göç ettiklerinde Selçuklu Devleti'nin şehirlerinden büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Selçuklu şehirleri, camiler, medreseler, kervansaraylar, hanlar ve hamamlar gibi etkileyici mimari eserlerle doludur. Bu yapılar, Osmanlı şehirlerinin de temelini oluşturmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'u fethettikten sonra, Bizans şehirciliğinin de etkisi altına girmişlerdir. Bizans şehirleri, sağlam surları, planlı sokakları ve gelişmiş altyapılarıyla bilinmektedir. Osmanlılar, bu özellikleri kendi şehirlerine de uygulamışlardır. Bağdat, Halep, Kahire ve Şam gibi Arap şehirlerini ele geçirdiklerinde, İslâm şehirciliği ile de tanışmışlardır. Bu şehirler, pazarları, camileri, medreseleri ve kütüphaneleri ile canlı bir ticari ve entelektüel atmosfere sahipti. Osmanlı şehri, üç büyük medeniyetin etkisiyle ve Türk kültürünün katkısıyla oluşmuş, özgün bir şehir modelidir. Bu şehirler, siyasi ve askeri merkezler olmanın ötesinde, toplumun dinî, ticari ve sosyal yaşamında da önemli bir rol oynayan kozmopolit merkezler olmuştur.[15]

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin inşası sürecinde belirli bir sıra ve işlevsellik vardı. Öncelikle şehirde işçiler için hamamlar inşa edilmekteydi. Bu durum işçilerin sıhhî ihtiyaçlarını karşılamak için önemli olmuştur. Daha sonra, bilgi ve eğitimin yayılması için medreseler kurulurdu. Medreseler, hem dinî eğitim verirken hem de bilim ve

[13] Alpaslan Aliağaoğlu, "Türkiye'de Şehirleşme Deneyimleri: Sosyo-Mekânsal Görünümler", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 57 (Ocak 2023), 170-191.
[14] Nagihan Üstündağ,''Osmanlı'da Şehir Ve Şehir Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar Vidin Ve Rusçuk Örneği (18 yüzyıl), Türkiye Araştırmaları, (Ankara 2005), 2/154.
[15] Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 2(İstanbul 1995) , 27-28.

kültürün gelişmesine katkı sağlamıştır. Ardından, toplumun ibadet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla camiler inşa edilmiştir. Camiler, sadece dinî ritüellerin gerçekleştirildiği yerler olmanın ötesinde, şehirlerin kültürel ve sosyal merkezleri olmuştur. Şehirlerin çeşitli bölgelerine, ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin canlılığını sağlamak için çarşılar inşa edilmiştir. Bu canlılığın getirdiği insanların barınma ihtiyacı, bu bölgelere yakın evler inşa edilerek karşılanmıştır. Bu yapılar, şehrin ekonomik ve ticari hayatının kalbinde yer alır ve toplumun günlük yaşamının önemli bir parçasıdır. Osmanlı şehir planlamasında dikkat çeken bir özellik de çok merkezli yapıdır. Şehirler genellikle birden fazla merkezi olan, farklı işlevlere sahip bölgelerden oluşurdu. Bu çok merkezli yapı, şehirlerin farklı ihtiyaçları karşılamasına ve toplumsal hayatın çeşitliliğine katkı sağlamıştır.[16]

Osmanlı şehri, fonksiyonlarına göre merkezi alan ve konut bölgeleri olarak iki farklı yol sisteminden oluşmaktadır. Şehrin kalbi konumundaki merkez, tüm canlılığın kaynağıdır. Burada çarşılar, bedestenler, hanlar gibi ticaret mekânları bulunur. Esnaflar ve tüccarlar ürünlerini satar, alışveriş yapılır. Camiler, medreseler, tekkeler gibi dinî yapılar şehrin dinî ve kültürel hayatının merkezini oluşturur. Hamamlar, kütüphaneler, tiyatrolar gibi kültürel mekânlar ise şehir sakinlerinin eğlenmesi ve sosyalleşmesi için kullanılır. Saraylar, paşa konakları, devlet daireleri gibi yönetim binaları şehrin idaresinin merkezi işlevini görür. Merkezde yollar geniş ve iyi organize edilmiştir. Bu sayede, ticaret ve insan dolaşımı kolayca sağlanmıştır. Konut bölgeleri, mahalleler olarak adlandırılan küçük birimlere bölünmüştür. Her mahallenin kendine özgü bir camisi, hamamı ve çarşısı bulunur. Mahalleler, kapalı bir mekân olarak tasarlanmıştır. Evler, dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar ile birbirinden ayrılmıştır.[17]

Mahalle sakinleri, mahallelerine gelen ve giden kişileri kontrol etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden arabaların girebileceği sokak sayısı oldukça azdır. Ayrıca bazı kentlerde, karışıklıkların çıktığı dönemlerde duvarlarla ayrılmış mahalleler vardı. Bursa'da birçok çıkmaz sokak oluşmuştur ve buralara yabancıların girmesi hoş karşılanmamıştır.

[16] Turgut Cansever, İslâm'da Şehir ve Mimarî, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.133.
[17] Aliağaoğlu, Alpaslan - Uğur, Abdullah. "Osmanlı Şehri". Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 38 (Ağustos 2016), 203-226.

Mahallelerin dış dünyaya bu denli kapalı kalmasının sebebi, halkın ikamet yerleri ile ticaret dükkânlarının farklı bölgelerde bulunmasıdır.[18]

Osmanlı şehrini Osmanlı'ya özel kılan unsurlardan birisi de mahalle kültürüdür. Seyyahlar ve araştırmacılar, Osmanlı mahallelerini inceleyen ve anlamaya çalışan birçok yazı yazmışlardır. Yazılarında mahallelerin çıkmaz sokakları üzerinde çokça durmuşlardır. Akgün ve Eğli, çıkmaz sokakların oluşumunun temel nedenini İslâmiyet'in gizliliğe verdiği öneme bağlamaktadır. Bu görüşe göre, İslâmiyet'te kadınların ve ailelerin mahremiyetinin korunması amacıyla evlerin sokaklara cephesi yapılmamakta ve avlulara giriş verilmektedir. Bu durum, evlerin önüne ve arkasına dar geçitler ve çıkmaz sokaklar oluşmasına neden olmaktadır. Margit Mayer, çıkmaz sokakların oluşumunu şehirlerin büyümesi ve gelişmesiyle ilişkilendirir. Ona göre, eski şehirlerin merkezini oluşturan pazar yerinden ve bir merkezden ışınsal olarak uzanan ana caddeler, şehrin genişlemesiyle birlikte arsaların genişlemesine yol açar. Bu genişleyen arsaları birbirine bağlamak için yan sokaklarda çıkmaz sokaklar inşa edilir. Schwarz, çıkmaz sokakların oluşumunu farklı kabilelerin şehir içinde ayrı mahalleler kurmalarına bağlar. Bu görüşe göre, kabileler kendi güvenliklerini ve kimliklerini korumak için birbirinden izole mahalleler oluşturur ve bu mahalleler arasında bağlantıyı sağlamak için çıkmaz sokaklar kullanılır. Reinhard Stewig, çıkmaz sokakların oluşumunu plansız büyümeye ve gecekondulaşmaya bağlar. Ona göre, şehirlerin kontrolsüz bir şekilde büyümesi ve gecekondulaşmanın artması, sokakların düzensiz ve plansız bir şekilde oluşmasına neden olur ve bu da çıkmaz sokakların oluşumuna yol açar. Uğur Tanyeli, İslâm etkisini reddederek çıkmaz sokakların oluşumunu kentsel toprağın bölünmesine bağlar. Ona göre, kentsel toprağın miras yoluyla veya alım satımla bölünmesi, arsaların farklı boyutlarda ve şekillerde oluşmasına neden olur ve bu da çıkmaz sokakların oluşumuna zemin hazırlar.[19] Asayiş kısmında bahsedeceğimiz mahallelerdeki ortak sorumluluk durumu, bölgelerine yabancıların girmesini istemeyen mahallelinin çıkmaz sokaklar yapmasına neden olmuş olabilir.[20] Görüldüğü gibi, çıkmaz sokakların oluşumu tek bir nedene bağlanamayacak kadar karmaşık bir olgudur. Farklı

[18] Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam "Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla", Çev. Elif Kılıç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 6/183.
[19] Aliağaoğlu, Alpaslan - Uğur, Abdullah. "Osmanlı Şehri". Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 38 (Ağustos 2016), 203-226.
[20] Saadet Maydaer, Osmanlı Klasik Döneminde Bir Semt "HİSAR", (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 29.

araştırmacılar tarafından öne sürülen teoriler, bu olgunun farklı boyutlarını ve etkileyen faktörleri aydınlatmaktadır. İslâmiyet'in gizliliğe verdiği önem, şehirlerin büyümesi ve gelişmesi, farklı kabilelerin şehir içinde mahalleler kurması, plânsız büyüme ve gecekondulaşma ve kentsel toprağın bölünmesi gibi unsurlar, çıkmaz sokakların oluşumunda rol oynayan bazı faktörlerdir.

Osmanlı mimarlık geleneği, şehirlerdeki dönüşümlerle birlikte yeni yapı tiplerini benimseyerek zenginleşmiştir. Devletin ekonomik gücünde yaşanan azalmaya rağmen, inşaat faaliyetleri önemli ölçüde devam etmiştir. Bu dönemde, Osmanlı mimari repertuarına, idari binalar, askeri ve devlet okulları, hastaneler, postaneler, ticari binalar, pasajlar, sergi alanları gibi işlevsel yapıların yanı sıra tiyatrolar, büyük mağazalar, oteller, ihtişamlı elçilik binaları ve apartmanlar gibi çeşitli yeni yapılar eklenmiştir. Bu yapılar, kültürel değişimlere paralel olarak inşa edilmiştir. Bu yapılar, Batı'dan ithal edilen yeni yapı tiplerini ve işlevlerini yansıtarak dönemin yaşam tarzını gösterişli bir şekilde sergilemiştir. Bu dönem, Osmanlı mimarisinde "sivil mimari çağı" olarak adlandırılabilecek bir dönemdir. Özellikle büyük ölçekli saraylar, köşkler, kasırlar ve konutlar bu dönemde yoğun bir şekilde inşa edilmiştir.[21]

Dönem yapılarında, plan düzeni, yapı malzemesi ve üslup anlayışında önemli yenilikler gözlenmiştir. Neoklasik tarz, uluslararası alanda kabul gören ve evrensel bir dil olarak benimsenen mimari üsluptur. Bu dönemde, yenilikçi bakış açısına sahip kişiler tarafından tercih edilmiştir.[22]

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu değişimler, devlet mekanizmalarında yapılan reformlarla sınırlı kalmamış, şehirlerin yapısında da derin izler bırakmıştır. Bu dönemde klasik şehir planının terk edilmesi ve Avrupa şehirciliği uygulamalarının benimsenmesiyle şehirlerin dokusunda yepyeni bir görünüm oluşmuştur.[23]

[21] Nurcan Yazıcı, Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 2007), 100.
[22] Yazıcı, Osmanlılar'da Mimarlık Ortamı, 314.
[23] Kübra Uslu, Ahmed Vefik Paşa Ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019) , 22-26.

1. OSMANLI'NIN DİBÂCESİ: BURSA

1326 yılında Orhan Bey (ö.1360?) tarafından fethedilen Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olma unvanını taşır ve bu açıdan devlet tarihinde özel bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'nde surların dışında gelişen şehirlerin en iyi örneği olarak dikkat çeker. Bu durum, Bursa'yı Bizanslılardan alınan ve Türklerin egemenliğine giren şehirlerin büyüme ve gelişme sürecini en iyi yansıtan örneklerden biri haline getirir.[24] Bu durumlar, Bursa hakkında çok sayıda eser verilmesini sağlamıştır. Şehir 1839 Tanzimat Fermanı'na kadar diğer şehirlerde olduğu gibi plansız ve organik bir şekilde gelişmiş, doğayla iç içe bir yapıya sahip olmuştur. Şehirde oluşan çarpık kentleşmenin önüne geçmek için bazı kurallar olmasına rağmen, uygulamada eksiklikler yaşanmıştır. Tanzimat ile birlikte kentsel alanlarda değişim rüzgârları esmeye başlamış, dar ve çıkmaz sokakların kaldırılması, geniş caddelerin açılması gibi planlamalar yapılmaya başlanmıştır.[25]

Bursa şehrinin temelleri maneviyat ve din aşkıyla atılmıştır. Bu kadim şehir, Türk kültürünün ve kimliğinin şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Ahmed Hamdi Tanpınar (ö.1962), Bursa'yı "Osmanlı tarihinin dibacesi" olarak nitelendirerek, şehrin Osmanlı'nın kuruluş ruhunu ve maneviyatını yansıttığını vurgulamıştır. Tanpınar, "*Şimdiye kadar gördüğüm şehirler içerisinde, Bursa kadar belirli bir dönem malı olan başka bir şehir hatırlamıyorum. Fetihten 1453 senesine kadar geçen 130 sene, sadece tam anlamıyla bir Türk şehri olmasıyla kalmamış, aynı zamanda onun manevi kimliğini gelecek için değişmeyecek şekilde tespit etmiştir. Yaşadığı değişiklikler, felaketler ve ihmal edilişler, kaydettiği ilerlemeler ve mutlu dönemler ne olursa olsun, Bursa her zaman bu ilk kuruluş çağının havasını korur ve onun aracılığıyla bizimle konuşur."*[26]demiştir. Tanpınar'ın bu sözleri, Bursa'nın Osmanlı dönemindeki özel konumunu ve önemini açıkça ortaya koymaktadır. Fetihten 1453'e kadar geçen 130 yıllık süreçte Bursa, sadece siyasi bir başkent olmanın ötesinde, Türk İslâm medeniyetinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde inşa edilen camiler, medreseler, türbeler ve diğer eserler, şehrin manevi atmosferine katkıda bulunmuştur.

[24] Halil İnalcık, "Bursa", TDV İslâm Ansiklopedisi,(İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 6/446.
[25] Pelin Sandıkçı, 18.-19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Osmanlı Kenti (Bursa, Konya, Trabzon) , (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 25.
[26] Ahmed Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989), 107.

Uğradığı değişikliklere, felaketlere ve ihmallere rağmen Bursa, bu ilk kuruluş çağının havasını korumayı başarmıştır. Geçen yüzyıllar boyunca yaşanan değişimler, şehrin tarihi dokusuna zarar verse de, Bursa'nın manevi kimliği ve Osmanlı'nın ruhunu yansıtan atmosferi hâlâ canlılığını korumaktadır.

1893 yılında Servet-i Fünûn'da yer alan habere göre Bursa'nın fiziki yapılarını şu şekilde özetleyebiliriz: Bursa, bir şehir merkezi ve vilayettir. 40 derece 12 dakika kuzey enlemi ve 26 derece 44 dakika doğu boylamında yer alır. Keşiş Dağı'nın kuzey eteklerinde bulunmaktadır. Bursa'da 170 mahalle bulunmaktadır. 1893 itibarıyle şehrin nüfusu 76.413'tür. Bursa'da 165 cami ve mescit, 57 mektep, 27 medrese, 7 imaret, 26 tekke ve zaviye, 7 kilise, 3 havra, 8 otel, 39 han, 26 hamam, 36 fabrika, 37 debbağhane, 13 boyahane, 262 kahvehane, 2.930 dükkân ve mağaza, 2 tiyatro, 28 değirmen, 10.428 hane, bir hükümet konağı, bir belediye binası, bir ıslahhane, bir hastane, bir dulhane, 15 karakolhane, 3 matbaa, 10 eczane ve 100 fırın bulunmaktadır. Bursa'da biri askerî, diğeri mülkî olmak üzere iki Mekteb-i İdâdî, bir harbiye talimhanesi, bir Rüştiye-i Askeriye, bir Rüştiye-i Mülkiye, bir Ziraat Rüştiyesi ve 42 adet İptidai ve Sıbyan Mektebi ile 8 adet Mekteb-i Gayrimüslim bulunmaktadır.

1.1. Dinî Yapılar

İslâm şehirlerinde dinî yapılara büyük önem verilmiştir. Şehirlerin manevi iklimleri cami ve türbeler etrafında şekillendiği görülmektedir. Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte şehrin fiziki yapılarında İslâm eserleri görülmeye başlanmıştır.

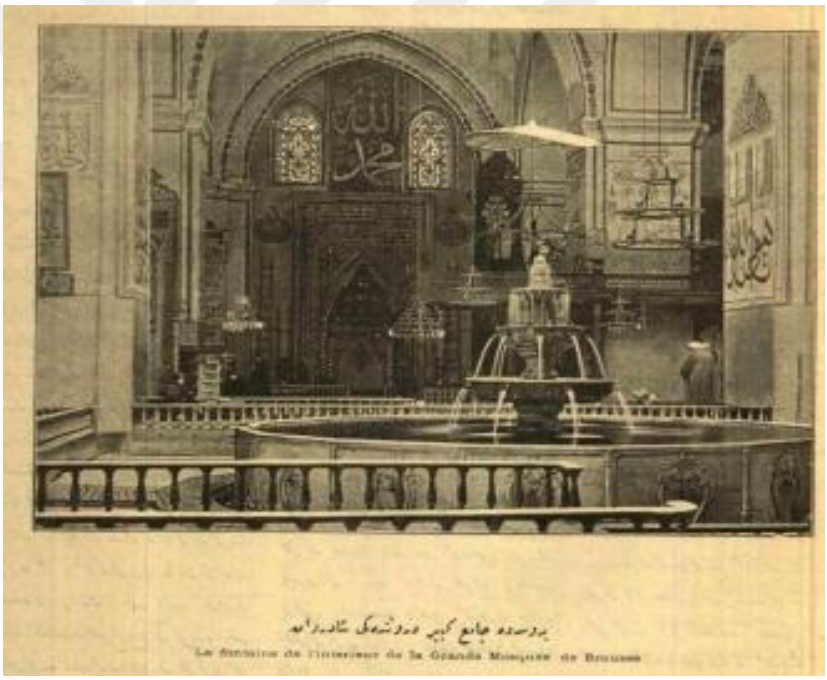
1.1.1. Ulu Cami

Bursa'nın en önemli dinî merkezlerinden biri olan Ulu Cami, Yıldırım Bayezid (ö.1403) tarafından Niğbolu Savaşı'ndan sonra yaptırılmıştır. İlk kaynaklara göre cami 1399 yılında tamamlanmıştır.[27] Ancak 19. yüzyıl seyyahları ve Evliya Çelebi'nin (ö.1685?) görüşleri, caminin tamamlanmasının Yıldırım devrinden sonraya sarktığı yönündedir. Bu düşünceye katılanlardan biri de Mehmed Ziya'dır (ö.1924) ve o da caminin inşasının Çelebi Sultan Mehmed Han'ın (ö.1421) saltanatı esnasında tamamlandığını

[27] Mehmed Neşrî, Kitab-ı Cihannüma, çev. F.R. Unat-M.A. Köymen, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 360

zikretmektedir.[28] Bazı rivayetlere göre caminin inşası Çelebi Mehmed yahut Musa Çelebi'ye (ö.1413) nispet edilmiş ve bir katedralden çevrildiğine dair bilgiler de mevcuttur.[29] Ancak tarihçiler tarafından kabul gören kanaat, Yıldırım Bayezid'in Niğbolu Savaşı'nı kazandıktan sonra vaat ettiği yirmi adet cami yaptırmaya vakfın geliri bulunamadığından Emir Sultan'ın (ö.1430) tavsiyesiyle yirmi kubbeli bir cami yaptırmış olduğudur. Cami, 4790 metrekare alana on iki fil ayağı üzerine yirmi kubbeli olarak inşa edilmiştir.[30]

Bursa'nın merkezinde yer alan Ulu Cami, sadece bir ibadet yeri olmanın ötesinde, şehrin tarihi ve kültürel kimliğinin de önemli bir simgesidir. Bu görkemli yapı, yüzyıllar boyunca yerli ve yabancı birçok gezgin tarafından ziyaret edilmiş ve hayranlık uyandırmıştır. [31] Seyahatnamelerde ve gazetelerde yer alan bu ziyaretlerin izlerini takip ederek, Ulu Cami'nin insanlarda meydana getirdiği hisleri görebiliriz.

Resim 1. Ulucami Şadırvanı[32]

[28] Mehmed Ziya, Bursa'dan Konya'ya Seyahat, haz. M.F. Birgül-L.A. Çanaklı, (Ankara: Hece Yayınları, 2008), 82.
[29] F.V. Helmuth Moltke, Türkiye Mektupları, çev. Hayrullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 57.
[30] Asım Yediyıldız, "Ulucami'nin Tarihçesi", Bursa'nın Kalbi Ulucami, (ed.M.Kara-B.Kemikli), (Bursa:Kayhan Matb.,2009), 28-29.
[31] Sandıkçı, Osmanlı Kenti (Bursa, Konya, Trabzon), 45-47.
[32] Servet-i Fünûn 2. Sene 4. Cilt Sayı 103.

Ulusal gazetelerde caminin mimarisi, tarihi ve ibadet için kullanımı hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşamadık. Cerîde-i Havâdis gazetesinin 1088 numaralı sayısında, Sultan Abdülaziz'in (ö. 1876) Bursa'yı ziyaret edeceği ve cuma selamlığını Ulu Cami'de yapacağından bahsedilir.[33] Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 1893 yılı sayılarından birinde, Bursa'ya yapılan gezilerinden çeşitli yerler hakkında kısaca bilgiler vardır. Ulu Cami'nin Yıldırım Bayezid tarafından 20 kubbeli olarak inşa edildiğinden ve ileriki sayılarında caminin şadırvanından bir fotoğraf paylaşılacağından bahsedilir.[34] Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 103. sayısında, verdikleri sözü tuttukları Ulu Cami içerisindeki şadırvandan bir fotoğraf ile ifade edilmiştir. Fotoğrafı kendilerine ulaştıran Bursa Maarif Müdürü Sait Beyefendi'ye teşekkürlerini iletirler.[35]

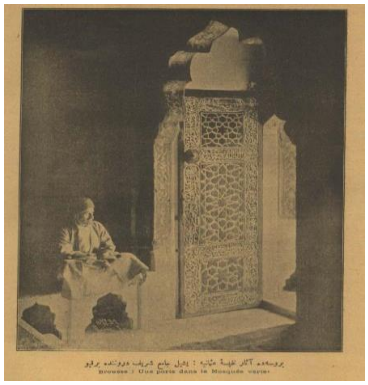
1.1.2. Yeşil Cami ve Çelebi Mehmed'in Türbesi

Yeşil Cami Külliyesi, Bursa'da Yıldırım Bayezid'den sonra hükümdar olan Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış ve şehrin en önemli tarihi ve mimari yapılarından biridir. Cami, medrese, imaret, türbe ve hanlardan oluşan külliye, çini kaplı olması sebebiyle Yeşil Cami Külliyesi olarak adlandırılmıştır.[36] Seyahat yazarı Müller de Yeşil Cami'nin güzelliğine hayran kalanlardan biridir. Ulu Cami'den pek etkilenmeyen Müller, Yeşil Cami'ye girdiğinde nefesinin kesilecek kadar hayran olduğunu anlatır. Yeşil Cami'nin duvarlarını kaplayan çinilerin renk ve deseniyle yarattığı atmosferi büyüleyici bulmuştur. "Yeşil rengin en fazla hakim olduğu şahane desenli eski çinilerle kaplanmıştı" ifadesiyle çinilerin Yeşil Cami'ye kattığı eşsiz estetiği vurgular. Çinilerin yanı sıra, Yeşil Cami'nin kapılarını ve yan bölmelerini süsleyen oyulmuş beyaz mermerler de Müller'in dikkatini çekmiştir. Yeşil Cami'nin geçmişteki ihtişamına da değinerek şu sözleri söylemiştir. ''Eskiden caminin iki minaresi de tamamen yeşil çinilerle kaplıymış. Fakat 1855'teki büyük depremde minareler yıkılmış ve şehirde büyük bir yıkım yaşanmıştır.''diyerek bu depremden dolayı duyduğu üzüntüyü de dile getirir.[37]

[33] Cerîde-i Havâdis Sene 1278 Sayı 1088.
[34] Servet-i Fünûn 2. Sene 4. Cilt Sayı 99.
[35] Servet-i Fünûn 2. Sene 4. Cilt Sayı 103.
[36] Doğan Yavaş, "Yeşilcami Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/492- 493.
[37] Sandıkçı, Osmanlı Kenti (Bursa, Konya, Trabzon), 47.

Resim 2. Yeşil Cami Derunu[38]

Yeşil Camide Bir Kapı[39]

Yeşil Cami'ye ulusal gazetelerde iki haberde rastlamaktayız. Birinci haberde, yazar Bursa'daki bir gezi sırasında Yeşil Cami'ye yaptığı ziyaretini anlatmaktadır. Yazar, caminin tarihi ve mimari özellikleri hakkında detaylı bir bilgi vermezken, Çelebi Sultan Mehmed'in Osmanlı'yı yenileyen bir hükümdar olarak önemini vurgulamış ve caminin karşısında Çelebi Sultan Mehmed'in türbesinin bulunduğunu da yazısına eklemiştir.[40] İkinci haberde, 1909 Bursa Sergisi kapsamında Bursa'ya gelen Sultan Mehmed Reşad (ö. 1918), Bursa'daki tarihi ve kültürel mekânları ziyaret etmiştir. Bu mekânlardan biri de Yeşil Cami olmuştur. Haberde, Sultan Mehmed Reşad'ın Yeşil Cami'de çektirdiği fotoğraflar yer almış ve caminin mimari güzelliği ve tarihi önemi vurgulanmıştır. Ayrıca, haberde Çelebi Sultan Mehmed'in Osmanlı tarihi açısından önemi de ele alınmıştır.[41]

[38] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[39] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[40] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[41] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.

Resim 3 Sultan Mehmed Reşad'ın Yeşil Külliyesi Ziyareti.[42]

1.1.3. Hüdâvendigâr Külliyesi

Külliyenin banisi olan I. Murad (ö. 1389), külliyeyi şehir yerleşimlerinden uzak, ovaya hakim bir tepeye inşa ettirmiştir. Külliye, sadece bir ibadet yeri olarak değil, aynı zamanda bir eğitim ve aşevi gibi hizmetleri de yürütmüştür. Verilen bu hizmetler ve Çekirge'de çıkan şifalı sular külliye etrafına insanları çekmiştir. Külliyenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, vakfiye suretinde ve çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında 1367-1385 yılları arasında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Külliye, 1520, 1563, 1616 ve 1635 yıllarında çeşitli tamir ve onarımlardan geçmiş, 1855 yılında ise Bursa'yı vuran büyük depremde hasar görmüştür.[43]

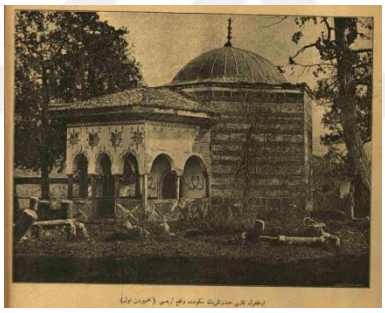
Servet-i Fünûn'da yer alan üç haberden yola çıkarak Hüdâvendigâr Külliyesi'nin ulusal basında nasıl yer aldığına bakabiliriz. Birinci haberde, yazar Kosova'yı ziyaret edip Hüdâvendigâr Gazi'nin türbesini ziyaret etmektedir. Yazar, türbenin Kosova'da olduğunu ve mübarek cesedin Bursa'ya taşındığını belirtmektedir. Ardından Bursa'ya gidenlerin Çekirge tepesinde bulunan Hüdâvendigâr Gazi Camii ve Türbesi'ni ziyaret ettiklerinden ve cami şadırvanından akan sıcak ve soğuk su ile rahatladıklarından bahsetmektedir.[44] İkinci haberde yazar, Bursa gezisi sırasında Çekirge Kaplıcaları'nda uzun süre vakit geçirdikten sonra Hüdâvendigâr Türbesi'nin bahçesinde bir süre

[42] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[43] Samavi Eyice, "Hüdâvendigâr", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 18/290-295.
[44] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 97.

dinlendiğinden bahsetmiştir.[45] Üçüncü haberde, Sultan Mehmed Reşad'ın Bursa gezisi sırasında Murad Hüdâvendigâr Türbesi'ne yaptığı ziyaretlerden bahsedilmektedir. Hüdâvendigâr'ın Anadolu ve Rumeli'de zaferden zafere koştuğu ve Papa'nın teşvikiyle kurulan orduyu yenilgiye uğratan büyük bir padişah olduğuna vurgu yapılmaktadır. Türk halkı arasında kötü kendi milleti için fedakârlıkla anılan Miloş Obilic (ö. 1389) isimli kişi tarafından hançerle şehit edildiğine değinilir. Padişahın şanlı atalarının türbelerine yaptığı bu ziyaret memnuniyetle karşılanmıştır.[46]

1.1.4. Ertuğrul Gazi Türbesi

1892 yılında yayınlanan Servet-i Fünûn dergisinin 59. sayısının "Resimlerimiz" başlığı altında Ertuğrul Gazi Türbesi'ne dair bir haber yayınlanmıştır. Bu haberde türbenin Bursa'ya bağlı Söğüt Kasabası'nda[47] bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Osmanlılarca hep hürmetle ve tazimle anılan Ertuğrul Gazi'ye (ö. 1288?) ait olan bu türbenin yakın zamanda tamir edildiğinden ve kendisinden başka sanduka bulunmadığından bahsedilmektedir.[48]

Resim 4. Ertuğrul Gazi Türbesi'nin tamirattan önce çekilen fotoğraf.[49]

1.1.5. Osman Gazi Türbesi

Gümüşlü Kümbet olarak da bilinen bu yapı, 13. yüzyılda bir kilise olarak inşa edilmiştir. Orhan Bey'in (ö. 1360?) Bursa'yı fethetmesiyle birlikte kilise camiye dönüştürülmüş ve Osman Gazi'nin (ö. 1327?) vasiyeti üzerine buraya defnedilmiştir. Osman Gazi Türbesi, yuvarlak bir bina olup, sekiz köşeli bir plan üzerine inşa edilmiştir. Türbenin kubbesi kurşun kaplıdır ve mihrabı mermerden yapılmıştır.

[45] Servet-i Fünûn 11. Cilt Sayı 267.
[46] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[47] Söğüt, Bursa'nın fethine kadar Kayı Aşireti'nin merkezi olmuştur. Bursa'nın fethi ile birlikte başkent Bursa olmuş, Söğüt ise Sultanönü Sancağı'na bağlı bir nahiye merkezi olmuştur.
[48] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 59.
[49] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 59.

Türbenin giriş kapısı üzerinde taç şeklinde bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede Osman Gazi'nin adına dua yer almaktadır. Türbenin avlusunda ise Osman Gazi'nin oğlu Orhan Bey'in türbesi yer almaktadır.[50] 1855 yılındaki depremde büyük hasar gören türbe, 1863 yılında Sultan Abdülaziz (ö. 1876) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.[51] Türbenin tamirini Bursa müfettişliği görevinde bulunan Ahmed Vefik Paşa denetlemiştir.[52]

1.1.6. Orhan Gazi Türbesi

Orhan Gazi, 1360 yılında vefat ettiğinde, babası Osman Gazi'nin defnedildiği Gümüşlü Kümbet'in bulunduğu eski manastır kompleksinin bir bölümüne defnedilmiştir. Orhan Gazi Türbesi, Bizans döneminden kalma bir yapı olup, dört sütuna dayanan bir kubbesi olan dört köşeli bir binadır.[53] 1855 depreminde türbe büyük hasar görmüş ve yıkılmıştır. 1863 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Orhan Gazi Türbesi yeniden inşa ettirilmiştir. Osman Gazi Türbesi'nde olduğu gibi Orhan Gazi Türbesi'nin yeniden yapımı Ahmed Vefik Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Yeniden inşa sırasında türbenin mimari planı korunmuştur.[54]

Ulusal basında Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbesi'nin yapımıyla ilgili haberler yer almıştır. Bu haberler, her iki türbenin de onarımı ve yenilemesiyle ilgili gelişmeleri aktarmaktadır. Tasvîr-i Efkâr gazetesi, 1864 yılında yayınlanan bir haberinde, Müfettiş Ahmed Refik Efendi'nin Bursa'ya gönderilerek Gümüşlü Kümbet ve Orhan Gazi Türbesi'nin yapımını denetlediğini bildirmiştir. Haberde, Osman Gazi Türbesi'nde eksik kalan kusurların tamamlandığı ve özellikle pencerelerinin açılır kapanır bir şekilde yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, Orhan Gazi Türbesi'nin tamirinin tamamlandığı da ifade edilmektedir.[55] Servet-i Fünûn'da ise Sultan Mehmed Reşad'ın türbelere yaptığı ziyarete atıfta bulunulan bir haber yer almıştır. Haberde, Sultan'ın türbeleri ziyaret ettiği ve dua ettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca, habere ek olarak bir

[50] Semavi Eyice, Bursa, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 66.
[51] Tasvîr-i Efkâr 1280 Senesi Sayı 199.
[52] Doğan Yavaş, Osman Gazi Türbesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 467.
[53] Eyice, Bursa, 66.
[54] Doğan Yavaş, "1855 depreminden sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", XIII. Orta- Çağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (Denizli: Denizli Pamukkale Üniversitesi, 14-16 Ekim 2009), 681-692.
[55] Tasvîr-i Efkâr 1280 Senesi Sayı 199.

de fotoğraf sunulmuştur. Bu fotoğrafta, Sultan Mehmed Reşad'ın türbeleri ziyaret ettiği anı görebilirsiniz.[56]

Resim 5 Sultan Mehmed Reşad'ın Osman Gazi Türbesine ziyareti.[57]

1.2. Sağlık Kuruluşları

Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve batılılaşma hareketleri çerçevesinde, halk sağlığı ve tıp alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle Bursa'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren halkın yaşadığı sağlık sorunlarının giderilmesi ve halk sağlığının korunmasına yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların önemli bir adımı olarak 1868 yılında Bursa'da ilk defa bir hastane açılmıştır. Hastanelerle birlikte halk kaplıcaları da sağlık sorunları için kullanmaya devam etmiştir.

1.2.1. Gureba Hastanesi

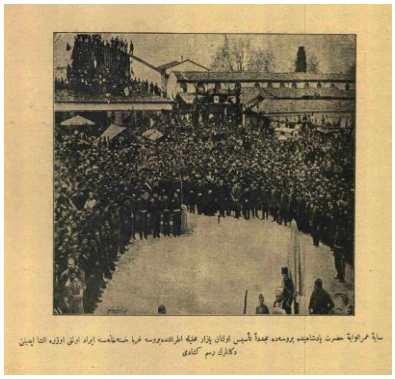
"Gureba Hastanesi" ismiyle açılıp daha sonra ismi Ahmed Vefik Paşa Hastanesi olarak değiştirilmiştir. Hastane, şehrin sağlık hizmetlerinde önemli bir boşluğu doldurmuştur.[58] Mağmumi'nin hatıralarından öğrendiğimiz bilgilere göre Gureba Hastanesi, o dönemdeki modern hastanelerin özelliklerini taşımaktaydı. Hastanede; kiler, mutfak, karantina koğuşu, hekimler odası, eczane ve kadın hastalar için özel bir bölüm mevcuttu. Hastanenin iç döşemelerinin güzel döşenmiş olduğu ve aydınlatmanın duvarlara asılı lambalar ile sağlandığı da bilinmektedir. Her fenerin tepesinden ince bir boru ile dışarıya bağlanarak, zehirli gazların dışarı atılması da hastanenin hijyenine önem verildiğini göstermektedir. Hastanenin fiziki yapısını olumlu bulan Mağmumi

[56] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[57] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[58] Hasan Tâib, Hatıra ya da Bursa'nın Aynası, çev. Mehmet Fatih Birgül, (İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi, 2007), 57.

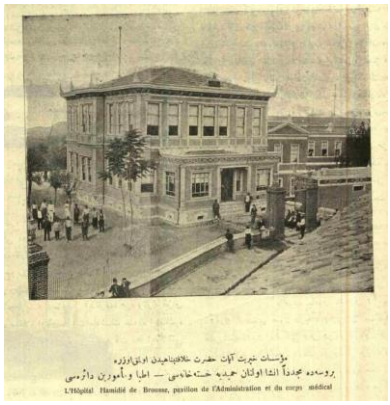
doktorlar konusunda eleştirilerini sıralamıştır. Doktor sayısının az ve bilgi becerilerinin yerinde olmadığını, görevlerinde ihmalkârlıklar gösterdiklerini belirtir.[59] Gureba Hastanesi, açıldığı tarihten itibaren yoğun bir hasta akınına uğramıştır. Bu yoğun talep, hastane yönetimini ek binalar yapmaya teşvik etmiştir. 11 Temmuz 1322 (24 Temmuz 1906) tarihli bir belgede, Hüdâvendigâr Vilâyeti Vâlîsi Mehmed Tevfîk'in (ö. 1956) imzasıyla hastaneye ek binalar yapıldığı belirtilmektedir. Ancak yeni yapılan binalara gerekli tıbbi araçların ne şekilde konulacağı konusunda hastane personelinin bir bilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu durum, hastanenin işleyişini olumsuz etkilemiştir. Vali Mehmed Tevfik, bu sorunu çözmek için İstanbul'da bulunan Hamidiyye Etfâl Hastanesi'nden doktorların gönderilmesini Osmanlı yönetiminden talep etmiştir.[60] Bu talep, hastanenin tıbbi kadrosunun yetersizliğini de göstermektedir. Hastanenin sağlık ve mali işleri Başhekim İzzet Efendi tarafından yürütülmekteydi. Ancak yoğun iş yükü ve sorumluluklar, başhekimin işini zorlaştırıyordu. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, başhekimin işlerini kolaylaştırmak amacıyla hastaneye bir veznedar atamıştır.[61]

Hastanenin işleyişini devam ettirebilmesi için yeterli mali kaynağa sahip olmaması önemli bir sorun olmuştur. Bu sorunu çözmek için çeşitli tedbirler alınmıştır. Hastanenin finansal kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla hastane yanına dükkânlar inşa edilmiştir.[62] Bu dükkânlardan elde edilen kira gelirleri, hastanenin işletme giderlerine katkıda bulunmuştur. Ahmed Vefik Paşa, hastaneye gelir sağlamak için bir tiyatro kumpanyası düzenlemiştir. Bu tiyatrodan elde edilen gelirler, Gureba Hastanesi'ne bağışlanmıştır.[63] Demir yolundaki bilet ücretlerinde demir para sıkıntısı yaşanıyordu. Bu sorunun çözümü olarak, bilet ücretlerinde oluşan küsuratın Gureba Hastanesi'ne bağışlanması kararlaştırılmıştır.[64] Ayrıca çitli maden suyunun tüm gelirleri hastaneye aktarılmıştır.[65]

[59] Mağmumi, Bir Osmanlı Doktorun Anıları, Çev. Cahit Kayra, 37-38.
[60] BOA., Y.MTV, 289/90, 2 Cemâziyelâhir 1324.
[61] Bursa Gazetesi, No:116, 16 Ramazan 1310.
[62] Servet-i Fünûn 11. Cilt Sayı 284.
[63] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 140.
[64] Faruk Üsküdari, Eski Bursa'dan Notlar, (Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası,1972), 77.
[65] Yusuf Ziya Karaaslan, Tarihsel Süreci Ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gureba Hastahanesi, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 68-70.

Resim 6. Gureba Hastanesi için yapılan dükkânların açılışı.[66]

Gureba (Hamidiye) Hastanesi.[67]

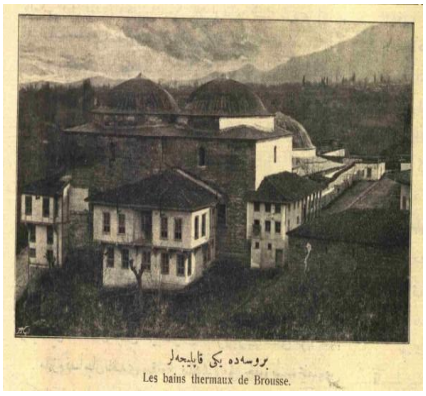
1.2.2. Kaplıcalar

Bursa kaplıcalarını ulusal basında yer bulduğu şekliyle tanıyacağız. Servet-i Fünûn'un 231. sayısında Bursa kaplıcalarına giden yazar Bursa'da birçok kaplıca bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan en bilinenleri Kara Mustafa Kaplıcası ve Yeni Kaplıca'dır. Kara Mustafa Kaplıcası'nın suyu çelikli[68] iken, Yeni Kaplıca'nın suyu kükürtlüdür. Her iki kaplıcanın da şifalı sularının birçok hastalığa iyi geldiğine değinilmektedir. Yazısında, Bursa'da sonbahar ayında özellikle Ağustos'un 15'inden sonra kaplıcalara gidip 20 gün kadar vakit geçirenlerin keyfinden bahsedilmektedir. Bu dönemde Bursa'nın güzel doğası ve serin havası da kaplıcalarda geçirilen zamanın keyfini katlamakta ve unutulmaz hale getirmektedir. Yazar haberine kaplıcaların bir resmini de koymuştur. Bursa'nın en meşhur iki kaplıcası olan Kara Mustafa ve Yeni Kaplıca hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Yeni Kaplıca'nın büyük binası, kükürt madenli suyu ve caddenin sol tarafındaki Kara Mustafa'nın tarihi binası tasvir edilmektedir. Yeni Kaplıca'ya girildiğinde karşılaşılan büyük bina, kükürt kokusu, büyük sıcak su havuzu ve suyun yeşile çalan rengi tasvir edilmektedir. Yazar, bu kaplıcanın atmosferini ve şifalı sularının faydalarını vurgulamaktadır. Kara Mustafa'nın (ö. 1683) ise billur gibi suyu, ufacık ve beyaz zarif havuzu ile ziyaretçilerin ilgisini kendine çektiği ifade edilmektedir. Bursa'da bulunan diğer kaplıcalardan da bahsedilmektedir. Bunlar Çekirge köyünde bulunan Eski Kaplıca, Armutlu, Kükürtlü gibi kaplıcalar ve köyün birçok evinde bulunan çelikli sıcak su hamamlarıdır. Çekirge karyesinin Bursa'ya

[66] Servet-i Fünûn 27. Cilt Sayı 683.
[67] Servet-i Fünûn 30.Cilt Sayı 766.
[68] Halk arasında Çelikli adıyla anılan sular, çeşitli maden eriyikleri ile zengin kimyasal madenler, gazlar ve yüksek radyoaktivite içerir.

mükemmel bir şose[69] ile bağlı olduğu ve takriben yarım saat mesafede olduğu belirtilmektedir. Bu karyenin dağın yamacında yer aldığı ve Bursa'nın emsalsiz ovasına baktığı ifade edilmektedir. Yazar, Yeni Kaplıca'nın penceresinden Bursa ovasına bakmanın keyfini ve kaplıcaların şifalı sularının tadını çıkarmanın güzelliğini anlatmıştır.[70]

Diğer bir haberde, kaplıcaların özellikleri hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir. Kaplıcalar şehre yaklaşık 3 kilometre mesafede yer alır ve kükürtlü ile madenli olmak üzere iki tip suya sahiptir. Kara Mustafa Kaplıcası, Sadrazam Mustafa Paşa tarafından inşa edilmiştir ve içerisindeki maden miktarının az olması nedeniyle çok ehemmiyet verilmemiştir. Suyunun sıcaklığı 57 derece civarındadır. Yeni Kaplıca olarak bilinen bir diğer yapı ise Sadrazam Rüstem Paşa'ya aittir ve suyunun sıcaklığı 86 derecedir. "Büyük ve Küçük Kükürt" olarak adlandırılan iki kükürt kaplıcası bulunmaktadır ve sularının sıcaklığı 82 derecedir. Bu kaplıcaların sularından bol miktarda sülfür gazı çıkar. Büyük kaplıca, genişliğiyle ünlüdür ve Sultan Murat Hüdâvendigâr döneminde tamir edilmiştir. Şehrin uç kesiminde yer alan Çekirge kaplıcaları, suyunun sıcaklığı 40 derecedir ve bu sıcaklık insan vücudunun dayamayacağı kadar yüksektir. Bu nedenle, suyu soğutmak için ağaç fıçılar yapılmıştır. Bu kaplıcaların özgül ağırlığı 10,00039'dur. Bu suların analizi yapılmış ve içerisinde çeşitli maddeler bulunmuştur. Bursa'nın kaplıcaları, düzensizlik ve kirlilikten dolayı yeterli seviyede insanların dikkatini çekememesinden endişe duyulmaktadır. Bu şifalı suların düzen ve intizama kavuştuğunda yerli ve yabancı insanların nazarını celb edeceğinden bahsedilmektedir.[71]

Resim 7. Bursa Yeni Kaplıcalar bölgesi.[72]

Bursa Kükürt ve Eski Kaplıca.[73]

[69] Yol.
[70] Servet-i Fünûn 9. Cilt Sayı 231.
[71] Servet-i Fünûn 1. Sene Sayı 11.
[72] Servet-i Fünûn 1. Sene Sayı 11.

Bursa kaplıcaları sadece şifalı suları ve doğal güzellikleriyle değil, bazen ilginç haberlerle de gündeme gelmiştir. 25 Nisan 1315 (7 Mayıs 1899) tarihli Servet gazetesinde Dr. Rıza tarafından kaleme alınan bir haberde, Bursa'nın özellikle Çekirge bölgesinde tifo ve benzeri salgın hastalıkların ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Yazar, bu yıl kaplıcalara veya Bursa'ya gitmeyi düşünenlere bu planlarını ertelemelerini tavsiye etmiştir. Bu haber, Hüdâvendigâr Vilâyeti yöneticilerini öfkelendirmiş ve vilâyetten gönderilen bir telgrafla haberin yalan olduğu ve bu yıl herhangi bir hastalık vakası tespit edilmediği bildirilmiştir. Ayrıca, haberi yazan doktorun gerçek dışı iddialarda bulunması nedeniyle cezalandırılması talep edilmiştir. Bu haberin bahar aylarında ve kaplıca sezonunda yazıldığı düşünüldüğünde, valiliğin tepkisinin haklı olduğu söylenebilir. Çünkü tedavi veya gezi amacıyla Bursa'ya gelen ziyaretçiler, bölgeye kısa süreli de olsa ekonomik canlılık katmaktadır. Vilayet, bu tür haberlerin bu canlılığı olumsuz etkileyebileceği endişesini taşımaktadır.[74] Bursa kaplıcaları ile ilgili bir diğer garip haber ise Cerîde-i Havâdis'te yer almıştır. Bu habere göre Londra'da 18 yaşında bir kız çocuğu, şiddetli karın ağrısı çekmeye başlamıştır. Annesi ona tuzlu su içirince, istifra eden kızın midesinden kurbağa çıkmıştır. Görünüşe göre kız, su teresi yemiş ve otun içinde bulunan kurbağa yumurtası kızın midesinde büyümüştür. Haberin yazarı, bu olaydan yola çıkarak Bursa'daki sıcak ve kükürtlü suların içinde de yengeç olduğunu ve bu durumun kendilerinin de başına gelebileceğini dile getirmiştir.[75]

Kaplıcalarla birlikte maden suları da Bursa'nın ayrı bir güzelliğidir. Ulusal basından Bursa maden sularının önemine bakacak olursak. Servet-i Fünûn'un 747. sayısında maden sularının önemi vurgulanır. Habere göre, maden sularının içinde bedenimize son derece lazım olan bir takım maddeler mükemmel bir halde mevcuttur. Bu mineraller arasında demir, kükürt, arsenik, iyot ve lityum gibi maddeler bulunur. Maden suyu içmenin, soluk yanaklara renk vermekten yorgunluk hissini azaltmaya, gençlik ve enerji kazandırmaktan vücuda yeni bir güç ve canlılık vermeye kadar birçok faydası vardır. Şairlerin hayal ettiği yaşam suyu ve adeta bir şifa serumudur. Her yıl, kaplıca mevsimi geldiğinde Çitli ve Karahisar sularının şifalı etkisi, dünyanın dört bir yanından insanları

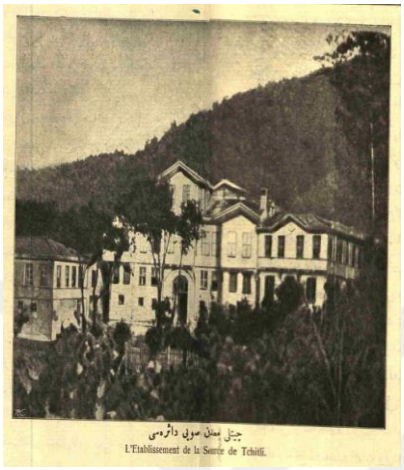
[73] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 812.
[74] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 96.
[75] Cerîde-i Havâdis Sene 1257 Sayı 54.

kendine çeker. Yalova[76] ve Bursa kaplıcalarındaki tedavi hizmetlerinin iyileştirici etkileri insan ruhuna verdiği huzur, bu kaplıcaları deneyimleyenlerce kabul görmüştür.[77]

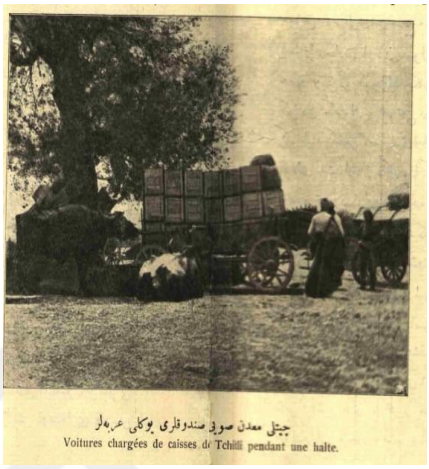
Bursa'nın en meşhur maden suyu olan Çitli maden suyu kendisine Servet-i Fünûn'un 812. sayısında yer bulur. Çitli maden suyu, Hüdâvendigâr vilayeti içinde yer alan İnegöl kazasına bağlıdır ve Bursa şehrine 55 kilometre mesafededir, dönemin şartlarına göre gayet düzgün bir yol ile bağlanmıştır. Suyun kaynağı, 500 metre rakımda bir vadide bulunan ve birbirini takip eden sıradağların etekleri altından çıkmaktadır. Çitli'ye giden yol, Bursa'nın ünlü ovasını kat eder, ardından Yenişehir'e doğru daralmaya başlar ve vadinin sonundaki küçük göllerin kenarından geçer. Göllerin sahilindeki ormanlık alanların manzarası son derece etkileyicidir. Çitli'de, 16 metre yükseklikte, suyun halen 14,5 derece sıcaklıkta olduğu güzel bir kaynak bulunmaktadır. Burada, Çitli maden suyunun şişelenmesi için 35 metre yüksekliğinde isteyenlerin konaklaması için bir otel inşa edilmiştir. Bu otele yeterli rağbet gösterilmediği için zamanla işçilerin konaklama merkezi haline gelmiş, daha sonralarda üretilen şişeler için bir depo alanı olarak kullanılmıştır.[78] Çitli maden suyunun analizine göre, 1 litre suyun içindeki mineral miktarı 6 gram 187 santigramdır ve suyun sıcaklığı 14,5 derecedir. Paris'te yapılan son analize göre, Çitli maden suyunda lityum karbonatı da bulunduğu gösterilmiştir. Bu, 1 litre maden suyunda 4 gram lityum karbonatının olduğu anlamına gelir ki, Avrupa'nın maden suları bu derece zengin olmamakla birlikte hava ile temas edince diplerinde tortu bırakır. Fakat çitli maden sularında böyle bir durum meydana gelmez. Bu tür maden suları genellikle karbonat ve sodyum gibi mineraller içerir ve iyot ve sodyum gibi elementler eklenirse, Çitli maden suyu insanlar için şifalıdır. Çitli maden suyu, hastalara özel olarak önerilen ilaçlara sahiptir. Çitli maden suyu, mineral içeriği ile ünlüdür ve özellikle karbonat mineralleri, lityum ve iyot gibi elementler içerir. Çitli maden suyu, kabarcıklar oluşturduğundan en etkili olduğu yer olan kaynağında tüketilmelidir. Su, ne kadar sıcaklıkta ve ne kadar mineral içerikte ise, o kadar etkili olur. Bu nedenle, Çitli maden suyu şişelerindeki mineral içeriği ile suyun sıcaklığı, tedavinin etkinliğini sağlar. Mantarlar için de en sağlığa uygun ve en mükemmel koşulların sağlandığı görülmüştür.

[76] Özellikle 1900 yılından sonraki haberlerde Bursa'ya rakip olarak Yalova kaplıcalarından söz edilmeye başlanmıştır.
[77] Servet-i Fünûn 29. Cilt Sayı 747.
[78] Mustafa Polat, Uludağ'ın Eteğinden Fışkıran Şifa: Çitli Maden Suyu Ve 1887 Tarihli "Çitli Maden Suyu" Kitabı, Route Educational and Social Science Journal 5/12 (Ekim 2018), 67.

Çitli maden suyu şişeleri her zaman yeni olmalıdır, kullanılmış şişeler kesinlikle yeniden doldurulmamalıdır. Bu, sağlık sorunlarının önlenmesi ve suyun kalitesinin korunması için önemlidir. Şişelerin temizliği ve dolumu, özel makinelerle yapıldığından, temizlik ve dolum arasında geçen süre mümkün olduğunca azaltılır. Bu sayede, suyun kalitesi korunur ve sağlıklı bir ürün elde edilir.[79]

Resim 8. Çitli maden suyu dairesi.[80]

Çitli maden suyu sandıkları yüklü arabalar.[81]

Eldeki haberlerden anlaşıldığı üzere, Çitli Maden Suyu Osmanlı döneminde önemli bir şifa kaynağı olarak kabul ediliyordu. Bu suyun şöhreti, Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in tercih etmeleriyle daha da artmıştır. 1860'lı yıllarda hazımsızlık problemi yaşayan Sultan Abdülaziz'in sağlığı sarayda endişe yaratmıştır. Bu durum üzerine çeşitli çözümler aranmış ve sonunda Abdülaziz'e Çitli Maden Suyu tavsiye edilmiştir. Suyun şifalı etkisi, padişah üzerinde olumlu bir etki yaratmış ve Abdülaziz, düzenli olarak Çitli Maden Suyu tüketmeye başlamıştır.[82] II. Abdülhamid de amcası Abdülaziz gibi Çitli Maden Suyu'nun faydalarından yararlanan padişahlar arasındadır. Böbrek hastalığı ile mücadele eden Abdülhamid, Çitli Maden Suyu'nun böbrek fonksiyonlarını desteklediğini ve hastalığının seyrinde iyileşme sağladığını görmüştür. Bu nedenle II. Abdülhamid de Çitli Maden Suyu'nu düzenli olarak tüketen padişahlar arasında yer almıştır.[83]

[79] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 812.
[80] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 812.
[81] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 812.
[82] Cafer Çiftçi(ed.), Prusia'dan Bursa'ya 8500 yıldır Üreten Kent (Bursa: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 196-197.
[83] Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 26.

Padişahların kullanmasıyla ün kazanan su, aslında halk tarafından uzun zamandır değerli bir kaynak olarak bilinmekteydi. Köylüler, suyun faydalarından yararlanarak kendi imkânlarıyla suyu taşıyor ve mide rahatsızlıklarını tedavi etmek amacıyla kullanıyorlardı. Kış aylarında eriyen karlar ve yağmur sularının karışması sonucu suyun özelliklerini yitirmesi, bu doğal kaynağın sadece en saf ve azaldığı dönem olan Temmuz ve Ağustos aylarında şişelenmesiyle telafi ediliyordu. İçimi kolaylaştırmak için maden suyu, şekerle karıştırılmış limon suyu ile harmanlanarak tüketilirken, bazı köylüler bu suyu kullanarak hamurlarını kabartıyor ve yumuşak ekmekler yapıyorlardı. Bu gelenek, suyun hem sağlık hem de beslenme açısından önemini vurgulamaktadır.[84]

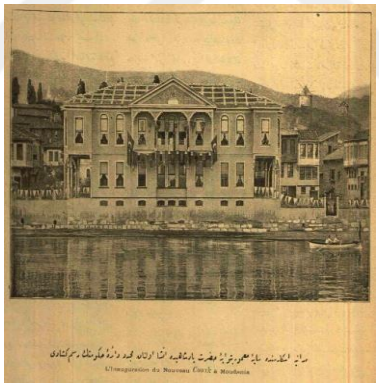
1.3. Devlet Kurumları

Bursa Hükümet Konağı: 1855 yılında Bursa'da meydana gelen deprem ve yangın, eski hükümet konağının büyük hasar görmesine neden olmuştur. Bu durum, yerel yöneticilerin kullanımı için devlete ait bir yapının bulunmaması sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunun çözümü için Ahmed Vefik Paşa, 1863 yılında Sadrazamlığa bir yazı göndererek yeni bir hükümet konağı inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın yazısında, 1855 yılından sonra eski hükümet konağının terk edilerek çeşitli binaların kiralandığı ve altı sene zarfında 150.000 kuruştan fazla bir masraf bina kirası olarak harcandığı belirtilmektedir. Buna rağmen kiralanan binaların yetersiz kaldığı ve kente gelen mutasarrıfların ayrı haneler kiralamak zorunda kaldığı da ifade edilmektedir. Paşa, maaşlarının yetmediği için mutasarrıfların açıktan gelir aramak zorunda kaldıklarını da dile getirerek bu durumun uygunsuzluğunu vurgulamaktadır. Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da bulunan tüm devlet dairelerini tek bir hükümet konağı içinde birleştirebileceklerini ve bu konağın, çeşitli binalara ödenen kira bedelleriyle bile kolaylıkla inşa edilebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, şehirde bulunan birkaç mühendis ve usta işçinin inşaat çalışmalarına katılabileceğini ve kendisinin de inşaat sürecinde denetim yapacağını ifade etmektedir.[85] Hükümet Konağı'nın inşa edileceği mekân, uzun bir süre Osmanlı yönetiminin idari merkezi olan Paşakapısı mevkii olarak seçilmiştir. Bu mekânın seçilme nedenlerinden biri, planlanan kamu binalarının diğer bileşenleri için gereken boş alanların bulunmasıdır. Dönemin müfettişi

[84] Polat, "Çitli Maden Suyu", 63.
[85] Yasemin Avcı, Osmanlı Hükümet Konakları "Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devlet Erki ve Temsili", (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 68.

Ahmed Vefik Efendi'nin bu konumu seçmesindeki bir diğer etken ise mekânın şehrin ekonomik merkezi olan Ulucami ve hanlar gibi önemli noktalara yakınlığıdır.[86] Bursa Hükümet Konağı'na haberlerde çok fazla rastlayamadık; sadece Bursa'ya gelen yazarın şehirdeki yerleşimleri anlatırken hükümet konağı olduğunu bildiren bir haberi vardır.[87]

Mudanya Hükümet Konağı: Servet-i Fünûn'un 1892 yılında yayınlanan 92. sayısında, Mudanya Hükümet Konağı'nın açılışıyla ilgili bir haber yer almaktadır. Bu haberde, Mudanya'nın Hüdâvendigâr Vilayeti'nin iskelesi olarak önemi vurgulanmakta ve uzun zamandır kente yakışır bir hükümet konağı bulunmadığından bahsedilmektedir. Haber metninde; Mudanya'nın, devlet adamlarının ve Bursa'ya ziyarete gelenlerin geçiş noktası olması ve hilafet merkezine en yakın iskele olmasına rağmen uzun zamandır Mudanya'ya yakışır bir hükümet konağı olmadığı belirtilmektedir. Mudanya'yı teftişleri sırasında bu eksikliği gören Bursa Valisi Münir Paşa (ö. 1897), hükümet konağının inşası için çalışmalar başlatmıştır. Haberde hükümet konağının resmi açılışından bir fotoğraf da sunulmuştur. Fotoğrafta konak, iki katlı ve taştan yapılmış bir yapı olarak görülmektedir.[88].

Resim 9. Mudanya Hükümet Konağı.[89]

1.4. Eğitim Kurumları

Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi modernleşme hareketleri, eğitim alanında önemli değişimlere yol açtı. Bu değişimler, taşra kentlerinde etkili oldu ve Bursa, bu dönüşümün en belirgin hissedildiği şehirlerden biri haline geldi. Bursa'da modern eğitim kurumlarının temelleri 1879'da atıldı. Bu yılda, Milli Eğitim Müdürlüğü olarak

[86] Avcı, Osmanlı Hükümet Konakları, 69.
[87] Servet-i Fünûn 5. Cilt Sayı 125.
[88] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 92.
[89] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 92.

kullanılacak bir resmi daire kuruldu. 1882'de ise Bursa'ya bir maarif müdürü atandı ve bu müdürün önderliğinde vilayette "Maarif Meclisi" oluşturuldu. Bu adımlar, Bursa'da modern eğitim sisteminin kurumsallaşmasını sağladı. Eğitim faaliyetlerine kaynak sağlamak amacıyla "Aşar" ve "Müsakkaf (bina)" vergilerine "Maarif Hissesi" adı altında ek vergiler getirildi. Elde edilen gelirin dörtte biri İstanbul'a gönderilerek merkezi hükümet tarafından kullanıldı; geri kalan kısım ise Bursa'daki okulların ihtiyaçlarını karşılamak için ayrıldı. 1886'da Bursa'nın maarif vergisinden İstanbul'a gönderilen pay azaltıldı ve ipek ile tütünden alınan vergiler doğrudan Maarif Nezâreti'ne aktarılmaya başlandı. Bu şekilde, Bursa'daki okullar için daha fazla kaynak sağlandı. Modern eğitim kurumlarının açılması ve eğitim faaliyetlerine kaynak ayrılması, Bursa'da önemli bir eğitim atılımını beraberinde getirdi. Bu dönemde ibtidâî (ilkokul), rüşdiye (ortaokul), idâdî (lise) gibi yeni usul eğitim veren okullar açıldı.[90]

Tanzimat Dönemi'nde, mesleki-teknik eğitimin önemli bir parçası olan idâdîlerin kuruluşuyla, hem sivil hem de askeri alanlarda eğitim imkânları sağlanmıştır. Bu okulların açılmasının temel amacı, Osmanlı Devleti'nin artan subay ihtiyacını karşılamaktı. Bu nedenle, askeri idâdîlere diğerlerinden daha fazla önem verilmiştir. 1882-1890 yılları arasında, rüşdiye kısmını da içeren idâdîlerin yaygınlaştırılmasıyla, Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında mesleki-teknik eğitim alabilecek öğrenciler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Vilâyet merkezlerinde bulunan idâdîler, rüşdiyelerle birlikte yedi yıl eğitim verirken, sancak merkezlerinde ise rüşdiye bölümleriyle toplam beş yıllık bir eğitim sunulmaktaydı. İdadîlerin müfredatında, fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya ve mesleki becerilerin geliştirilmesine yönelik dersler yer almaktaydı. Bu müfredat, öğrencilerin hem akademik bilgi hem de pratik beceriler edinmelerini sağlamak amacıyla düzenlenmiştir.[91]

1885 yılında Bursa'da faaliyete geçen Mekteb-i İdâdî-i Mülkisî, Veli Şemseddin Mahallesi'nde bulunan Akif Paşa Konağı'nda eğitim vermeye başlamıştır. Okulun temel amacı, Osmanlı bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmektir. Yedi yıllık

[90] Nazım Yücelt, "Otuz Yıl Önce Bursa'da Kültür Hayatı", Uludağ, 10(1937), 19-20.
[91] Mefail Hızlı, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim", Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı, (Bursa: 2009), 85.

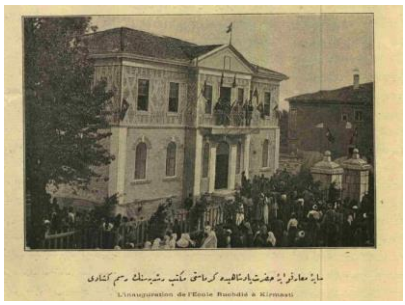
eğitim programı, fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya, dil dersleriyle beraber idare ve hukuk gibi konuları da içermekteydi.[92]

Harîr Dârü't-Talimi ise 18 Ocak 1888'de kurulmuş ve Osmanlı'nın ipek üretimini geliştirmeyi hedeflemiştir. Fransızların teşvikiyle kurulan okul, yerli ipekböcekleri yetiştirerek yerli üretimi artırmayı ve üreticilere teknik bilgi sağlamayı amaçlamıştır.[93]

Hüdâvendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi ise 1891'de Bursa'da kurulmuş ve modern tarımın gelişmesini sağlamayı amaçlamıştır. Okulun programında modern tarımsal bilgiler, yüksek verimli tohumlar ve modern tarım teknikleri yer almaktadır. Ayrıca, öğrencilere uygulamalı eğitim sağlamak amacıyla okul bünyesinde deneme çiftlikleri kurulmuştur.[94]

Bursa'daki eğitim kurumları da çeşitli şekillerde ele alınmış ve ulusal basında yer almıştır. Cerîde-i Havâdis'in 976. sayısında, Bursa ve diğer bazı illerde hocaların tayin edildiğinden bahsedilirken, bu atamaların yeterli olmadığı ve bazı öğrencilerin sınavlara girerek alt kademelerde öğretmenlik yaptığı vurgulanmıştır.[95] 996. sayısında ise, Bursa'da tamamlanan bir Mekteb-i Rüştiye'nin açılışının gerçekleştirildiği ve hoca atamalarının yapıldığı belirtilmiştir.[96] 1056. sayıda ise, Mekteb-i Rüştiye'lerin denetlenmesi için Maarif Azalarından İshak Efendi'ye görev verildiği aktarılmıştır.[97] Servet-i Fünûn'da ise, Kırmasti Kasabası'nda bir Mekteb-i Rüştiyenin açılışına yer verilmiştir. Bu haberde, okulun ibtidai (ilkokul) ve rüştiye (ortaokul) kısımlarından oluştuğu, alt kısmının ibtidai, üst kısmının rüştiye olarak düzenlendiği belirtilmiştir. Açılış fotoğrafında yer alan Münir Paşa'ya okulun açılışı için gösterdiği çaba için büyük övgüler sunulurken, Kırmasti Kaymakamı Haydar Bey'e de teşekkür edilmiştir.[98]

[92] Osman Çetin, Mefail Hızlı, "Bursa Mekteb-i Sultânîsi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri", Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi (Bursa Mekteb-i Sultânîsi), (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2011), 8.
[93] Tahir Yetmen, "İpekböcekçiliği", Uludağ, 2/20 (1939), 53.
[94] Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Mektebi",Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa) , (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2009), 292.
[95] Cerîde-i Havâdis Sene 1276 Sayı 976.
[96] Cerîde-i Havâdis Sene 1276 Sayı 996.
[97] Cerîde-i Havâdis Sene 1278 Sayı 1056.
[98] Servet-i Fünûn 5. Cilt Sayı 121.

Resim 10. Kırmasti Mekteb-i Rüştiyesi açılışı.[99]

Kazıklı Karyesinde inşa olunan Mekteb-i İbtidaiye açılışı[100]

1865 yılında Cerîde-i Askeriye'de yer alan bir haberde, Bursa İdadisi'nde Mr. Sandison ismindeki İngiliz konsolosunun öğrencileri ziyaret ettiği ve onlara bir konuşma yaptığı aktarılmaktadır. Bu haber, Osmanlı Devleti'nin eğitim reformları ve modernleşmeye yönelik çabaları bağlamında oldukça ilgi çekicidir. Ayrıca, İngiliz konsolosunun Bursa İdadisi'ni ziyaret etmesi ve öğrencilere bir konuşma yapması, o dönemdeki iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin ve karşılıklı saygının bir göstergesidir. Sandison konuşmasına "genç dostlarım" şeklinde hitap ederek başlamıştır. Öğrencilerin sınavlarını izlediğini ve hocaların sorularına hızlı bir şekilde cevap vermelerinden etkilendiğini belirtmiştir. Öğrencilerin askeriye, coğrafya, kozmoğrafya, tarih gibi alanlardaki bilgi birikimleri yanında Farsça, Arapça ve Fransızca dillerindeki maharetlerini de takdir etmiştir. İleride memur olduklarında, hangi rütbede olursa olsun ülkelerine en iyi şekilde hizmet edeceklerine olan inancını dile getirmiştir. Bir askerde bulunması gereken sebat, gayret ve cesaretin Osmanlılarda bulunduğunu ve geçmiş tarihleriyle birlikte yakındaki ittifakımız ile bir kez daha gördüklerini ifade etmiştir. Kendisinin Osmanlı'ya dost bir devletin tebaası olduğunu ve Bursa'nın Osmanlı'nın kadim ecdadının payitahtı olduğunu vurgulamıştır. Buradan bu şerefe layık zabitler yetişeceğine dair şüphesinin kalmadığını ve bu ziyaretiyle Osmanlı'ya olan dostluğunu bir kez daha göstermiş olduğunu belirtmiştir.[101]

Ziraat mektepleriyle ilgili olarak Cerîde-i Bahriye ve Ziraîye gazetesinde yapılan bir haberde, mekteplerin öneminin bilindiği ancak özellikle mekteplilerin gayretleri, ürünleri ve ortaya koyduklarıyla ziraat mekteplerine olan ilginin arttığı belirtilmiştir.

[99] Servet-i Fünûn 5. Cilt Sayı 121.
[100] Servet-i Fünûn 29. Cilt Sayı 741; Kazıklı mahallesinde açılan bu ibtidaiye ile ilgili açılışı haricinde bir bilgiye ulaşılamamıştır.
[101] Cerîde-i Askeriye 1282 Senesi Sayı 112.; Kırım Savaşından sonra İngiltere ile oluşan dostluğun izlerini görmekteyiz.

Selanik ve Bursa gibi illerde idâdî derecesinde okulların yanı sıra Konya, Adana, Halep, Suriye gibi yerlerde çiftliklerin açıldığı ifade edilmiştir. Bu gelişmelerin takdire şayan işlere yol açacağı vurgulanmıştır.[102] Bu haberden dört sene sonra Servet-i Fünûn gazetesinde ise Bursa'da düzenlenen mamulât ve mahsulât sergisinde Bursa Ziraat Mektebi'nin birçok ürününü sergilediği belirtilmiştir.[103] Bursa'da faaliyet gösteren ipekçilik okulu Düyûn-ı Umûmiye gözetimi altında idi. Düyûn-ı Umûmiye, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını yönetmek için kurulmuş bir uluslararası finansal kuruluşudur. Bu kuruluş, Bursa'daki İpekçilik Okulu'nun gözetimini üstlenmiş ve öğrenci alımı için bir çağrı yayınlamıştır. Bu çağrı, ipekçilik sektöründe nitelikli eleman ihtiyacının olduğunu ve bu ihtiyacı karşılamak için okulun önemli bir rol oynadığını göstermektedir.[104] Düyûn-ı Umûmiye ve İpekçilik Okulu, ipek üretimini düzenlemek ve ipek kalitesini korumak için ortak bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, ipek üretiminin her aşamasında kontrol mekanizmaları oluşturarak ve üreticilere gerekli eğitimleri vererek ipekçilik sektörünün gelişmesine katkıda bulunmuştur.[105] Bursa'da düzenlenen bir sergide, İpekçilik Okulu'ndan öğrenci ve öğretmenlerin ürettiği ürünler sergilenmiştir. Bu ürünler, izleyiciler tarafından büyük ilgi görmüş ve ipekçilik okulunun yüksek kaliteli ürünler ürettiğini göstermiştir.[106]

1.5. Sosyal Mekânlar

İnsanların sosyalleşme ihtiyacı, insanlara şehir içerisinde sosyalleşme merkezleri kurmalarını gerekli kılmıştır. Bursa özelinde, insanların sosyalleşme merkezlerinin çoğunlukla devlet desteğiyle yapıldığını görmekteyiz. Kaplıcalar sağlık turizmine yaptıkları katkıların yanında, insanların birbirleriyle görüştükleri zihinlerini dinlendiren merkezler olmuşlardır. Bursa'da açılan müze ve tiyatrolar, devlet adamlarının yönlendirmeleriyle halkın sosyalleşme ve kültürel ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla yapılan binalar olmuştur.

1.5.1. Müze-i Hümâyûn

Bursa'nın ilk müzesi olan "Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi", Azmi Bey'in (ö. 1944) Maarif Müdürü olarak görev yaptığı dönemde, 19 Ağustos 1320 (1 Eylül 1904)

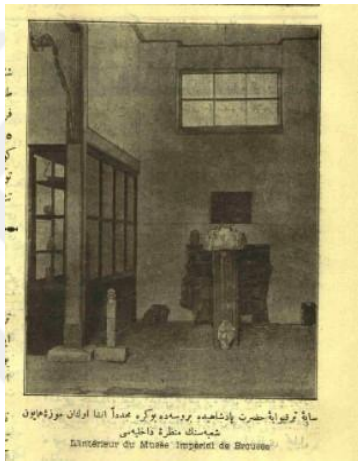
[102] Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye Sayı 3.
[103] Servet-i Fünûn 31. Cilt Sayı 804.
[104] Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye Sayı 30.
[105] Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye Sayı 41.
[106] Servet-i Fünûn 31. Cilt Sayı 801.

tarihinde kurulmuştur. Bu müze, Mekteb-i İdadî'nin bahçesinde yer almış ve açılış tarihi özel olarak II. Abdülhamid'in (ö. 1918) tahta çıkış yıldönümüne denk getirilmiştir.[107]

Müze koleksiyonu, Müslüman ve gayrimüslim eserler olmak üzere iki ayrı alanda sergilenmiştir. Önemli bulunan antik eserler, camekânlara ve özel olarak yapılan dolaplara yerleştirilmiştir. Müzede Osmanlı, Selçuklu, Roma ve Bizans dönemlerine ait mermer kitabeler ve heykeller gibi tarihi eserler bulunmaktadır. Eserler numaralandırılmış ve bir defterde kayıt altına alınmıştır. 1909 yılına kadar toplam 512 eser kaydedilmiştir. Müzenin bahçesinde ise heykeller ve kitabeler gibi birçok eser sergilenmektedir.[108]

Resim 11. Müze-i Hümâyûn açılışı.[109]

Müze-i Hümâyûn'un içinden bir resim.[110]

1.5.2. Tiyatro

Osmanlı döneminde, tuluat tiyatrosu ve Karagöz gibi geleneksel tiyatro türleri büyük önem taşıyordu. Bu türlerin özellikle Bursa'da yoğun olarak sahnelenmesi, şehrin tiyatro kültürünün en önemli merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi, Bursa'daki kahvehanelerin adeta birer tiyatro alanı gibi işlev gördüğünü ve meddahlar vasıtasıyla orta oyunları gibi tiyatro eserlerinin sergilendiği yerler olduğunu söylemiştir.[111] Tanzimat dönemiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı tiyatro

[107] Servet-i Fünûn 27.Cilt Sayı 700.
[108] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 149.
[109] Servet-i Fünûn 27.Cilt Sayı 700.
[110] Servet-i Fünûn 27.Cilt Sayı 700.
[111] Evliya Çelebi, Seyahatnâne, çev.Yücel Dağlı-Ali Kahraman, (İstanbul: Yapıkredi Yayınları, 2005), 2/28.

çalışmaları da giderek önem kazanmaya başladı.[112] Bu dönemde, İstanbul'da Batılı anlayışla tiyatro faaliyetlerini sürdüren Fasulyacıyan adlı tiyatro topluluğu, Bursa'da bir oyun sahnelemek üzere bulunduğu sırada dönemin valisi Ahmed Vefik Paşa tarafından ziyaret edildi. Oyunun ardından Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da bir tiyatro binası kurulmasını ve Fasulyacıyan'ın oyunlarını sergilemesini talep etti. Bu talep doğrultusunda, taşrada ilk tiyatro binasının inşası için çalışmalara başlandı[113] ve 15 Eylül 1879'da ilk oyun sahnelendi.[114] Bursa'da, resmi ve özel olmak üzere iki farklı tiyatro kumpanyasına ait tiyatro salonları bulunmaktaydı.[115] Vali Ahmed Vefik Paşa'nın çalışmalarıyla taştan inşa edilen resmi tiyatro salonu, "Belediye Tiyatrosu" adıyla Sarı Abdullah Mahallesi'nde yer alıyordu. Bu salonun önünde küçük bir bahçesi bulunmakla birlikte, içinde geniş bir sahne ve çeşitli süslemelerle donatılmış loncalar bulunmaktaydı. Bursa'ya dışarıdan gelen tiyatro grupları, oyunlarını bu salonun sahnesinde sergiliyorlardı. Diğer tiyatro salonu ise Setbaşı'ndaki bir otelin zemin katında bulunuyordu. Bu salonun sahnesi daha küçük olsa da, locaları yağlı boya ile işlenmiş nakışlarla süslenmişti.[116]

Bursa gazetesinde yayınlanan haberlere göre, Bursa Belediye Tiyatrosu ile ilgili çeşitli bilgilere yer verilmektedir. Bursa gazetesinin 73. sayısında yer almakta olup, tiyatro topluluklarından birinin Bursa'ya gelmesini konu almaktadır. Muhtemelen İstanbul'daki rekabetten kaçan topluluklar, daha sakin olan Bursa'ya yönelmektedirler. Murad Emri Efendi, tiyatro topluluklarından biri olan Mütenevvi'a-i Revnak'ın bir oyununu izler ve deneyimlerini yazıya döker. Yazıda, tiyatronun çocuklar üzerindeki olumsuz etkileri ve ıslah edici rolünden bahsedilmektedir.[117] İkinci haber, Osmanlı Dram Tiyatrosu hakkında bilgi vermektedir. Tiyatro, Osmanlı Kumpanyası tarafından işletilmekte ve çeşitli dramatik oyunlar sahnelenmektedir. Kumpanyanın sanatçılarının becerisi ve sahne performansları alkışlarla karşılanmaktadır. Oyunların Avrupa edebiyatından esinlendiği ve izleyicilere ibret verici deneyimler sunduğu ifade edilmektedir.[118] Üçüncü haber, Osmanlı Tiyatrosu'nun Bursa'daki faaliyetlerine ilişkindir. Kumpanyanın

[112] İbrahim İmran Öztahtalı, " XIX. Yüzyılda Bursa' da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesinde Bazı Tiyatro Haberleri", U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/24, (2013), 136.
[113] Tercüman-ı Hakikat 3 Eylül 1295 Sayı 376.
[114] Uslu, Ahmed Vefik Paşa, 89.
[115] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[116] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 141.
[117] Bursa Gazetesi Sayı 73, 6 Nisan 1308.
[118] Bursa Gazetesi Sayı 104, 28 Kânunuevvel 1308.

sanatçılarının becerileri ve tiyatro binasının genişletilmesiyle ilgili bilgi verilmektedir. Yapılan ilavelerle tiyatro binasının daha geniş bir seyirci kitlesini ağırlayabileceği ifade edilmektedir.[119] Dört, beş ve altıncı haberler Bursa'da sahnelenen tiyatro oyunlarını ve bu oyunların içeriğini duyuran ilanları içermektedir. Farklı oyunların perde sayıları, içerikleri ve sahneleme tarihleri belirtilmektedir. Dördüncü haber, Salı günü "Salıncak Cezâsı" adlı komedi oyununun sahneleneceğini bildirmektedir. Oyun 4 perde, komedya 1 perde ve kanto 1 perde olarak düzenlenecek olup Peruz Hanım'ın İstanbul'dan getirdiği meşhur mösyö "Toni", sekiz kişilik orkestrayla performans sergileyecektir. Cuma gecesi ise "Hayırlı Nasihat" adlı müzikal oyun 5 perde olarak izleyicilerle buluşacaktır. Pazar gecesi, "Cinli Kızı" veya "Rüya" opereti 3 perde şeklinde sahnelenecektir. Bu oyunda, meşhur Komik Hasan Efendi ve kumpanyası performans sergileyeceği belirtilmiştir.[120] Beşinci haber, Teşrin-i Evvelin Beşinci Salı günü "Âşıklar" adlı oyunun 4 perde olarak, Kemânî İstipan Efendi'nin müziği eşliğinde izleyiciyle buluşacağını bildirmektedir. Teşrin-i Evvelin Yedinci Perşembe günü, "Hindiyâ" opereti 4 perde, Teşrin-i Evvelin Dokuzuncu Cumartesi günü ise "Deniz Korsanları" 4 perde olarak sahne alacaktır.[121] Altıncı haber, Salı günü Peruz Hanım'ın menfaatine "Elmas İfritleri" adlı dram ve komedi oyununun 5 perde, 2 tablo olarak sunulacağını belirtmektedir. Perşembe günü, Gülhanyan Efendi'nin menfaatine "Pembe Kız" (2 perde) sahnelenecek ve Cumartesi günü "Seksen Günde Devr-i Âlem" 16 perde olarak tiyatro severlerin beğenisine sunulacağı halka duyurulmuştur.[122] Yedinci haber, tiyatroda sahnelenen bir oyun olan "Leyla ile Mecnun" hakkında bilgi vermektedir. Fuzûlî'nin eserinden uyarlanan bu oyun, aşkın ve gerçek sevginin önemini anlatmaktadır.[123] Oyunun, izleyiciler tarafından memnuniyetle karşılandığı ve beğenildiği ifade edilmiştir.[124]

2. ULAŞIM

Bursa'nın tarihi merkezinde bulunan mahalleler ile şehrin kalbi konumundaki Ulucami ve çevresi arasındaki bağlantı, şehrin sokakları aracılığıyla sağlanıyordu. Ancak, kale içinde yer alan bu sokaklar oldukça dar ve sıkışıktı. Bu dar alanlarda daha fazla konut

[119] Bursa Gazetesi Sayı 114, 9 Mart 1309.
[120] Bursa Gazetesi Sayı 140, 20 Ağustos 1309.
[121] Bursa Gazetesi Sayı 142, 8 Ağustos 1309.
[122] Bursa Gazetesi Sayı 144, 17 Teşrin-i Evvel 1309.
[123] Bursa Gazetesi Sayı 145, 25 Teşrin-i Evvel 1309.
[124] Öztahtalı, "Bursa Gazetesinde Bazı Tiyatro Haberleri", 146-150.; Servet-i Fünûn 1. Sene Sayı 3.

inşa edebilmek için sokaklar, sadece bir at arabasının geçebileceği genişlikte planlanmıştı. Şehrin büyümesiyle birlikte, yerleşim kale dışına taşmasına rağmen, sokaklar geleneksel dar yapılarını korudu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ulaşım imkânlarının gelişmesi ve Bursa'nın Anadolu'nun en büyük yerleşim merkezlerinden biri haline gelmesi, şehir içi yolların kullanımında önemli zorluklara neden oldu. Sokakların darlığı, özellikle yangınlarda müdahaleyi oldukça güçleştirdi. Plansız şehirleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu soruna ancak 1855 depreminden sonra müdahale edilebildi. Bu büyük deprem, birçok binanın yıkılmasına ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden oldu. Depremlerin yanı sıra şehirde sık sık çıkan yangınlar da yolların genişletilmesi gerekliliğini ortaya koydu. Vali Ahmed Vefik Paşa döneminde, yıkılan binaların enkazları kaldırılırken, aynı zamanda yolların genişletilmesi için çalışmalara başlandı.[125] Özellikle Çekirge yolunun genişletilmesi, kaplıca turizminin gelişmesine ve bu bölgede birçok işletmenin açılmasına katkı sağlamıştır. Ulaşım yollarının genişlemesi ve iyileştirilmesi, şehir merkezi ve çevresinde ticaretin canlanmasına olanak tanımıştır. Ancak, bu genişleme ve düzenleme çalışmaları sırasında, özellikle istimlâk faaliyetleri halk arasında bazı tepkilere yol açmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'daki bu düzenlemeleri, yeni bir şehir merkezi oluşturmak yerine, şehrin mevcut merkezlerinin işlevselliğini güçlendirmiştir.[126]

Bursa'da ulaşımın sağlanmasında atlı arabalar yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Bu arabalara verilen isimler atların sayısı ve konforlarına göre farklılık göstermektedir. Özellikle şehir içinde sıkça kullanılan arabalardan biri faytonlardı. Körüklü ve dört tekerlekli olan faytonlar, tek veya çift at ile çekiliyor ve sürücüsü için özel olarak yapılmış bir yer sunuyordu. Ulucami ve çevresi şehir içindeki en yoğun durak yerleriydi.[127] Millet Bahçesi yakınında, belediye binasının bulunduğu bölgede Lando ve körük arabalarının ahır olarak kullanıldığı bir alan bulunuyordu.[128] Şehir içinde kullanılan diğer arabalar arasında briçka, talika ve landolar bulunmaktaydı. Briçka, yaylı makaslı bir araba olarak bilinirken, Tatar arabaları hızlı yol aldıkları için "Hasret

[125] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 166-167.
[126] Uslu, Ahmed Vefik Paşa, 90.
[127] Fatma Hayrünissa Hanım, 1896 Baharında Bursa (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan), çev. Nezaket Özdemir, (Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Belediyesi, 2010), 20.
[128] Hasan Tâib, Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa, çev. Mehmet Fatih Birgül, (İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi, 2007), 85.

Kavuşturan" olarak adlandırılıyordu.[129] Tanzimat ile birlikte yolcu taşımacılığında kullanılan landolar ise üstü açılır-kapanır ve çift körüklü dört tekerlekli bir at arabasıydı. Eşya taşımak için kullanılan arabalar da mevcuttu.[130] At arabaları, uygun fiyatları ve dar sokaklara girebilme yetenekleri sayesinde oldukça popüler bir ulaşım aracıydı. Dik yokuşlarda bile zorlanmadan ilerleyebilen bu arabalar, özellikle kaplıcalara gelen ziyaretçiler tarafından tercih edilirdi. İstenirse gün boyunca araba kiralamak mümkündü.[131]

Şehir içi ulaşımı sağlayan arabacı esnafıyla ilgili olarak, bazı şikâyetler yetkililere iletilmekteydi. Özellikle arabacıların araçlarını çocuklara bırakmaları ve bu çocukların atları koşturmaları konusundaki endişeler dile getiriliyordu. Bu durumun kazalara neden olabileceği düşünülerek, sorumlular Bursa gazetesi aracılığıyla uyarılmıştır.[132]

2.1. Limanlar

Bursa, şehrin ekonomik potansiyelini ve stratejik konumunu artıran iki önemli limana sahiptir. Bu limanlar vasıtasıyla ürünlerin hızlı ve verimli bir şekilde taşınması mümkün kılınırken, aynı zamanda uluslararası ticaret ağlarına erişim imkânı sunmaktadır. Bu durum, şehrin ekonomik büyümesine ve yeni pazarlar keşfetmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan, limanların sağladığı ulaşım kolaylıkları, turistik ziyaretçilerin şehre gelmesini teşvik etmiş, Bursa'nın tarihi ve kültürel zenginliklerini tanıtma fırsatları sunmuştur.

Gemlik Limanı, Bursa’nın temel iaşe ve ulaşım ihtiyaçlarının karşılandığı bir liman olsa da, genellikle Körfez’in güney yakasında bulunan Mudanya’nın gölgesinde kalmıştır. O dönemde Bursa’dan Gemlik’e ulaşım, zamanın imkânlarıyla yaklaşık olarak 6 saat sürmekteydi. Gemlik, genellikle Haliç’teki Tersane-i Âmire’ye kereste nakledilen ve bölge sakinlerinin deniz taşımacılığı için kullandığı bir liman kasabası olarak bilinmekteydi. Gemlik’te, devlet tersanesi olan bir tesis bulunmaktaydı ve burada büyük harp gemileri dahil olmak üzere çeşitli gemilerin inşa edildiği bilinmektedir. Haliç ve Gemlik tersanelerinin kereste ihtiyacı, İnegöl ve Domaniç dağları civarında kesilen

[129] Ebubekir Hâzim Tepeyran, Hatıralar, çev. Faruk Ilıkan, (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. 1998), 46.
[130] Hayrünissa Hanım, Bursa’da Cevelan, çev. Nezaket Özdemir, 15.
[131] Mağmumi, Bir Osmanlı Doktorun Anıları, Çev. Cahit Kayra, 30.
[132] Bursa Gazetesi, No:122, 5 Zilkade 1310.

kerestelerle sağlanırdı. 1844 yılından itibaren, Tersane-i Âmire'ye ait buharlı "Mesir-i Bahrî" vapurunun Gemlik ile İstanbul arasında düzenli seferler yapmaya başlamasıyla birlikte, Gemlik iskelesi Bursa'nın ticaret ve ulaşımı için büyük önem kazanmıştır. Bu gelişmeden sonra, Bursa'nın ipek ihracatı, İstanbul'dan ithal edilen ürünler ve İstanbul ile arasındaki deniz ulaşımı, özellikle Gemlik iskelesinden gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ancak, bu seferlerin bölgeden gerçekleştirilen mal nakliyatı ve yolcu taşımacılığının tümünü karşılama potansiyeline ulaşmamıştır. Zira uzun yıllar boyunca, Bursa ile İstanbul arasındaki deniz taşımacılığının büyük bir kısmı hâlâ Mudanya ve Gemlik'in yerel kayıkçıları tarafından gerçekleştirilmiştir.[133]

Gemlik iskelesini cazip kılan bir diğer önemli gelişme, Gemlik ile Bursa arasında modern bir şose yolunun yapımına başlanmasıdır. 19. yüzyılın sonuna kadar, bütün Osmanlı memleketlerinde olduğu gibi, Bursa ile Gemlik arasında sadece at, eşek, katır ve deve gibi yük hayvanlarının kullanılabildiği, bir patika bulunmaktaydı. Ancak, Gemlik iskelesinin popülerleşmesi ve vapur seferlerinin artmasıyla birlikte, Bursa'nın ticari malları büyük ölçüde buradan taşınmaya başlandı. Ancak, yolun kötü ve ilkel durumu, mal teslimatlarında gecikmelere neden olmakta ve bölge ticaretinin gelişimini olumsuz etkilemekteydi. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte çeşitli reform hareketleri ortaya çıkmıştır. 1845 yılına gelindiğinde ülke genelinde büyük bir imar hamlesi başlatıldı. Bu kapsamda, eyaletlerden seçilen temsilciler İstanbul'a çağrılarak görüş ve istekleri dinlendi. Daha sonra, bu istek ve görüşler doğrultusunda her eyalete "İmar Meclisleri" adı altında kurullar gönderildi. Bu kurulların bölgesel çalışmaları sonucunda, ticaret, sanayi ve ziraatı canlandıracak önlemler alınmaya çalışıldı ve altyapı çalışmalarına başlandı. Bursa'dan giden temsilcilerin istekleri doğrultusunda, Bursa ile Gemlik arasında bir şose yolunun yapımına başlanması kararı alındı.[134]Ancak, yolun yapımına başlanması için gerekli tahsisatın sağlanması ve 30 kilometrelik yolun tamamlanması yaklaşık on beş yıl sürdü.[135] Yolun yapımı sürecinde, birçok memurun zenginleştiği, yerel yetkililerin işleri ticaret kapısına dönüştürdüğü ve birçok yolsuzluk olayının yaşandığına dair iddialar ortaya atılmıştır. Bu durum Hürriyet gazetesinde binlerce kişinin sekiz on sene boyunca yol yapımında çalıştırıldığı, buna rağmen hâlâ düzgün bir yolun ortaya çıkmadığı vurgulanmış ve sert bir dille

[133] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 361-362.
[134] Cerîde-i Havâdis Sene 1267 Sayı 526.
[135] Cerîde-i Havâdis Sene 1269 Sayı 633.

eleştirilmiştir.[136] Ancak, 1863 yılında Bursa'da müfettiş olarak görev yapan Ahmed Vefik Paşa'nın sert tedbirleriyle yol tamamlanabilmiştir. 1865 yılı Kasım ayında hizmete açılan bu şose yolunun ardından, Bursa ile Gemlik arasındaki kara ulaşımı daha hızlı ve düzenli hizmet veren yaylı arabaların kullanımını kolaylaştırmış, bu durum da Gemlik iskelesinin Bursa'nın ticaretteki önemini artırmıştır.[137]

Mudanya Limanı, Bursa'nın 30 kilometre kuzeydoğusunda, Gemlik Körfezi'nin güney kıyısında konumlanmıştır. Osmanlı döneminde, Bursa ile İstanbul arasındaki ulaşım ve ticaretin merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır. Mudanya Limanı, sadece İstanbul ile değil, devletin diğer liman kentlerinden gelen malların taşınması ve Bursa'dan bu limanlara gönderilmesi için kullanılan önemli bir iç ticaret ve ulaşım iskelesi konumundaydı. Mudanya İskelesi, sadece ticari bir liman değil, aynı zamanda devletin iaşe ve nakliye işleri için de önemli bir merkezdi. Bursa ve civarından toplanan askerler, yiyecek ve malzemeler Mudanya İskelesi üzerinden İstanbul'a taşınırdı. Bursa şehrine ziyarete gelenler de Mudanya'ya uğramışlardır.[138]

2.2. Bursa-Mudanya Demir Yolu

Mudanya Limanı, Bursa-Mudanya demiryolunun yapılmasıyla önemini büyük ölçüde artırmıştır. Demiryolunun inşası sırasında gazete yazarları, artık bir gün içinde Bursa'ya ulaşabileceklerini ve Bursa'nın kendileri için kolay erişilebilir hale geleceğini belirterek heyecanlarını şu şekilde ifade etmişlerdir: "Artık bir gün içinde Bursa'ya gidebileceğiz ve Bursa bizim arka bahçemiz olacaktır." Bursa-Mudanya Demiryolu, 41 kilometrelik dar bir hat olarak inşa edilmiş olup, 1873 yılında tamamlanmıştır. Ancak, altyapı ve onarımların gecikmesi sebebiyle, hattın işletmeye açılması 17 Haziran 1892 tarihine kadar ertelenmiştir.[139] Bu hat, Osmanlı Devleti'nin şirketi olan Mudanya-Bursa Demir Yolu tarafından işletilmekteydi ve yolcular ile taşınacak mallar için detaylı kurallar içeren bir tarifname ile düzenlenmiştir.[140] Bursa-Mudanya Demiryolu hattında seyahat etmek genellikle ortalama 1,5 ila 2 saat sürerdi. Vagonlarda, birinci sınıf bölümler genellikle hasırlarla döşenmişken, ikinci ve üçüncü sınıf bölümler tahta döşemelere sahipti. Sadece ikinci sınıf bölümün oturma alanları kafesle çevriliydi. Yolcuların

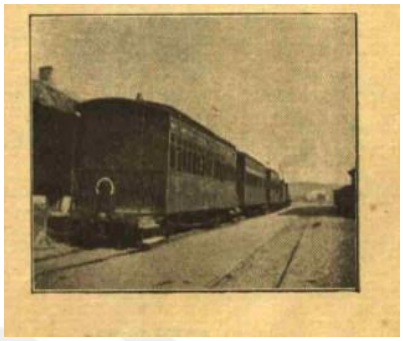
[136] Hürriyet 1285 Senesi Sayı 21.
[137] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 362-363.
[138] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 364-372.
[139] Servet-i Fünûn 3.Cilt Sayı 63.
[140] Mudanya-Bursa Timur Yolu Osmanlı Şirketi Tarifnamesi, Bursa Vilâyet Matbaası, 1310.

konforunu artırmak için, bazı tren vagonlarına yerli müzik takımları yerleştirilmiş ve yolculuk boyunca ücretsiz konserler düzenlenmiştir. Bursa şehir merkezinde toplam üç istasyon bulunmaktaydı. Çekirge, Yahudilik ve Yıldırım Gazi Mahallesi'nde bulunan Mahmudiye Caddesi üzerindeki son istasyon Yahudi İstasyonu, "Bursa Beklemesi" olarak da anılmıştır. Hat ilk yıllarında, artan lokomotif gücü ve yük kapasitesi göz önünde bulundurularak, rayların 8 kilogramdan 22 kilograma çıkarılması ve 9 metre uzunluğunda çelik yayların döşenmesi gibi bazı teknik iyileştirmeler yapılmıştır. Ayrıca, Mudanya'dan başlamak üzere eski raylar sökülerek, Bursa'ya kadar demiryoluna çelik yaylar da döşenmiştir. Bursa-Mudanya demiryolu katarları zaman zaman raylardan çıkma ve arıza gibi ufak tefek kazalar yaşasa da, 1894 yılına kadar bu kazalarda can kaybı veya yaralanma olmamıştır. Yokuşlarda tren kazanlarının hararet yapması nedeniyle trenin durması ise zamanla azalmıştır. Kazanlar için kullanılan kuyu suyu taşlaşıp, tortu bıraktığı için, şehrin ünlü kavak suyu bu bölgeye getirilmiş ve kazanlarda kullanılmıştır. Kuraklık yaşanan nadir dönemlerde ise kuyu suyu veya kavak suyu bulunamadığından seferler durma noktasına gelince Nilüfer Deresi'nden su alınması gündeme gelmiştir.[141]

Servet-i Fünûn'un 67. sayısında yer alan haberde, 1892 tarihinde gerçekleşen Bursa-Mudanya demiryolunun resmi açılışı detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Yazar, İstanbul'dan vapurla Mudanya'ya gitmiş, oradan demiryolu vagonlarına binerek Bursa'ya doğru yola çıkmıştır. Yolculuk boyunca gördüğü manzaraları ve vagonların konforunu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Vagonların İsviçre'de üretilen yataklı vagonlara benzediğini ve oldukça rahat olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, vagonlarda gazeteci arkadaşlarıyla birlikte oturdukları büyük bir salondan da bahsetmektedir. Yolculuk sırasında yazar, demiryolunun inşası sırasında kullanılan teknikleri ve bu tekniklerin avantajlarını ve dezavantajlarını da incelemektedir. Yazar, demiryolunun 30 yıl önce çizilmiş bir plan doğrultusunda inşa edildiğini ve bu planın hat boyunca bazı virajlar ve yokuşlar içerdiğini belirtmektedir. Bunun sebebi olarak yol ve köprü yapımını mümkün olduğunca azaltıp maliyetten kısmak olarak ifade etmektedir. Yazar, bu virajların ve yokuşların yolculuğu biraz daha uzattığını ve manzaranın sürekli değişmesini sağladığını da ifade etmektedir. Yaklaşık 2 saatlik bir yolculuktan sonra Bursa'ya varır. Bursa'da demiryolu istasyonunda resmi açılış töreninde yapılan duaları

[141] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 166-167.

ve padişaha yapılan övgülerle birlikte valiyi, defterdarı ve diğer devlet memurlarını karşılayan kalabalığın coşkusunu anlatmaktadır. Demiryolu şirketinin resmi açılış vesilesiyle düzenlediği ziyafete katılır. Ziyafete katılan demiryolu şirketi yöneticileri, hükümet yetkilileri ve gazetecilerin konuşmalarından da bahsetmektedir.[142]

Resim 12. Mudanya demir yolundaki lokomotif.[143]

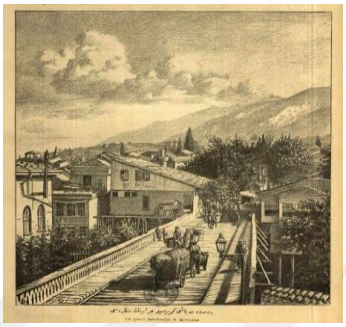
Mudanya-Bursa Demir yolunun resmi açılışı.[144]

1895 yılında Mudanya demir yolunun geliştirilmesiyle ilgili Servet-i Fünûn'da bir habere rastlamaktayız. Haberde, Mudanya-Bursa demiryolu hattında çifte hat tesis edilmesi ve ekspres tren işletilmesi konusundaki tartışmalar ele alınmaktadır. Yazar, bu hattın mevcut halinin yetersiz olduğunu ve artan yolcu sayısına cevap veremediğini savunmaktadır. Çifte hat tesis edilmesi ve ekspres tren işletilmesi ile seyahat süresinin kısalacağı ve konforun artacağına inanmaktadır. Demiryolu idaresinin bu konudaki isteksizliğine de değinilmektedir. Bu isteksizliğin sebebi olarak yapılacak olan yatırımın demiryolundan elde edilecek gelirlerle karşılanamayacağı görüşü öne sürülmektedir. Yazar, demiryolu idaresinin bu yatırıma karşı çıkmasının gerekçelerini yeterli bulmayıp eleştirmektedir. Demiryolu idaresinin yeterli sebeplere dayanmadan elektrikli trenlere karşı önyargılı olduğunu savunmaktadır.[145] Elektrikli trenlerin buharlı trenlere göre daha avantajlı olduğunu da belirtmektedir. Yazar, elektrikli trenlerin daha sessiz, daha temiz ve daha hızlı olduğunu ifade etmektedir. Elektrikli trenlerin kullanılmasının demiryolu hattının işletme maliyetlerini de düşüreceğine inanmaktadır.[146]

[142] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 67.
[143] Servet-i Fünûn 9. Cilt Sayı 222.
[144] Servet-i Fünûn 9. Cilt Sayı 222.
[145] 1895 yılında Amerika'da ilk defa elektrikli tren uygulamasına geçilmesi: Soyalp Tamçelik, Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler, Erdem, 12/35 (2000), 486.
[146] Servet-i Fünûn 9. Cilt Sayı 222.

2.3. Köprüler

Bursa, tarihi ve kültürel zenginlikleriyle ünlü bir şehir olmasının yanı sıra birçok köprüye de ev sahipliği yapmaktadır. Bursa'nın köprüleri, sadece birer ulaşım aracı olmanın ötesinde, şehrin tarihi, kültürel ve sosyal dokusunun önemli bir parçasını oluşturmakta; bu sayede şehrin karakterini zenginleştirmektedir.

Resim 13. Setbaşı Köprüsü.[147]

Bursa köprüleriyle ilgili iki habere değineceğiz. Birincisi Setbaşı Köprüsü, Servet-i Fünûn'da Sait Bey tarafından kuş bakışı olarak yapılan bir resim bulunmaktadır. Köprünün Bursa'nın en önemli mahallelerinden olan Setbaşı'nı ikiye ayıran bir derenin üzerinde bulunduğundan, yağmurların yağmadığı zamanlarda bu nehrin kuruduğundan bahseder. Özellikle akşamları köprünün çok yoğun olduğu ve sürekli seslerin geceleri yankılandığından söz etmiştir.[148]

Resim 14. Kirmasti'de inşa olunan yeni köprü.[149]

[147] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[148] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[149] Servet-i Fünûn 12. Cilt Sayı 306.

Servet-i Fünûn'un 306. sayısında (20 Ocak 1897 tarihinde) yer alan haberde, Bursa'nın Kirmasti kasabasında[150] inşa edilen yeni köprü anlatılmaktadır. Yazar, köprünün teknik özelliklerini, bölgeye sağlayacağı faydaları ve yapımında emeği geçenleri detaylı bir şekilde aktarmıştır. Köprü, Keşiş Dağları'nın eteklerinde bulunan Kirmasti kasabasından Abolyond Gölü'ne dökülen Kirmasti Deresi'nin üzerine inşa edilmiştir. Dereden gelen suyun özellikle kış aylarında taşkınlara neden olması ve bu durumun bölgedeki tarım alanlarına zarar vermesi, yeni bir köprü yapımının gerekliliğini doğurmuştur. Köprünün yapımına 1896 yılında başlanmış ve 6 ayda tamamlanmıştır. Köprünün inşaatı, Bursa'nın Bandırma ve Balıkesir ile bağlantısını kolaylaştırmak ve bölgenin ticari gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Köprünün toplam maliyeti 5.000 liradır. Bu miktar, o dönem için oldukça yüksek bir rakamdır. Köprünün iki yakasına, modern inşaat tekniklerine uygun şekilde yonma taştan sağlam iki ayak inşa edilmiştir. Bu ayaklar, 15 metre aralıklarla yerleştirilmiştir. Ayakların temellendirilmesi için kazık çakma yönteminin kullanıldığı belirtilmektedir. Köprünün ana gövdesi, 135 metre uzunluğunda ve asma köprü şeklindedir. Köprü, normal su seviyesinden 6 metre yüksekte ve yerden 3,5 metre yükseklikte inşa edilmiştir. Köprünün yapımında, Bursa ve civarından getirilen meşe ağaçları ve direkleri kullanılmıştır. Bu ağaçlar ve direkler, birbirine cıvatalı çivilerle sağlam bir şekilde bağlanmıştır. Köprünün yapımında önemli bir rol oynayan Kaymakam Haydar Bey, inşaatın tüm aşamalarını yakından takip etmiş ve gerekli desteği sağlamıştır. Haberde, Haydar Bey'in Kirmasti'ye memur olduğu süre boyunca yaptığı diğer çalışmalar da takdirle anılmaktadır.[151]

2.4. Hanlar

14. yüzyıldan itibaren Bursa, ticaretin odak noktası haline gelmiş ve mahalleler, hanlar etrafında konumlanarak çarşıya bağlanan bir yol ağı oluşturmuştur. Çarşı, sadece zanaat ve ticaret dükkânlarının bulunduğu bir alışveriş merkezi olmanın ötesinde, ibadet alanları, sosyal toplanma mekânları ve toplumsal kararların alındığı yerler olarak da işlev görmüştür. Bu bağlamda camiler, hanlar, bedestenler, medreseler ve hamamlar, kentin sosyal ve kültürel hayatının merkezini oluşturmuştur. Her han, belirli bir tür malzemenin kapalı pazar yeri işlevini yerine getirdiği için, bu malzeme üzerine kurulan

[150] Eski ismi Kirmasti olan bu kasaba günümüzde Mustafakemalpaşa ismiyle Bursa iline bağlı bir ilçedir.
[151] Servet-i Fünûn 12. Cilt Sayı 306.

tekelleşme süreci sonucunda o hanın adı, satılan ürünle ilişkilendirilmiştir. Örneğin, un ticareti yapılan bir han "Un Kapanı" olarak adlandırılırken; sebze ticareti yapılan bir han "Sebze Hanı," pamuk ticareti yapılan bir han "Pamuk Hanı" ve pirinç ticareti yapılan bir han ise "Pirinç Hanı" olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme sistemi, hanların işlevini ve ticaret türünü yansıtmakta, ekonomik faaliyetlerin organize edildiği alanlar olarak önem kazanmaktadır. Hanlar, genellikle sade bir mimari anlayışla inşa edilmiştir. Selçuklu kervansaraylarının ihtişamlı süslemeleri, Osmanlı hanlarında yerini sadeliğe bırakmıştır. Bu yapılar, kaleye benzer görünümlerinden arınmış olup, tuğla ve taşın alternatif örülmesiyle cephelerin tek düzelikten kurtarılması sağlanmıştır.[152] Osmanlı Devleti'nin ilk hanı, Bursa'nın fethini gerçekleştiren Orhan Gazi'nin emriyle inşa edilen Bey Hanı'dır. Günümüzde bu yapı Emir Hanı olarak anılmaktadır. Osmanlı döneminde, ticaret ve konaklama amacıyla birçok han inşa edilmiştir. Bunlar arasında İpek Hanı, Kapan Hanı, Eski-Yeni Han, Koza Han, Pirinç Han, Tahıl (Galle) Hanı, Geyve Han, Kütahya (Çukur) Han, Fidan (Mahmut Paşa) Han, Katır Han, Bezir Han, Balibey Han, Kamber Han, Tuz Hanı, Karacabey Hanı, Kubbeli Han, Apolyont (Mudanya) Han ve Eskişehir Hanı gibi önemli yapılar yer almaktadır. Ancak, bu hanlardan bazıları günümüze ulaşamamıştır. Özellikle Eski-Yeni Han, Katır Han, Bezir Han, Kamber Hanı ve Karacabey Hanı tamamen yıkılmıştır. Bu hanların inşası, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal yaşamına katkıda bulunmuş, dönemin ticaret yollarının güvenliğini sağlamada kritik bir rol oynamıştır.[153]

Diğer hanlarla ilgili detaylı bir habere rastlamazken Issız Han ulusal basında kendine yer bulmuştur. Servet-i Fünûn'un 116. sayısında (1893 tarihinde) yayınlanan anı köşemizden fotoğraflar bölümünde Issız Han'a ait bir fotoğraf bulunmaktadır. Yazıda, zamanın izlerini taşıyan hanın Abolyond Gölü'nün sahilinde hâlâ ayakta durduğu belirtilmiştir. Bu eski han, şu anda terk edilmiş ve bakımsız bir halde bulunmaktadır. Ancak, geçmişte yolculara hizmet vermiş olması ve zamanın izlerini taşıması, onu hâlâ ilgi çekici kılmaktadır. Hanın bulunduğu mevkide taşlardan yapılmış başka bir eser bulunmamasına rağmen, bu hanın sağlam bir yapıya sahip olduğu ve kârgir bir yapı olduğu belirtilmektedir. Bu durum, hanın geçmişte yolcular için ne kadar önemli bir

[152] Pınar Gürhan, Bursa Hanlar Bölgesinde Yer Alan Hanlar Üzerine Bir İnceleme, II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı V, 1269

[153]Semra Güler, "Bursa Hanlarında Mescidler", İstem 35 (Haziran 2020), 17-39. https://doi.org/1031591/istem.758701.

konaklama yeri olduğunu göstermektedir. Gölün sahilinde, metruk halde duran bu hanın, geçmişe özlem duyanlar için nostaljik bir anı olarak ziyaretçilerini beklediği söylenmektedir.[154] Hasluck (ö. 1920), Issız Han'ın Orhan Gazi döneminde inşa olunduğunu giriş kısımlarının ise II. Murad (ö. 1451) tarafından yapıldığını iddia etmiştir. Blunt isminde başka bir yazar Issız Han'ı "Kanlı Han" olarak adlandırmıştır. Halk arasında ise bu hanın "Hırsız Han" olarak bilindiğini aktarır. Kendisi çocukluğunda bu eski hanın yakınlarında bir çiftlikte yaşadığını ve o zamanlarda han hakkında birçok hikâyenin anlatıldığını belirtir. Bu hikâyelerden birini bizzat yaşadığını da dile getirir. Anlatılan hikâyeye göre, bir gün ihtiyar bir adam, Blunt'un annesiyle evlerine gelmiş ve yardım istemiştir. Adam, kendisini hikâyelerde anlatılan eşkıyaların lideri olarak tanıtarak, Allah'a tövbe ettiğini fakat kendisini biriktirip metruk halde bulunan hana sakladığı altınları almak fikrinden bir türlü kurtaramadığını ifade etmiştir. Eğer yardım ederlerse, çıkardıkları altının büyük kısmını onlara vereceğini söylemiştir. Ancak Blunt'un annesi ve ailesi bu teklifi kabul etmemişlerdir. Bir zaman sonra tekrar gelen adam, köyün imamı tarafından kandırıldığını ve bütün altınları alıp ortadan kaybolduğunu söylemiştir. Blunt, adam ve annesi birlikte Issız Han'a gittiklerinde, kazı yapılan yeri görürler. Hatta orada gümüş tabak ve kupa gibi eşyaları da fark ederler ve bunları alırlar.[155] Blunt'un anlattığı bu olay 1878 yıllarında geçmektedir. Olayın doğruluğu kesin olmasa da kendisine 1893'te ulusal basında yer bulan Issız Han'ın 1878'lerde dahi metruk halde olduğunu ve bir süre önce de eşkıyaların saklanma yeri olarak kullanıldığını göstermektedir.

Resim 15 Issız Han[156]

[154] Servet-i Fünûn 5. Cilt Sayı 116.
[155] Fahri Yıldırım, 14 Yüzyıldan Cumhuriyete Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler, (Bursa: Arma Yayıncılık, 2014), 96-97.
[156] Servet-i Fünûn 5. Cilt Sayı 116.

3. BURSA'NIN FİZİKSEL YAPILARINI ETKİLEYEN DOĞAL AFETLER

Bursa, uzun tarihi boyunca deprem, yangın ve hava şartları gibi çeşitli doğal afetlerden etkilenmiştir. Bu afetler, şehrin fiziki yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır.

3.1. Deprem

Bursa, aktif bir fay hattı üzerinde yer alan ve tarih boyunca birçok deprem felaketi yaşayan bir şehirdir. Bu depremler, şehrin fiziki yapısı üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olmuş ve birçok tarihi yapının hasar görmesine veya yıkılmasına neden olmuştur. Şehirdeki ahşap binaların depremlere karşı daha savunmasız olması, depremlerin şehre verdiği hasarı artırmıştır. 31 Ocak 1855 Çarşamba günü, Bursa'yı sarsan şiddetli bir deprem, şehrin tarihine kara bir sayfa eklemiştir. Saat 15:15'te (ezani saate göre 09:15) meydana gelen bu deprem, 300'e yakın can kaybına ve büyük bir yıkıma yol açmıştır. Depremin etkisiyle 84 cami ve birçok ev, han yerle bir olmuştur. Yangınlar da depremin yarattığı hasarı daha da büyüttü ve birçok bina alevlere teslim olmuştur. Bu yıkıcı deprem, Bursa'nın fiziki görünümünü değiştirdi. Ulucami, Emir Sultan Külliyesi, Yeşil Cami ve Yıldırım Bayezid Külliyesi gibi şehrin simgesi haline gelen tarihi yapılar dahi depremden nasibini aldı. Bu yapılarda çatlaklar ve yıkılmalar meydana geldi.[157] Bu felaket, Cerîde-i Havâdis gazetesinin 731. sayısında da yer almıştır. Habere göre, deprem 9:15 sularında Bursa ve çevresini sarsmıştır. Deprem bir fabrikada yangın çıkmasına neden olmuş ve bazı ahşap binaların üzerine yıkılan taşlar binalara zarar vermiştir. Artçı sarsıntıların 4-5 gün boyunca devam etmesi, depremzedelerin zor durumda kalmasına yol açmıştır. Haberde, depremzedelerin çadırlarda barınmak zorunda kaldığı da belirtilmektedir. Aynı günün sabahı, saat 8:20'de İstanbul'da da bir deprem meydana gelmiştir.[158] Ancak ilginçtir ki, 26 Şubat 1855'ten 19 Mart 1855 tarihine kadar çıkan dört haftalık Cerîde-i Havâdis gazetesinin hiçbir yerinde bu depremlerden bahsedilmemektedir. Depremi yaşayanlardan biri olan Ahmed Muhtar Paşa (ö.1919) durumu şu sözlerle anlatmıştır: *Bursa'da büyük deprem sırasında okulda ders yapıyorduk. Sınıfın tavanı neredeyse başımıza yıkılacaktı. Ulucami'nin kubbeleriyle diğer kârgir camilerin şerefeleri tamamen yıkılmıştı. Sağlam kalan yapı neredeyse yok gibiydi. Mektep tamir edilene kadar çadırlarda kaldık. Üç ay sonra okul*

[157] Neslihan Özaydın, Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi Ve Bursa Yapılarına Etkisi, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 93-99.
[158] Cerîde-i Havâdis Sene 1271 Sayı 737.

binasına tekrar girebildik, ancak bir hafta sonra yeni bir deprem daha oldu. Depremi şiddetli yağmurlar takip etti. O gece şehirde birçok yangın çıktı, ancak insanlar can derdinde oldukları için yangına müdahale edecek durumda değildi. 3000'den fazla insanın hayatını kaybettiği rivayetleri duyduk.[159] Depremin yaşandığı saatlerde, Gemlik'ten İstanbul'a doğru seyreden bir gemiden, Bursa şehrinin üzerinde büyük bir ateşin görüldüğü haberi İstanbul'a ulaşmıştır. İlk izlenim, bu ateşin volkanik bir patlama olduğu yönündedir. Ancak ateşin aslında bir yangın olduğu bilgisi hükümete ulaştığında, kesin bilgileri içeren bir rapor beklentisi oluşmuştur. Bursa yönetimi bu raporu ancak dokuz gün sonra gönderebilmiştir. Bursa halkı, can kayıplarının ve yaşadığı büyük felaketin şokunda olduğu için kimse resmi belgelere odaklanabilecek durumda değildi.[160] Merkezi hükümetin destek sağlamakta gecikmesinin nedenlerinden biri, durumu tam olarak anlayamaması ve doğru, güvenilir bilgilere ulaşamamasıydı.

Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895), Tezâkîr-i Cevdet adlı eserinde, deprem sonrasında İstanbul yönetiminin Bursa halkının yardım talebine geç ve yetersiz cevap verdiğini dile getirerek eleştirmektedir. Paşa'ya göre, İstanbul'da dahi büyük bir şiddetle hissedilen depremin asıl kaynağının Bursa olduğunu fark eden herkes büyük bir üzüntü duymuştur; ancak bu duruma karşı ciddi bir girişimde bulunulmamıştır.[161] Paşa, devletin ve hükümetin dikkatini Rusya ile yapılan savaşa verdiğini ve bu nedenle Bursa halkına yeterince hassasiyet göstermediklerini düşündüğünü belirtir. Deprem raporu Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'nın (ö.1869) önüne geldiğinde "Eyvah, Osmanlı'nın Dibacesi yıkıldı"[162] sözleriyle durumun ciddiyetini ortaya koymuş olsa da devletin yoğun gündemi, eldeki imkânsızlıklar ve durumun ciddiyetinin geç anlaşılması Bursa halkını kendi başına bırakmıştır. Ancak Cerîde-i Havâdis'in 741. sayısında yer alan bir habere göre, Bilecik'e gönderilecek olan yardımın henüz Bilecik kazasının yardım defteri oluşturulmadığından dolayı Bursa yardım defterine aktarıldığı belirtilmektedir.[163] Bu haberde deprem hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aradan iki yıl geçtikten

[159] Mustafa Armağan, Bursa Şehrengizi, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 19.
[160] Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir-i Cevdet, çev. Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953), 1/35.
[161] Ali İhsan Karataş, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Kaleminden 1855 Bursa Depremi", Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi, 15(2006), 4.
[162] Nazım İntepe, Dibace, (İzmir: Kaynak Yayınları, 2009), 338.
[163] Cerîde-i Havâdis Sene 1271 Sayı 741.

sonra Ramazan ayında yine Bursa'da bir deprem meydana geldiği Cerîde-i Havâdis'te geçmektedir.[164] Fakat detayları bulunmamaktadır.

3.2. Yangınlar

Bursa tarihi boyunca yangınlar, şehrin fiziki yapısı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Özellikle binaların bitişik bir şekilde yapılmış olması, yangınların yan binalara sıçramasına ve bu şekilde hızla yayılmasına yol açmıştır. Rüzgârlı havalarda ise yangınların daha da hızlı yayılması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca mahalle aralarındaki sokakların dar olması da yangına müdahaleyi zorlaştırmış ve yangın söndürme ekiplerinin etkin bir şekilde hareket etmesini engellemiştir. Bursa'da özellikle şehir merkezlerinde çıkan yangınlar, dükkânların ve işletmelerin yanmasına ve tüccar ile esnafın ekonomik olarak zor durumda kalmasına neden olmuştur. Bu yangınlar genellikle ölüm vakalarına yol açmamış olsa da, maddi hasarlar büyük boyutlarda olmuştur.[165] Bursa'da yangınları söndürmek için kurulan tulumbacılar teşkilatı, şehirdeki yangınlara etkin bir şekilde müdahale edilmesini sağlamış önemli bir kurumdur. Bu teşkilat, genellikle mahalleler bazında organize edilmiş ve tulumbalarla donatılmış bir ekip tarafından yönetilmiştir. Tulumbacılar, yangın alarmı verildiğinde hızla olay yerine ulaşarak yangını kontrol altına almaya çalışmışlardır. Tulumbalar genellikle iki veya dört kişi tarafından sırtlarında taşınacak şekilde tasarlanmıştır. Bu tulumbaların büyükleri ise genellikle tekerlekli olup, daha fazla su taşıyabilme kapasitesine sahiptir. Tulumbacılar, ritmik nakaratlar eşliğinde çalışarak yangınları söndürmeye çalışmışlardır. Yangınların özellikle lodoslu gecelerde önlenmesi için de bazı tedbirler alınmıştır. Lodos rüzgârları, yangınların hızla yayılmasına ve kontrol edilmesinin zorlaşmasına neden olabileceği için bu tür tedbirler büyük önem taşımıştır. Öncelikle, belediye tarafından sokak lambalarının söndürülmesi, yangına hızlı müdahale edebilmeyi amaçlamıştır. Ateş ile imalat yapan dükkânların o gün için kapatılması da yangın riskini minimize etmek için alınan bir diğer tedbirdir. [166] Bazı insanların yangın esnasında insanları uyarmak için tüfeklerle havaya ateş açtıkları ve

[164] Cerîde-i Havâdis Sene 1273 Sayı 838.
[165] Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, (Bursa: Bursa Belediyesi Yayınları, 2009), 4/235-238
[166] Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye, Çev. Cahit Kayra, (İstanbul: Büke Yayınları, 2001), 29.

kaleden top atışı yapıldığına dair haberler vardır.[167] Zamanla tulumbacılar teşkilatı bozulmuştur. Tulumbacıların kendilerine ihtiyaç duyulan lodoslu gecelerde nadiren dışarı çıktıkları ve gece bekçileri ile birlikte hırsızlık olaylarına karıştıkları yönünde bilgiler mevcuttur.[168]

27 Nisan 1306 (9 Mayıs 1890) tarihinde çıkan bir yangını Vilâyet Valisi Mahmûd Celâleddin Paşa (ö.1903) telgraf ile şu şekilde bildirmiştir:

"*Bugün sabah saat on bir civarında, Câmi-i Kebîr'in karşısındaki leblebici dükkânından ateş çıktı. Gece boyunca şiddetli batı rüzgârı esmekteydi ve bu bölge sık ağaçlarla kaplı olduğundan, ateş çevreye hızla yayıldı. Câmi-i Kebîr'in iki minaresinin külahları da ateşin etrafa yayılmasına neden oldu. Çarşı-yı Kebîr bölgesinde birçok ahşap dükkân bulunduğundan, binlerce tüccar ve esnaf büyük bir korku içinde kaldılar. Ancak Valiler, zabıta ve memurlarla birlikte, Allah'ın yardımıyla çarşıya yayılan yangını her taraftan kontrol altına almak için büyük çaba gösterdiler. Şu anda yangın, on sekiz bölümdeki dükkânlara sirayet etmiş olmasına rağmen, kontrol altına alınmış durumdadır."*[169]

Bursa'da çıkan yangınlar, ulusal gazetelerde de yer almıştır. Bu yangınlar iki kategoriye ayrılabilir: Yerleşim yerinde olmayan ve merkezdeki yangınlar. Cerîde-i Havâdis'te yer alan haberlere göre, 1853 yılında Keşiş Dağı'nda çobanlar ve orada yaşayan halk tarafından otları temizlemek için yakılan ateşler, lodos rüzgârının da etkisiyle büyüyerek çevre alanlara sıçramıştır. Haberde yangının ayrıntılarına girilmemiş, yerleşim yerlerine sıçramadan söndürülmüş olmasından dolayı şükredilmiştir. 1861 yılında da Keşiş Dağı'nda yine benzer bir yangın çıkmıştır. Bu yangın da lodos rüzgârının etkisiyle büyümüş, altı gün süren yangın rüzgârın kesilmesiyle şehir merkezine gelmeden söndürülmüştür. Yerleşim merkezi dışındaki çıkan yangınların nedeninin Cerîde-i Havâdis'te geçtiği üzere çobanların ve dağ bölgesinde yaşayan insanların adetleri üzerine meralardaki otları yakmaları olduğu görülmektedir.[170] Özellikle yerleşim yerlerinde çıkan yangınlar, büyük hasara ve maddi kayıplara neden

[167] Musa Ataş, 50 Yıl Önce Bursa, (Bursa: Emek Matbaası, 1960), 10.
[168] Kâzım Baykal, Tarihte Bursa Yangınları, (Bursa: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., 1948), 38-42.
[169] BOA., Y.PRK. UM, 16/124, 19 Ramazan 1307.
[170] Cerîde-i Havâdis Sene 1269 Sayı 644; Cerîde-i Havâdis Sene 1269 Sayı 645; Cerîde-i Havâdis Sene 1278 Sayı 1065.

olmuştur. Yerleşim yerlerinde çıkan yangınlar, haberlerde genellikle "harik" ifadesiyle yer almıştır. Bu yangınların en önemli örneklerinden biri 1850 yılında Pirinç Hanı'nda meydana gelen yangındır. Yangında 3 varil barut ateşlenmiş ve oda harap olmuştur. Neyse ki yangın yan dükkânlara sıçramadan söndürülmüştür. Haberde yangının yan dükkânda bulunan 20 varil baruta ulaşmadan söndürülmesine şükredilmiştir.[171] 1854 yılında Ulu Cami yakınında Uzun Çarşı'da çıkan bir yangın 173 dükkânın kül olmasına neden olmuştur. Yangında can kaybı yaşanmasa da, önceki yangınlardan daha fazla maddi hasar meydana gelmiştir. Haberde Vali'nin de yangını söndürmek için çaba gösterdiği belirtilmiştir. Bu çaba, maalesef havanın muhalefeti ve dükkânların sık olması nedeniyle yeterli olmamıştır.[172] Bir diğer yangın da 1863 yılında Setbaşı Mahallesi'nde meydana gelmiş ve 617 bina yanmıştır. Yangının nedeni ve söndürme çalışmalarıyla ilgili detaylı bir bilgi gazetede verilmemiştir.[173]

Osmanlı Devleti'nde yangınların önlenmesi ve zararlarının azaltılması amacıyla alınan tedbirler önemli bir yer tutmuştur. Bu tedbirlerin başında, yangınlara karşı daha dayanıklı olan kârgir binaların yapımını teşvik etmek gelmektedir. Kârgir, genellikle taş ve tuğladan yapılan yapılar olarak tanımlanabilir ve ahşaba göre yangına karşı daha dayanıklıdır. Osmanlı yönetimi, özellikle büyük şehirlerde ve ticaret merkezlerinde sık sık meydana gelen yangın felaketlerinin yol açtığı büyük kayıpları göz önünde bulundurarak bu politikayı benimsemiştir. Ahşabın yangına karşı dayanıksız olması ve hızla yayılabilen bir yanma özelliğine sahip olması nedeniyle, yeni yapılacak binalarda ahşap kullanımı yasaklanmıştır.[174] Yangınların şiddetini artıran lodoslar evlerin kiremitlerini de düşürdüğü için çatılara taşlar konulmuştur.[175]

[171] Cerîde-i Havâdis Sene 1266 Sayı 496.
[172] Cerîde-i Havâdis Sene 1270 Sayı 699.
[173] Tasvîr-i Efkâr Sene 1280 Sene 131.; Yangının detaylarına buradan ulaşabilirsiniz: Nursal Kumaş, II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909), (Bursa: Sentez Yayınları, 2020), 5-6.
[174] Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Çev. Elif Kılıç, 303.
[175] Mülazım Abdülkadir, Bursa Tarihi Kılavuzu, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, (Ankara: Bursa İl Özel İdaresi,2009), 24.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

1. EKONOMİK HAYAT

Bursa şehri sosyal ve ekonomik yapısıyla Osmanlı'nın önemli merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Şehir; tarım, ticaret ve sanayi alanlarındaki faaliyetleri sayesinde ekonomik kalkınmasını hızlandırmıştır. Verimli tarım arazileri, çeşitli ürünlerin yetiştirilmesine olanak tanırken, ipek ve tekstil ticareti, Bursa'nın zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, şehrin sanayi altyapısı yerel üretimi desteklemiş ve iş olanakları sağlamıştır.

1.1. Üretim

Bursa, Osmanlı Devleti'nin tarım ve hayvancılık alanında önemli bir merkezi olmuştur. Şehir, verimli toprakları, coğrafi konumu ve iklimi sayesinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştirildiği bir bölge olmuştur. Gerçekleştirilen tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yansımalarını sergilerde, ulusal ve yerel basında yer aldığını görmekteyiz.

Bursa'da, geçim kaynağının önemli bir kısmını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Özellikle zeytin ve zeytinyağı üretimi bu bölgede yaygın olarak yapılmakta ve ürünler çeşitli yerlere dağıtılmaktadır. Bursa'da üretilen kaymaklar, genellikle İstanbul'a gönderilmektedir. Ayrıca, şehirde tütün üretimi de gerçekleştirilmektedir. Bursa'nın Filadar, Fodra, Misi gibi köylerinde üzüm yetiştirilmektedir ve bu üzümler genellikle şarap, pekmez, sirke gibi ürünlere dönüştürülerek diğer illere ihraç edilmektedir. Özellikle Misi'nin pekmezi ve Demirtaş'ın şarabı ün salmıştır. Kestane, Bursa'da önemli bir gelir kaynağıdır ve büyük miktarlarda İstanbul'a gönderilmektedir. Gönderilen bu kestaneler diğer şehirlerden gelenlere göre %40 daha yüksek fiyattan satılmaktadır.[176] Şehrin tarım alanları, şeftali, ayva, nar, elma gibi meyvelerin yanı sıra, çavdar, buğday, burçak, arpa, susam, yulaf, mısır, çavdar, keten gibi hububatların

[176] Cerîde-i Havâdis 1274 Sayı 858.

yetiştirilmesine de elverişlidir. Emirali nahiyesinde yıllık olarak yaklaşık bir milyon kıyye soğan elde edilmekte ve bunlar kayıklar aracılığıyla İstanbul'a gönderilerek yaklaşık 250 bin kuruşluk bir gelir sağlanmaktadır.[177] Servet-i Fünûn'da Kirmasti Kasabası'ndan bahsedilirken bölgenin tarım için çok elverişli olduğu ifade edilmektedir. Kirmasti ovasında ekilen buğday bire yirmi, bire otuz verirken, bir kilo mısırdan yüz kilo ürün almanın şaşılacak bir durum olmadığı ifade edilir. Mahsulün iyi olduğu durumlarda 140 bin kuruşa kadar bölgenin gelir elde ettiğinden bahsedilir[178] Yine toprak mahsullerinden afyon üretimi için de Ziraat Okulu halka bir bildiri yayınlamıştır. İlanında yapılan yanlış yöntem ve yanlış zamanda ekilen afyon yüzünden ürünlerin değerini yitirdiği ifade edilir. Bunun üzerine Bursa halkı arasında Bursa ovasında afyon üretilmez inancı yerleşmiştir. Bu yanlıştan vazgeçilmesi gerektiği vurgulanarak doğru yetiştiricilik hakkında bilgiler verilmiştir.[179]

1.1.1. Hayvancılık

Bursa'nın hayvancılık alanındaki faaliyetleri önemlidir. Özellikle İstanbul'un yerel imkânları şehri besleyecek durumda olmadığından ihtiyaçlarını Bursa'dan ve çevre diğer illerden karşılamaktadır. Kurban bayramında Bursa'dan gelen hayvanların haberi Servet-i Fünûn'da görülmektedir.[180] 1843 yılında Bursa hayvancılığını olumsuz etkileyen bir hastalık meydana gelmiştir. Bu hastalık sonucu birçok çiftliğin sığırları telef olmuştur. Cerîde-i Havâdis' te geçen habere göre, sadece bir çiftlik sahibi bu hastalıktan hayvanlarını korumayı başarmıştır. Bulduğu yöntem ise hastalık bulaşan hayvanı diğerlerinden ayırmak ve diline bir yarık atarak kan akmasını sağlamaktır; bu hayvanlar birkaç gün içerisinde toparlanmıştır. Fakat hastalık 12 saati geçtiğinde bu yöntem de işe yaramadığı ve hayvanın telef olacağı ifade edilmiştir.[181]

1.1.2. İpekböceği Yetiştiriciliği

Koza üretiminin artırılması için dut ağaçlarının varlığı büyük önem taşır çünkü ipekböceği için dut yaprağı tek besin kaynağıdır. Bir kutu ipekböceği beslenmek için ortalama olarak 500-600 kg dut yaprağına ihtiyaç duyar. Dolayısıyla, ipekböceği

[177] Sümeyye Elitaş Sandık, Bursa'da Yoksulluk ve Yoksullar (Bursa Gazetesine Göre) (1890-1893) , (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 12-13.
[178] Servet-i Fünûn 12 Cilt Sayı 306.
[179] Afyon tohumu zer'ine dair talimat 01.01.1881.
[180] Servet-i Fünûn 30. Cilt Sayı 772.
[181] Cerîde-i Havâdis Sene 1258 Sayı 118.

yetiştiriciliğinde ve koza üretiminde dut ağaçlarının bol miktarda bulunması gerekmektedir.[182]

İpek üretimiyle doğrudan ilişkili olan dut ağacı üretimiyle ilgili Ziraat Okulu'nda uygulama çiftlikleri açılmış, ipekböceklerinin ihtiyacı olan kaliteli ve düzgün dut yaprakları üretmeyi amaçlamıştır.[183] Ayrıca Ziraat Okulu mezunlarından Nesim Bey yazmış olduğu yazısında dut yetiştiricilerine şu tavsiyelerde bulunmuştur:"*Dut ağaçları, dikimi yapıldıktan sonra genellikle yoğun sulamadan kaçınılması gereken bitkilerdir. Kökler uzun süre su altında kalırsa zarar görebilirler; bu yüzden sulama ihtiyacı şiddetli olmamak kaydıyla sınırlı tutulmalıdır. Tarla kenarlarında dikilen dut ağaçlarının çabuk ölmelerinin nedeni genellikle birikmiş su miktarıdır. Sıcak iklimlerde ise genellikle sulama gerekebilir; dut ağaçları çok rutubetten hoşlanmazlar ancak aşırı kuraklık da onların gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bursa Ovası'nda olduğu gibi bazı bölgelerde sulama kültürü yaygındır. İtalya'nın güney bölgeleri ve İspanya gibi yerlerde de dut ağaçları nadirdir; özetle, her yerde aynı sulama yöntemi geçerli değildir."*[184]

İpek üretiminde yaşanan azalmalar dut yetiştiriciliğine de darbe vurmuştur. Ekonomik açıdan Bursa halkı için dut ağaçları ipekböcekçiliği için kullanılmaktaydı. İpek fiyatlarının düştüğü zamanlarda ümitsizliğe kapılan halkın dut ağaçlarını kestiği görülmüştür.[185] Yoğun geçen kış şartları ve havalardaki bozulmalar da dut yapraklarına zarar veren etkenler arasında olmuştur.[186]

1.1.3. İpek Üretimi

Bursa'nın üretimde büyük bir ürün çeşitliliği olmasına rağmen ulusal basında hiçbiri ipek üretimi kadar ele alınmamıştır. İpeğin ana vatanı Çin olarak bilinmektedir. İpeğin ortaya çıkışıyla ilgili efsanelerden biri, çok eski zamanlarda Çin'de yaşayan güzel bir kız olan Lişing'e dayanır. Bu efsaneye göre, Lişing nişanlısının vefasızlığıyla derin üzüntü yaşar ve Begobe Tapınağı yakınındaki bir ağacın gölgesine sığınarak gözyaşı dökmeye başlar. Nişanlısı gelmeyince, kız hıçkıra hıçkıra ağlarken nazlı bir kelebek gelip kulağına şunları fısıldar: "Sığındığın bu ağaç çok kutsal ve yararlıdır. Başını kaldır

[182] Mustafa Çakıcı, Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 67.
[183] Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye Sene 1318 Sayı 27.
[184] Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye 3 Sayı 37.
[185] Çakıcı, Bursa İpek Fabrikası Örneği, 80-81.; Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 190.
[186] Cerîde-i Havâdis Sene 1277 Sayı 1046.; Cerîde-i Havâdis Sene 1269 Sayı 623.

ve bu ağacın dallarına bak! Ben bu dallara yuva kurdum, bu yuvanın adı kozadır ve bu dut ağacıdır. Hemen gel, bu kozaları topla, onlardan ipek elde et ve kendine hiçbir kadının giymediği kadar güzel bir kumaştan elbise dik." Çinli kız, kelebeğin önerisini yerine getirir. Dut ağacından kozaları toplar, bunlardan ipek elde eder ve bu ipeği kullanarak kendine muhteşem bir elbise yapar. Elbisesi o kadar güzeldir ki, kızı yüz kat daha güzelleştirir. Nişanlısı, bu güzellik karşısında bir daha vefasızlık yapamaz ve ikisi evlenir. Ömürlerinin sonuna kadar, dut ağacına ve ipek kozasına dua ederek mutlu bir yaşam sürerler. Bu efsane, ipeğin keşfi ve ipek dokumacılığının doğuşunu anlatan mitolojik bir hikayeden ibaret olsa da kültürel anlamda önemlidir. [187]

İpeğin Çin'den Anadolu'ya gelme serüveni ise kendisine Cerîde-i Havâdis'te yer bulmuştur. 1840 yılında sunulan haberde İskenderiye'de bulunan muharrirlerden birinin ipeğin[188] serüveni ile ilgili yaptığı araştırmalardan sonra basılmak üzere bu metni ulaştırdığı söylenir. Haberde ipeğin birkaç bin yıl önce Çin'de bulunduğu ve 240 gün süren kervanlarla Anadolu'ya oradan da Avrupa'ya gittiği söylenir. Yazar, bundan 1800 yıl önce Roma İmparatoru'nun ipek ticaretinin Acemlere yarar sağladığından ötürü ipeğin Anadolu'ya girmesini yasakladığını belirtir. Fakat halkın talepleri doğrultusunda bir çözüm arayışında olmuşlardır. Halk ipeğin nasıl yapıldığıyla ilgili bir bilgi sahibi değildi. Kimisi kamış kabuğundan yapıldığını düşünürken, kimi de ağaçlardaki kuşların tüylerinden yapıldığını sanıyordu. Acem diyarından Konstantiniye'ye gelen iki Acem imparator ile anlaşmışlar. İpeğin yapılışını halka anlatıp ipek kozalarını getirmişler. Zamanla Anadolu'da öğrenilen ipek üretimi Avrupa'ya da yayılmıştır.[189]

İpekböceği, doğal gelişim sürecine koza sararak başlar. Olgunlaştıktan sonra kozayı delerek dışarı çıkan kelebek halini alır, ardından çiftleşir ve yumurtalarını bırakarak yaşamını tamamlar. Ancak, ipek üretimi için bu doğal sürece müdahale edilmiştir. Bu süreç, ipekböceğinin yumurta halinde başlar. Yumurtasından çıkan böcek tırtıl haline gelene kadar dut yaprakları ile beslenir. Bir süre sonra gelişimleri için kozalarını örüp uykuya geçerler. İpekböceği, doğal döngüsü içinde koza ördükten sonra kelebek haline dönüşmek üzere kozadan çıkar. Ancak, kozanın delinmesi ipek lifinin bütünlüğünü bozar ve bu durum iplik çekme işlemini engeller. Bu nedenle, ipek üretimi için doğal

[187] Raif Kaplanoğlu, Bursa Çarşısının İncisi Koza Han, (İstanbul: Osman Gazi Belediyesi, 2008), 23-24.
[188] Haberde ipek harir kelimesiyle ifade edilmişir.
[189] Cerîde-i Havâdis Sene 1256 Sayı 5.

yaşam döngüsüne müdahale edilir. Bu müdahalede, bazı kozalar yumurta üretimi için saklanırken, ipek elde etmek için diğer kozalar "koza boğma" adı verilen bir işleme tabi tutulur.[190]

İpek elde etme süreci, boşalan ipek kozalarının mancınıklar[191] aracılığıyla çekilmesiyle gerçekleşir. Bu süreçle ilgili Cerîde-i Havâdis gazetesinde bilgiler mevcuttur. Haberlerde, koza boğma işleminin genellikle sıcak sular kullanılarak yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, sıcak suların her zaman temiz olmasına özen gösterilmesi gerektiği vurgulanır. Büyük mancınıkların genellikle Anadolu'da kullanıldığı, küçük mancınıkların ise Avrupalılar tarafından tercih edildiği ifade edilmiştir. Küçük mancınıkların, büyük mancınıklara kıyasla daha kaliteli ipek üretimine olanak sağladığı belirtilmektedir. Dolayısıyla, dikkatlice küçük mancınıklarda işlenen ipeklerin Avrupa'da dahi talep göreceği öne sürülmektedir. Haberin devamında büyük mancınıkların artık terk edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. İpek üretiminde hile edenlerin küçük kazanç peşinde oldukları ve Bursa ipeğinin adına zarar verdikleri ifade edilerek eleştirilmiştir.[192] 1842 yılında yine aynı gazetede Avrupa'da ipek çekiciliğiyle ilgili yeni bir usulden bahsedilmektedir. Haberde, yeni bir yöntemin Fransızlar tarafından geliştirildiği belirtilmiştir. Bu yeni yöntemin en önemli bileşeni olarak bir ilaç tanımlanmaktadır. Bu ilaç sayesinde, ipeği soğuk su ile yıkamaktadırlar. Sonuç olarak, sıcak su ile yıkanan ipeğe göre daha kaliteli ve ucuz bir ürün elde ettikleri ifade edilmiştir. Yazar, Fransızların bu ilacın ayrıntılarını şu an için paylaşmadıklarını ancak daha sonra satacaklarını düşündüğünü belirtir. Avrupa'ya giden bazı kişilerin bu ilacı elde etmek için çaba gösterdikleri ancak başarısız oldukları belirtilmektedir.[193]

Yine aynı haberde 1842 yılının hem Avrupa hem de Bursa ipekçiliği açısından çok bereketli bir yıl olduğundan bahsedilmektedir. Fakat ürün bolluğuna rağmen yeterince kaliteli ipek bulunamadığı söylenmektedir.[194] 1853-1856 yılları arasında Fransızların

[190] Gülşah Dereli Gencal, Endüstri Mirasının Korunması Ve Bölgesel Ölçekli Kültür Rotası; Bursa'daki İpek Fabrikaları Üzerinden İpek Rotası Önerisi, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 38-41.
[191] İpek kozalarının yumuşatılması için kullanılan bir kazan ve ipek tellerinin kolayca ayrılmasını ve uzamasını sağlayan makaralardan oluşan bir alet olarak tanımlanabilir. Bu alette, tellerin sarıldığı döner çarklar bulunmaktadır. Bkz. Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 206.
[192] Cerîde-i Havâdis Sene 1256 Sayı 15.; Cerîde-i Havâdis Sene 1258 Sayı 93.
[193] Cerîde-i Havâdis Sene 1258 Sayı 94.
[194] Cerîde-i Havâdis Sene 1258 Sayı 93.

Bursa ipeğine ilgisi artarak devam etmiştir. Cerîde-i Havâdis'in 806. sayısında bu ilgiye değinilmiştir. Haberde, Avrupalıların ipek üretimine dair meşhur bir geçmişe sahip olduğu ancak artık Bursa ipeğinin ün kazandığına vurgu yapılmıştır. Avrupalı fabrikatörlerin artık Bursa'ya gelip numune ipek tohumu aldıkları belirtilmiştir.[195] Bu ilginin arkasındaki asıl sebep, Fransa'da ipekböceklerinde görülen karabatan (pebrine)[196] hastalığının yıllık koza üretimini önemli ölçüde azaltması ve koza ile ipek fiyatlarını büyük ölçüde artırmasıdır. Bu hastalık, Fransa'nın Bursa'dan daha fazla hammadde talep etmeye başlamasına yol açmıştır.[197] Bu durum Cerîde-i Havâdis'in ileriki sayılarında fark edilmeye başlanmıştır. 1857 yılında Avrupa'da ortaya çıkan bir hastalık nedeniyle Avrupa'daki ipek imalatının neredeyse tamamen durma noktasına geldiği belirtilmektedir. Haberin devamında, bu hastalığın sonucunda talebi karşılamak amacıyla yüzden fazla kişinin Bursa ipek tohumlarının neredeyse tamamını satın almak için talepte bulunduğu ifade edilmektedir. Haberde dikkat çeken önemli bir nokta ise gelenlerin ne ipek ürünlerini ne de ipeği satın almamış olmalarıdır; bunun yerine ipekböceği tohumlarına talep göstermişlerdir. Bu durum, Bursa ipek ürünlerinin Avrupa standartlarında olmadığını ve Avrupalıların bozulan ipek üretimlerini düzeltme çabası içinde olduklarını göstermektedir.[198]

1864 yılına gelindiğinde Bursa ipek üretimine darbe vuracak bir hastalık meydana gelmiştir. Bu hastalığın Avrupa üzerinde devam eden hastalıkların taşınması olduğu düşünülmektedir. Bu hastalık sebebiyle ipek üretiminin hem miktar hem de kalite olarak azaldığı görülmüştür. İpeğin az olmasından dolayı kalitesine bağlı olarak 28 kuruştan 40 kuruşa kadar satıldığı belirtilmektedir. Bursa'da bir komisyon kurulmuş ve hastalığın verdiği tahribatın giderilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Haberde ellerinde hastalıktan etkilenmeyen tohumların komisyona gönderilmesi talebinde bulunulmaktadır.[199] Hastalığın tedavisi, ancak 1865 yılında Louis Pasteur tarafından bulunabilmiştir.[200]

[195] Cerîde-i Havâdis Sene 1273 Sayı 806.
[196] İpek böceklerinde geniş çapta ölüme yol açan kelebek hastalığı.
[197] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 194.
[198] Cerîde-i Havâdis 1273 Sayı 841.
[199] Cerîde-i Havâdis 1281 Sayı 1202.
[200] Gencal, İpek Rotası Önerisi, 61.

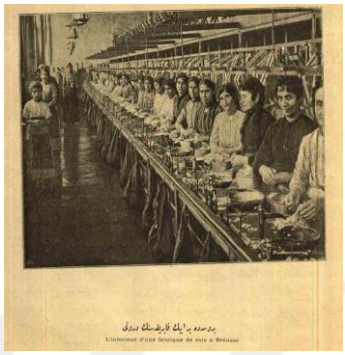
1.1.4. İpekböceği Üretimini Artırmaya Yönelik Çalışmalar

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulması, Osmanlı Devleti'nde ipekçiliğin canlanması için önemli bir adım olmuştur. 1888'de ipek vergisinin büyük bir kısmı bu idareye devredilmiştir. İdare, ipek vergisinin gelirlerindeki düşüşü tersine çevirmek ve ipekçiliği canlandırmak için harekete geçmiştir. İpek endüstrisinin kötü gidişatını sona erdirmek için hızla çalışmalar başlatmıştır. Yapılan çalışmalar, çeşitli önlemlerin alınmasını içermektedir. Bu önlemler arasında, ücretsiz dut fidanlarının dağıtılması, dut ağacı ekilen arazilerden vergi alınmaması, ipek böceği okulunun açılması (Darü'l-Harir), ipek böceklerinin hastalıklardan korunması için laboratuarların kurulması, koza müsabakalarının düzenlenmesi ve ipek üretimi yapmak için ipekçilik okulundan belge alınmasının şart koşulması gibi kurallar bulunmaktadır. Bu önlemler, ipek üretimini teşvik etmek ve endüstrinin gelişimini desteklemek amacıyla atılan önemli adımlar olmuştur.[201] Yapılan bu çalışmalar Bursa İpeği'nin ekonomiye olan katkısını artırmıştır.

Bu yapılan çalışmaların sonucu olarak da ipek üretiminde ipek fabrikalarının sayısı artmaya başlamıştır. 1844 yılında Kuşbazlar Mahallesi'nde bir Fransız uzman, yerli halkı eğitmek amacıyla bir atölye kurmuş ve 50 kadar kişiye, ipeğin yeni tekniklerle nasıl çekileceğine dair dersler vermiştir.[202] Mehmed Ziya, II. Abdülhamid döneminde Bursa'da 41 adet ipek fabrikası bulunduğunu belirtmektedir. Bu fabrikalarda her yıl yaklaşık 4000 kilo ipek üretildiği düşünülmektedir. Her fabrikada mancınık sayısına göre 60 ila 100 arasında işçi çalışmaktaydı. Fabrikalarda yaklaşık 3150 kişi çalışmaktadır.[203] Artan bu fabrika sayısı ulusal basında da yer almıştır. Bursa'ya ziyarete gelen yazarlar fabrikaları gördüklerinde gururlanmışlar ve fabrikaların ekonomiye getireceği katkı karşısında heyecanlanmışlardır.[204] Fabrikada çalışan kadınları gördüklerinde bu zarif ipek ürünlerinin kadınların latif ellerinden çıktığını söyleyip övgüyle bahsetmişlerdir.[205] Fakat kadınların çalışma şartlarındaki zorluk basına yeterince yansımamıştır. Fatma Hayrünnisa Hanım, kadın bakış açısıyla olaya yaklaşmıştır. Bursa gezisi sırasında fabrikadaki kadınların 12-13 saat boyunca çok az

[201] Mürvet Özçelik, 19.yy Sonunda Bursa Sosyal Hayatının Basında Yansıması (Bursa Gazetesi) Örneği, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal b. Enstitsü, Yüksek Lisans Tezi,2005), 74-75.; Dilek Altun, XIX. yy'da Bursa'da İpek Böcekçiliği, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi , 2013), 79; Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 195.
[202] Cerîde-i Havâdis Sene 1277 Sayı 1037.
[203] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 196.
[204] Cerîde-i Havâdis Sene 1281 Sayı 1202.;Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 101.
[205] Servet-i Fünûn 30. Cilt Sayı 763.

mola vererek çalıştıklarını görmüştür. Kadınların ellerini sürekli sıcak suya daldırdıklarından ötürü ellerinin buruş buruş olduğunu söylemektedir.[206] Kadınların bu zor çalışma şartları 1909 yılına kadar devam etmiştir. Artan şikâyetler üzerine Bursa Ticaret Odası araştırma heyeti kurmuş, tarafları dinleyip çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.[207]

Resim 16. Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan kadınlar.[208]

1.2. Ticaret

Bursa' da yapılan ticaretle ilgili haberlerin ekserisi ipek üzerine olmuştur. Yaptığımız araştırmada ipek ticareti haricinde bir haberle karşılaştık. Cerîde-i Havâdis'te yer alan haberde Bursa ovasında 100 dönümlük bir arazide pamuk ekimi yapıldığı ve 4200 kuruşa mal olan pamuğun yapılan ticaret sonucu 60.000 kuruşa satıldığı anlatılmaktadır.[209]

1.2.1. İpek Ticareti

Özellikle Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin aldığı kararlar, Bursa ipek üretiminde ve kalitesinde artış sağlayarak Bursa ipekçiliğinin ticaretine olumlu katkıda bulunmuştur. Avrupa'da ortaya çıkan hastalıkların etkisiyle Avrupa ipeğinin fiyatında büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu durum Bursa ipeğine olan ilgiyi artırmıştır. Bursa ipeğinin satış merkezi Kozahan olmuştur. Kozahan'da ipek ticareti Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında artış göstermekteydi. Gelen ipekler kalitelerine göre iyi, orta ve kötü olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.[210] Düyûn-ı Umûmiye tarafından belirlenen satış fiyatlarıyla

[206] Hayrünissa Hanım, Bursa'da Cevelan,43.
[207] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 199.
[208] Servet-i Fünûn 30. Cilt Sayı 763.
[209] Cerîde-i Havâdis Sene 1281 Sayı 1212.
[210] Özçelik, Bursa Gazetesi 74-75.; Altun, İpek Böcekçiliği, 74-75.

tüccarlara satılan ipeklerden elde edilen gelir, Düyûn-ı Umûmiye'nin kendi harcını aldıktan sonra kalan kısmı köylülere dağıtılmaktadır. Bu durumdan hem üreticiler hem de Düyûn-ı Umûmiye memnun kalmıştır. Ancak Osmanlı maliyesi bu satışlardan bir pay almamıştır.[211]

Avrupalılar, Bursa ipeğine ilgi gösterirken genellikle ham ipeğe talep göstermekteydiler. Ancak işlenmiş ürünlere olan ilgi, hem Avrupa'da hem de yerel halk arasında çok fazla değildi. Bu durum, Hürriyet gazetesinde yer almış ve Kemal ismindeki bir yazar tarafından ele alınmıştır. Yazar, yıllar boyunca Avrupa'dan gelen malların ucuz olması, görsel açıdan çekici olmaları ve daha kolay erişilebilir olmaları nedeniyle yerli ürünlere göre daha fazla ilgi gördüğünü belirtmiştir. Ancak yazarın tespitleri, bu ürünlerin aslında kalitesiz ve çabuk yıprandığını ortaya koymuştur. İnsanların, ucuz olmaları nedeniyle tasarruf edeceklerini düşünerek Avrupa ürünlerini tercih ettiklerini belirtmiştir. Ancak sonuç olarak, Avrupa ürünlerinin aslında çürük ve kalitesiz olmasına rağmen çiçekli ve cicili bicili olduklarından Bursa'da üretilen elbiselerin halkın gözüne kaba geldiğini ifade eder. Ucuza güzel ürün aldığını sanan halkın ise ürünler çabuk eskidiği için daha fazla masraf yapmak zorunda kaldığını söyler. Yerli ürünlerin göz ardı edilmesiyle Osmanlı ticaretinin iflas noktasına geldiğini iddia etmiştir. Ayrıca, hem halkın hem de Osmanlı hükümetinin bu konuda gerekli önlemleri almadığını eleştirel bir üslup ile ifade etmiştir.[212] Tasvîr-i Efkâr yazarları Avrupa mallarındaki ucuzluğun sebebinin gelişmiş fabrika ve üretim malzemelerinde olduğunu söylemişlerdir. Anadolu'da yapılan sergilerde İngiltere'den gelen tarım aletlerini gördüklerinde bunlardan bizde yapmalıyız diye düşündüklerini belirtirler. Sanatça üstün olan Bursa'nın ipekli elbiseleri ucuzlukta Avrupa ürünleriyle yarışmakta zorlandığını ifade etmişlerdir[213] Osmanlı hükümeti, bozulan ekonomisini düzeltmek ve ticaretini geliştirmek için çeşitli anlaşma girişimlerinde bulunmuştur. İngiltere ile yapılan anlaşmada, ham ipek ticareti konusunda bazı anlaşmazlıklar çıkmasına rağmen Osmanlı hükümeti, İngiltere'nin isteklerini kabul etmiştir. Bu ticaret antlaşması ile birlikte Bursa ham ipeği İngiltere'ye gönderilmiştir. Ancak İngiliz fabrikalarında üretilen dokumaların Anadolu'da üretilen dokumalardan daha ucuza satılmasıyla Bursa dokumalarının Osmanlı pazarındaki payı azalmıştır. İlerleyen dönemde İngiltere'nin Çin ile yaptığı anlaşma sonucunda Çin'den

[211] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 196-197.
[212] Hürriyet 1285 Senesi Sayı 42.
[213] Tasvîr-i Efkâr 1278 Senesi Sayı 79.

ipek almaya başlaması, Bursa ham ipeğinin fiyatını düşürmüş ve bu durum ipek üreticileri için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ancak İngiliz dokumaları Anadolu'ya girmeye devam etmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere ile yapılan anlaşma ile yetinmemiş, diğer Avrupa devletleriyle de ticari anlaşmalar yapmıştır. Ancak bu anlaşmaların Avrupa devletlerinin ekonomilerine daha fazla katkı sağladığı görülmüştür.[214] 1862 yılında Cerîde-i Havâdis gazetesinde yer alan bir haberde, Fransa ile yapılan bir ticaret anlaşmasıyla ilgili bilgi verilmiştir. Bu anlaşma sonucunda Bursa, Edirne, Kıbrıs gibi ipek üreten şehirlerden Fransa'ya çok yüklü miktarda ipek gönderileceği belirtilmiştir.[215] Yapılan bu anlaşmalar, Osmanlı hükümetinin gayretleri, Düyûn-ı Umûmiye'nin çabaları ve İpekçilik Okulu'nun bilgilendirmeleriyle birlikte, ham ipek ticareti Osmanlı ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur. Cerîde-i Bahriye ve Ziraiye gazetesinde, Bursa'da bulunan Fransız konsolosluğunun Fransa hükümetine yazdığı bir rapordan bahsedilmektedir. Rapora göre, 1901 senesinde Bursa ve çevresinde 150,872 kilogram ipek tohumunun ihraç edildiği belirtilmiştir. Bu rakamın 1900 senesinde tespit edilen 33,134 kilogramlık miktarın çok üzerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca, İran ve Rusya'nın da ipek ihraç ettiği miktarlar verilmiştir. Bu veriler, Bursa ipeğinin uluslararası arenada rekabet edebilir bir seviyeye ulaştığını göstermektedir.[216] 1904 yılında Sabah gazetesinin Malumat-ı Ticariye başlığı altında yer alan haberde, Bursa beyaz kozalarının Marsilya piyasasında oldukça revaçta olduğundan bahsedilmiştir. Mal sahiplerinin kozaları yüksek fiyattan verdiği ve mallarına güvendiklerinden ötürü fiyatta indirim yapmadıkları belirtilmiştir. Fakat satışların azalmaya başladığı böyle devam ederse fiyatlarda düşüş olabileceğini düşündüklerini ifade etmişlerdir.[217]

2. SOSYAL HAYAT

Şehirlerin sosyal hayatları, çeşitli unsurlarla şekillenir ve bu unsurlar, toplumsal etkileşimlerin, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin dinamiklerini yansıtır. Bursa yöneticileri, şehrin ekonomik hayatını canlandırmak amacıyla sergiler düzenleyerek halkın dikkatini çekmeyi hedeflemişlerdir. Bununla birlikte, bu süreçte asayişin sağlanması ve toplumun huzurunun korunmasına yönelik önlemler almışlardır. Bu

[214] Altun, İpek Böcekçiliği, 72-74.
[215] Cerîde-i Havâdis Sene 1278 Sayı 1076.
[216] Cerîde-i Bahriye ve Ziraiye Sene 1318 Sayı 41.
[217] Sabah 15. Sene Sayı 5316.

çabalar sonucunda, ekonomik ve sosyal dinamiklerin dengeli bir şekilde gelişmesini amaçlamışlardır.

2.1. Bursa Sergileri

Sergiler, bir ülkenin sanayi, tarım, el sanatları ve güzel sanatlar gibi alanlardaki ürünlerini ve eserlerini sergilemek ve ülkenin yaşamına ait organizasyonları ve meseleleri göstermek amacıyla devlet, kurum veya bireyler tarafından düzenlenen ve açılan etkinliklerdir.[218] 19. yüzyılda özellikle dönemin güçlü ve sanayileşmiş ülkeleri olan İngiltere ve Fransa'nın liderliğinde, batılı ülkeler tarafından düzenlenen ulusal ve uluslararası sergiler, ticaretin ve sanayinin gelişmesinin yanı sıra uluslararası ekonomik ve kültürel ilişkilerin artmasında da önemli bir rol oynamıştır.[219] Osmanlı Devleti, çeşitli Avrupa ülkelerinde düzenlenen sergilerden etkilenmiş ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenlenen uluslararası sergilere katılmıştır. Bu sergiler, Osmanlı topraklarında modern anlamda sergi kültürünün oluşumunu desteklemiştir. Ayrıca, sergiler, düzenlendiği bölgenin ürünlerinin sergilenmesi, tanıtılması ve pazarlanması açısından da önemli bir işleve sahip olmuştur.[220]

Osmanlı Devleti'nin ilk katıldığı uluslararası sergi, 1851 yılında Londra'da düzenlenen ve dünyanın ilk uluslararası sergisi olan "Crystal Palace Sergisi"dir. Bu sergiye Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İspanya, Portekiz, Prusya, Rusya, Hindistan ve Osmanlı Devleti gibi çeşitli ülkelerden 22.000'den fazla eser gönderilmiştir. Ayrıca Çin'den de gözlemciler katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu sergiye katılma amacı, ülke topraklarının verimliliğini ve Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki yeteneklerini dünyaya göstermek, padişahın ülkenin modernleşmesi için gösterdiği çabaları sergilemek ve Tanzimat döneminden sonra gelişen Osmanlı-İngiliz dostluğunu pekiştirmektir. Avrupa'da düzenlenen sergilerin ardından Osmanlı Devleti'nin düzenlediği ilk kapsamlı uluslararası sergi ise "Sergi-i Umûmî-i Osmanî"dir. Sultan Abdülaziz'in teşvikiyle 1863 yılında Sultan Ahmed Meydanı'nda açılan bu sergide başlangıçta sadece yerli ürünlerin sergilenmesi planlanmıştı. Ancak daha sonra Avrupa'da icat edilen makinelerin ve aletlerin de sergilenmesinin faydalı olacağına

[218] Ayhan Öney, İktisadî ve Ticarî Terimler Sözlüğü, (Ankara: 1978), "Sergi", 274.
[219] Bayram Nazır, "Dersaadet Ticaret Odası ve Uluslararası Sergiler", History Studies, (Ocak 2009), 1/181.
[220] Aytaç Işıklı, Mümin Balkan, Türk Fuarcılık Tarihi,(İstanbul: İstanbul Fuar Merkezi yay,2007), 133.

karar verilmiştir. Sergi, Osmanlı'nın tarım, sanayi ve ticaret alanlarındaki gelişmelerini teşvik etmeyi, yerli üretimi yabancı ürünlere karşı korumayı ve Osmanlı'nın Avrupa'daki imajını geliştirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek için bir fırsat olarak da değerlendirilmiştir.[221] Osmanlı Devleti, 1863'te düzenlenen Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin ardından bir dizi sergi daha organize etmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, "Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umûmîsi"dir. Sultan Abdülhamid, ülkenin servet ve refahının gelişmesini teşvik etmek amacıyla İstanbul'da kalıcı bir sergi projesi gerçekleştirme fikrini ortaya atmıştır. Bu projeye göre, Şişli yakınlarında 142.000 metrekarelik bir alan ayrılmıştır Sergi kalıcı olacak şekilde tasarlanmış ve sadece kış aylarında kapalı kalacaktır. Bu nedenle düzenleme heyeti, pavyonların dayanıklı olması için taş, tuğla ve demir gibi sağlam malzemelerden inşa edilmesine karar vermiştir. Ancak, 10 Temmuz 1894 tarihinde meydana gelen büyük deprem, bu projeye büyük zarar vermiştir. Sergi alanında ciddi hasarlar meydana gelmiş ve projenin tamamlanması imkânsız hale gelmiştir.[222]

Bursa, Osmanlı fuarcılık tarihi açısından önemli bir yerdedir. 1906'da (1322) ve 1909'da (1325) olmak üzere iki farklı sergi düzenlenmiştir.

2.1.1. 1906 Yılı Bursa Sergisi

II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıl dönümü münasebetiyle Bursa Mamulât ve Mahsulât Sergisi, 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde açılmıştır. O dönemin Hüdâvendigâr Vilâyeti Valisi Tevfik Bey başkanlığında oluşturulan bir sergi komisyonu, 4-5 aylık bir çalışmanın ardından serginin düzenlenmesini sağlamıştır. Serginin amacı, vilâyetin son dönemdeki gelişimini sergilemek, vilâyet genelinde üretilen ürünlerin tanıtımını yapmak, ipek ve havlu üretiminin hızlı gelişimini vurgulamak ve çiftçilere iyi cins tohumlar ile yeni tarım aletleri kullanmaları konusunda teşvik etmektir. Sergi faaliyetlerinin düzenli olması için komisyon tarafından bir sergi talimatnamesi hazırlanmıştır. Talimatnamede, kaymakamlıkların ve mutasarrıflıkların, sergiye katılacak çiftçi ve tüccarlara destek olması istenmiştir. Hüdâvendigâr Valisi Tevfik Bey, sergiye katılan girişimcilere ödül verilmesi konusunda girişimlerde bulunmuştur. 1322

[221] Sevilay Kasap, Sergi-i Umumî-i Osmanî 1863, (İstanbul:Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2003), 9-10; Aytaç Işıklı, vd, Osmanlı Ve Avrupalı Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl Fuarlarında Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul Fuar Merkezi Yay., İstanbul 2008, 7.
[222] Gökhan Akçura, Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2009, 44-45.

(1906) yılı sergisi, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye'nin 21 sınıf ve salonunda gerçekleştirilmiştir. Okulun salonu ile birlikte her sınıf, serginin düzenlendiği alana göre isimlendirilmiştir. Sınıflarda, her bölümün temsilcileri gelen ziyaretçilerle ilgilenmiştir. Sergide sergilenen ürünlerin hiçbiri yüksek kalitede değildi. Sergi, 41 gün boyunca açık kaldıktan sonra 30 Eylül Cumartesi günü sona ermiştir. Sergiye toplam 27.837 kişi ziyaret etmiş olup bunların 6.025'i kadındı. Sergi süresince 182.624 kuruş 10 paralık satış gerçekleştirilmiştir.[223] Servet-i Fünûn'da açılan pavyonlar(şubeler) şu şekilde sıralanmıştır. 1.Kız mektepleri el işleri 2.Halıcılık 3.Antika ve el işleri 4.İpek kumaşlar 5.Havluculuk 6.İpekçilik 7.Singer dikiş makinası mamulâtı 8.Reji (tütün tekeli) 9.Mücevherât ve gümüş kaplar 10.Bursa Sanayi Mektebi'nin yaptığı işler 11.Muhtelif İşler ve İstanbul Sanayi Mektebi işleri 12.Orman ve maden işleri 13.Saraçlığa ve dericiliğe ait işler 14.Ziraat âletleri 15.Şekercilik ve pastacılık 16. Dokuma tezgâhları 17.Toprak mahsulleri 18.Yiyecek mahsulleri 19.Güzel sanatlar 20-21.Kütahya çinileri.[224]

Resim 17. 1906 Bursa Sergisi açılışı.[225]

1906 Bursa Sergisi kapsamında, okul bahçesinde yedi farklı pavyon düzenlenmiştir. Sergi içeriğinde öne çıkan bölümler arasında, Çifteler çiftliğinde yetiştirilen at ve kısrakların sergilendiği alan ile Bursa'da üretilen kupa ve fayton arabalarının sergilendiği alan bulunmaktadır. Ayrıca, sergi ziyaretçilerinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalgıcılar, büfe, kahvehane ve lokanta gibi bölümler de yer almıştır. Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi'nde yetiştirilen tavuklar için özel bir kafes kurulmuş ve kuluçka makineleri tanıtılmıştır. Sergi, Hereke ve Isparta halıları ile Manisa Mamûlat-ı Dâhiliye Ticarethanesi'nin elbiselik kumaşları gibi çeşitli ürünleri de sergilemiştir.

[223] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 144.
[224] Servet-i Fünûn 31. Cilt Sayı 804.
[225] Servet-i Fünûn 31. Cilt Sayı 804

Etkinlik kapsamında Acemler'de at koşuları, velespit (bisiklet) yarışları, yaya koşuları ve güreş müsabakaları düzenlenmiş; ziyaretçilere okul bahçesinde sinema gösterimleri sunulmuş ve Bursa Sanayi Mekteb-i Mızıka Grubu üyeleri, serginin açık olduğu saatler boyunca nöbetleşe olarak müzik dinletisi gerçekleştirmiştir. Sergi, günlük 11,5 saat boyunca açık kalmış olup, haftanın bir günü ise özel olarak kadın ziyaretçilere ayrılmıştır.[226]

Servet-i Fünûn yazarları, sonbahar aylarında yapılan serginin güzelliğini ve ürünlerin değerini övmüşlerdir. Sergiyi, Bursa'nın güzelliğiyle birleştirerek estetik bir deneyim olarak değerlendirmişlerdir. Bu serginin, ziyaretçileri mutlu ettiğini ve ülke üretimi konusundaki gelişmeleri görmelerini sağladığını söylemişlerdir. Ancak, bazı insanların sergiye yapılan masrafların gereksiz olduğunu ve gelirlerle karşılanamadığını ifade ettiğini de kaydetmişlerdir. Servet-i Fünûn yazarları, bu eleştirilere karşı çıkmışlardır. Avrupa'da da benzer sergilerin düzenlendiğini ve bu sergilerin önemli kazanımlar sağladığını savunmuşlardır.[227] Hürriyet yazarları da sergilere dair eleştirilerini dile getirmişlerdir. Eleştirilerin temelini ise sergilerde yer alan ürünlerin sadece Osmanlı ürünlerinden müteşekkil olmasıdır. Hürriyet yazarları, Avrupa ürünlerinin de sergilerde yer alması gerektiğini savunmuşlardır. Bu sayede insanların doğru bir kıyaslama yapabileceğini ve üreticilerin de rekabet ortamında daha hızlı gelişebileceğini ifade etmişlerdir.[228]

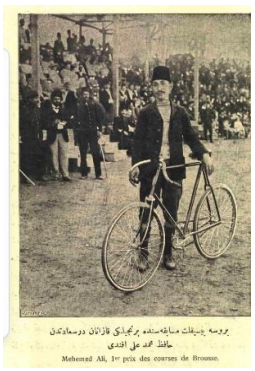
1906 yılında Bursa şehrinin kültürel ve ekonomik güzelliklerinin halka gösterilmesi için düzenlenen bu sergide, gelen izleyicilerin eğlenmesi amacıyla çeşitli gösteriler ve etkinlikler tertip edilmiştir. Bu yarışlara halkın ilgisi büyük olmuştur. Aşağıdaki tabloda sonuçlarını paylaştığımız at yarışları da bu etkinlikler arasında yer almaktadır.

[226] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 145
[227] Servet-i Fünûn 31. Cilt Sayı 795-802.
[228] Hürriyet 1285 Senesi Sayı 41.

Tablo 1: 1906 yılı Bursa Sergisi için düzenlenen at yarışları ve kazanan at sahipleri.

Yarış Adı	Mesafe	Birinci	İkinci	Süre
Tecrübe Koşusu	2800 metre (2 tur)	Cihan (Kemal Bey)	Yasub (Mustafa Efendi)	4 dakika 10 saniye
Bursa Koşusu	1400 metre (3 tur)	Tayyar (Kerim Bey)	Derviş (Hüseyin Bey)	5 dakika 45 saniye
Süvari Jandarma Koşusu	2800 metre (2 tur)	At (İshak Onbaşı)	At (Halil Onbaşı)	3 dakika 55 saniye
Sergi Koşusu	3200 metre (2,5 tur)	Cihan (Kemal Bey)	Tayyar (Hüseyin Efendi)	4 dakika 15 saniye
Reji Kolcuları Koşusu	2800 metre (2 tur)	At (Çerkez Ömer)	At (Şerif Ağa)	4 dakika 45 saniye
Nilüfer Koşusu	2800 metre (2 tur)	Derviş (Hüseyin Bey)	Tayyar (Hüseyin Efendi)	4 dakika 1 saniye
Merkep Koşusu	1400 metre (1 tur)	Merkep (Halil Pehlivan)	Merkep (Muhammed Halil Ağa)	4 dakika 1 saniye

1906 yılı Bursa sergisi için düzenlenen at yarışları, günümüzde de ilgi gören bir geleneğin başlangıcı olarak görülebilir. Servet-i Fünûn'da belirtilen detaylar, o dönemdeki at yarışlarının atmosferini ve heyecanını anlamamıza olanak sağlar. Yedi farklı kategoride yapılan yarışlarda, atların performansları ve jokeylerin becerileri ön plana çıkmaktadır.

Resim 18**.** Bisiklet yarışı birincisi Muhammed Ali.[229]

[229] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.

At yarışlarının yanı sıra bisiklet müsabakası, yağlı direk tırmanma ve el arabası müsabakası gibi farklı spor dallarının da yer aldığı program, izleyicilere çeşitlilik sunmuştur. Özellikle bisiklet müsabakasının 22 kilometrelik mesafeyi 46 dakikada tamamlaması yazar için dikkat çekici bir olay olmuştur. Koşuların en dikkat çekici yönü ise Merkep Koşusu'dur. Bu koşuda en geride kalan merkebe tembelliğine mükâfat olarak püsküllü başlık verilmesi kararlaştırılmıştır. Merkep sahiplerinin kendi hasımlarının merkebine binerek yarışmaları olayı ilginç kılmıştır. Ayrıca Halil Pehlivan'ın merkebinin delirmesi sonucu hızlı yarışması seyircileri eğlendirmiştir.[230]

Bu haberden bir yıl sonra Bursa yarışlarına atıfta bulunularak en iyi atın nasıl yetiştirileceğine dair detaylı bir araştırma yapılmış ve haber olarak okuyucularla paylaşılmıştır.[231]

Resim 19. At yarışlarından bir resim.[232]

1906 Bursa Sergisi'ne davet için basılan broşür.[233]

2.1.2. 1909 Bursa Sergisi

1906 sergisinin tamamlanmasından sonraki üç yılda, Osmanlı Devleti önemli ve köklü değişiklikler yaşamıştır; Meşrutiyet rejimi 1908'de ikinci kez ilan edilmiştir. Ancak, bu değişimlerin ardından 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde meydana gelen isyan sonucunda II. Abdülhamid tahttan indirilmiş ve yerine V. Mehmed Reşad (ö. 1918) geçirilmiştir. Bu dönemde, Osmanlı topraklarında yaşanan bu büyük değişimlerin gölgesinde, ikinci büyük Bursa Sergisi'nin düzenlenmesi gündeme gelmiştir.[234] II.

[230] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.
[231] Servet-i Fünûn 34. Cilt Sayı 861.
[232] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.
[233] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.
[234] Sabite Şimşek, 1909 Bursa Sergisi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 13.

Meşrutiyet'in ilanının yıl dönümünde kutlama yapma kararı alan Bursa yöneticileri, çeşitli fikirler arasında tercih yapmak için bir araya geldiler. Bu sürecin ardından, Bursa Valisi Azmi Bey, memleketteki gelişmeleri en iyi şekilde yansıtacak bir sergi düzenlemenin en doğru kutlama yöntemi olduğuna karar verdi.[235]

Bursa sergisi için gereken bütçeyi sağlamak amacıyla kurulan komisyon, yerel imkânlarla yetmediği için hükümetten yardım talep etti. Ancak, beklenen miktardan çok daha az bir destek geldi. Bu durum karşısında komisyon üyeleri hayal kırıklığına uğradılar. Ancak, Vali Azmi Bey'in önerisi olan bir piyango düzenlemek fikriyle umutlarını tazelediler. Halkın bu piyangoya ilgi göstermesiyle sergi için gereken bütçe tamamlandı. Serginin masrafları merkez hükümet tarafından tam anlamıyla karşılanmamış olsa da, Padişah ve devlet yetkilileri 1909 Bursa Sergisi'ne büyük destek verdiler. Örneğin, sergide ürünlerini sergilemesi için davet edilecek olan sanayi ve ticaret erbabının davet mektuplarını ücretsiz olarak göndermelerine izin verildi. Bu ve benzeri uygulamalar, hükümetin 1909 Bursa Sergisi'ni her açıdan desteklediğini göstermektedir. Sergi için en uygun yerin belediye dairesi ve bahçesi olduğu kararına varılmış ve belediye başkanlığına tahliye için bildiri gönderilmiştir. Zaman ve koşulların elverişsizliği nedeniyle, yeni bir bina inşa etmek yerine mevcut belediye binası tercih edilmiştir. Sergi için ayrılan iki katlı binanın eksikliklerini gidermek için bir takım tadilatlar ve ilaveler yapılmıştır. Dolaplar, raflar, camekânlar ve bazı pavyonlar eklemek için ek bir bütçe oluşturulmuştur. Belediye dairesinin küçük bahçesi, eklenen pavyonlarla sergi için uygun bir alan haline getirilmiştir. Havuzun önüne güzel bir görünüm sağlamak için bir mızıka pavyonu inşa edilirken, bahçe kapısının sol tarafına da bir başka pavyon yapıldı; bu pavyon reji mahsullerinin sergileneceği alan olmuştur. Binanın arkasında bulunan sokağın hükümet caddesine bakan tarafı ise sinematoğraf pavyonuna ayrılmıştır.[236] Sergi alanına yakın dükkânlar tamir edilerek boyandı ve gelecek olan makine, ziraat ve başka alanlarla ilgili alet ve ekipmanların sergileneceği alanlar haline getirilmiştir. Ayrıca, belediye binası kiremit rengine boyandığı gazetelerde yer almıştır.[237]

[235] Tercüman-ı Hakikat, nr. 10169, 11 Temmuz 1325.
[236] Şimşek, 1909 Bursa Sergisi, 14-18.
[237] Tasvîr-i Efkâr, nr. 55.

Sergi alanının hazırlanmasının ardından, sergilenecek ürünlerin sergi alanına taşınma süreci başladı. Ürünlerin son teslim tarihi olarak Temmuz'un 5'i belirlendi. Bu tarih belirlenirken, ürünlerin Bursa'ya olan uzaklıkları dikkate alındı. Sergide yer alacak ürünler, çevre vilayetlerden ve yurt dışından da getirildi. İtalyan sanayi ürünlerinin getirilmesi için Roma Ticaret Odası ile görüşmeler yapıldı. Gelen ürünlerden gümrük vergisi alınmaması kararı verildi; ancak ürünlerin satılmaması durumunda, en geç 6 ay içinde iadelerinin gerçekleştirileceği belirtildi.[238]

Bursa sergisinin hazırlık süreci 4 ay sürdü ve 23 Temmuz 1909 tarihinde serginin açılışı gerçekleştirildi. Serginin açılışında Vali Azmi Bey, Hükümetten Aristidi Paşa (ö. 1938) ve bazı üst düzey yöneticiler ile milletvekilleri de yer aldı. Sergi, büyük bir törenle halkın hizmetine sunuldu.[239] Açılış konuşmasını Vali Azmi Bey yaptı ve konuşmasında devletin gücünün ve kudretinin maddi gücüne dayandığını vurguladı. Bu gücün elde edilmesi için herkesin sorumlulukları olduğunu belirtti ve tarım ve sanayi ürünlerine olan talebin artması ve geliştirilmesi gerektiğini vurguladı. Devletin Ziraat mektepleri açtığını ancak Avrupa karşısında bu okulların yeterli olmadığını ifade etti ve durumun değişmesi gerektiğini söyledi. Ümitsizlik yerine gayret gösterilmesi gerektiğini vurgulayarak herkesin vatanperverliğini ispat etmesi gerektiğini dile getirdi. Ayrıca, serginin masraflarını karşılamak için gösterdikleri gayretleri ve yaşadıkları zorlukları anlattı. Komisyon üyelerinin dışarıdan bağışlar topladığını ifade ederek serginin 1906'daki sergiye kıyasla daha gelişmiş olmasının kendisinde umut uyandırdığını belirtti. Konuşmasının sonunda, Abdülhamit Han döneminin sona ermesini ve yeni bir dönemin başlamasını kutlamak için sergiyi düzenlediklerini ve "Yaşasın itaat, yaşasın Sultanımız Mehmed Reşat Han" diyerek sözlerini tamamladı.[240]

Serginin yapıldığı 23 Temmuz şehir için özel bir gün olmuş ve şehir coşkulu bir atmosfere bürünmüştür. Açılışın akşamında, Orman ve Maden ile Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'nın da katılımıyla Mütesellim Köşkü'nde yaklaşık 120 kişilik bir ziyafet düzenlendi.[241] Ziyafet, köşkün zarif atmosferinde ve seçkin konukların katılımıyla başladı. Sofralar, patates ve mantarlı kuzu, türlü, piliç kızartması, kıvırcık salatası, pilav, dondurma, bademli pasta, peynir ve çeşitli meyve sularının yer aldığı lezzetli bir menü

[238] Şimşek, 1909 Bursa Sergisi, 20.
[239] Tercüman-ı Hakikat, nr. 10169.
[240] Bursa Sergisi, nr. 2, 17 Temmuz 1325
[241] Tercüman-ı Hakikat nr. 10171, 13 Temmuz 1325.

ile donatılmıştı. Aristidi Paşa ve Azmi Bey, her biri 60 kişilik iki ayrı sofraya başkanlık ederek misafirlere hoş geldiniz dileklerini ilettiler.[242] Yemek sonrasında, köşkün bahçesi havai fişek gösterileriyle aydınlatıldı. Misafirler, kahvelerini yudumlayarak ve birbirleriyle sohbet ederek özel gecenin keyfini çıkardılar. Bursa'nın tarihi köşkünde gerçekleşen bu ziyafet, serginin açılışının coşkusunu ve heyecanını en güzel şekilde yansıttı.[243] Bu özel ziyafete gazetecilerin de katıldığını belirtmek gerekir.[244] Ancak, valinin konuşmasında bütçe bulma konusundaki zorluklara değinmesine rağmen, gazetecilerin ziyafete yönelik bir eleştiri yapmadıkları gözlemlenmiştir.

Bursa sergisini önemli kılan sebeplerden biri, Sultan Mehmed Reşat'ın ziyareti olmuştur. Padişahın İstanbul dışında ilk ziyaret ettiği şehir olan Bursa'nın sergiye ev sahipliği yapması da büyük bir önem arz etmiştir. Sergi açıldıktan yedi hafta sonra Sultan Mehmed Reşat ve şehzadeleri Bursa'ya ziyarete katılmışlardır.[245] Padişahın Bursa'yı ziyaret edeceği duyurulunca halk arasında büyük bir heyecan ve sevinç yaşanmıştır. Sultan Mehmed Reşad'ın ziyareti sırasında da halk, yollara akın etmiş ve padişahlarını büyük bir coşku ile karşılamıştır. Bu sevgi ve coşkuyu gören Sultan da bu durumdan çok memnun kalmıştır.[246]

1909 Bursa Sergisi, hem ürün çeşitliliği hem de miktar bakımından adeta bir şölen sunmuştur. Gönderilen ürünlerin bir kısmı sergi alanına sığmamış depolardan çıkarılması ve istiflenmesi bile mümkün olmamıştır. Sergiye gönderilen ürünler, Sanat ürünleri, Tarım ürünleri, Zanaat ürünleri, Yiyecek ve içecekler, Mensucât (dokumalar), Orman ve maden ürünleri şeklinde altı ana bölüme ayrılmıştır. Sanat ürünleri arasında yağlı boya çalışmaları mevcuttu; bunlardan en dikkat çekeni Sultan Mehmed Reşad ve Enver Paşa'nın portreleri olmuştur.[247] Tarım ürünleri kategorisinde çeşitli şehirlerden getirilen bakliyatın yanı sıra Bursa Ziraat Mektebi'nin ürettiği ürünler de bulunmaktaydı. Ayrıca, bu bölümde bazı tarım aletleri ve makineler de sergilenmekteydi.[248] Sanat bölümünün içerisindeki çinicilik şubesinde ise iki Kütahyalı

[242] Tercüman-ı Hakikat nr. 10171, 13 Temmuz 1325.
[243] Tasvîr-i Efkâr nr. 62 19 Temmuz 1325.
[244] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 948.
[245] Tercüman-ı Hakikat, nr.10182, 24 Temmuz 1325.
[246] Lütfi Simavi Bey, "Padişah Mehmed Reşad'ın Bursa Gezisi'', Bursa Defteri 3(Eylül 1999), 184.
[247] Tasvîr-i Efkâr, nr. 55, 11 Temmuz 1325.
[248] Bursa Sergisi. nr.4, 31 Temmuz 1325.

iş adamının ürünleri dikkat çekiyordu.[249] Bu ürünler, kalite açısından yurt dışından gelen ürünlerle rekabet edebilecek nitelikteydi. Tabakların ve vazoların üzerine yazılan "Yaşasın vatan, yaşasın Kânûn-ı Esâsî" gibi sözler, ziyaretçilerin takdirini kazanmış ve beğenilmiştir.[250] Yiyecek ve içecek bölümünde ise Ziraat Mektebi'nin ürettiği hayvansal gıdalar ve şeker ürünleri bulunmaktaydı. Ancak, lokumlar artık yaygın olarak bilinen ve gelişmekte olan ürünler olmadığı için, sergide daha çok meyve şekeri ve pastalar yer almaktaydı. Bursa kestane şekeri, diğer Avrupa şekerlemelerinin gerisinde kaldığı için tanıtımı sınırlı kalmıştır.[251] Bursa sergisinde bulunan bölümlerde, o alandaki alet edevat ve makineler tanıtılmış ve halka gösterilmiştir. Ayrıca, bu aletlerle üretilen ürünlerin satışı da yapılmıştır. Bu yaklaşım, sergiyi sadece bir gezi alanı olmaktan öteye götürerek, ziyaretçilere ürünlerin nasıl üretildiğini ve hangi yöntemlerin kullanıldığını doğrudan gösterme imkânı sağlamıştır. Ayrıca, sergide sunulan ürünlerin satışıyla, ziyaretçilere bu ürünleri deneyimleme imkânı sunulmuş ve sergiye bir gelir kaynağı olmuştur. 1906 ve 1909 Bursa Sergileri'nin temel amacı, ekonomik getiri değil, Bursa ve ülke genelindeki ürünlerin, ziraat mekteplerinde gerçekleştirilen gelişmelerin sergi vasıtasıyla halka sunulmasıydı. Bu sergiler, yerli ürünlerin Avrupa pazarındaki rekabetine dikkat çekerek, yerel üretimin teşvik edilmesini amaçlamaktaydı. Amerika'daki ve Avrupa'daki sergilerin bile zararla kapatıldığı göz önüne alınırsa, Bursa sergilerinin de zararla sonuçlanması kaçınılmaz olmuştur.[252] Fakat bu zarar, serginin asıl amacını gerçekleştirmek için ödenen küçük bir bedel olarak kalmaktadır.

2.2. Asayiş

Asayiş, bir bölgenin veya yerin düzen ve güvenlik içinde olması anlamına gelen ve insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Bu kavramın kökenleri Farsça "asuden" kelimesidir ve "huzur" ve "rahatlık" anlamlarını taşımaktadır. İnsan, fıtraten arzuladığı huzur ve güven ihtiyacını karşılamak için tarih boyunca çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bu yöntemler, bireysel çabalar ve toplumsal kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilen faaliyetleri kapsamaktadır. Bireysel çabalar arasında kendini korumaya yönelik girişimler yer alırken, toplumsal kurumlar arasında kolluk kuvvetleri, yargı sistemi, kanunlar ve hapishaneler gibi unsurlar bulunmaktadır. Devletin rolü, asayişin

[249] Tasvîr-i Efkâr, nr. 55, 11 Temmuz 1325.
[250] Bursa Sergisi, nr. 3, 24 Temmuz 1325.
[251] Tasvîr-i Efkâr, nr. 55, 11 Temmuz 1325.
[252] Şimşek, 1909 Bursa Sergisi, 171.

sağlanmasında kritik öneme sahiptir. Devlet, kolluk kuvvetleri aracılığıyla suçluları takip eder ve yakalar, yargı sistemi aracılığıyla adil bir şekilde yargılar ve cezaevleri aracılığıyla cezalandırır. Bu sayede toplumda dirlik ve düzen sağlanır ve insanların huzur ve güven duygusu artar.[253]

Osmanlı Devleti, İslâm medeniyetinin bir parçası olarak diğer İslâm devletlerindeki güvenlik uygulamalarını kendine özgü unsurlarla harmanlayarak asayişi sağlamaya yönelik bir düzen kurmuştur. Bu düzen, kanun koymaktan kolluk kuvvetlerinin işleyişine ve suçluların cezalandırılmasına kadar Osmanlı'ya özgü bir karakter taşımıştır. Osmanlı Devleti'nin kurduğu mahalle sistemi, toplumu birbirinden sorumlu bireyler haline getirerek suçu önlemede önemli bir rol oynamıştır. Bu sistem sayesinde suçlar mümkün olduğunca önlenmiş ve fiiliyata geçmeden engellenmeye çalışılmıştır. Kurulan bu sistem yalnızca mahalle düzeni ve polisiye önlemleriyle değil toplumu oluşturan bütün unsurların birlikte çalışmasıyla sağlanmış, gerekli durumlarda verilen cezalar devletin menfaatine olacak şekilde değiştirilmiştir.[254]

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için değişim ve reformların yüzyılıydı. Asayiş, bu değişimlerden etkilenen önemli konulardan biriydi. Asayişi etkileyen konuları da şu şekilde sıralayabiliriz:

Osmanlı merkezi idaresi, taşradaki gücünü artırmaya çalıştı. Bu durum, yerel liderlerin ve aşiretlerin gücünü zayıflattı ve asayiş düzeninin değişmesinde etkili oldu.[255]

Osmanlı Devleti ekonomik sorunlarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu durum, devlet gelirlerinin azalmasına ve kolluk kuvvetlerinin yeterince finanse edilememesine yol açmıştır. Yetersiz finansman nedeniyle kolluk kuvvetleri modern silahlara ve teçhizata sahip olamamış ve asayiş olaylarını kontrol altında tutmakta zorlanmıştır.[256] Osmanlı Devleti sanayi devrimine ayak uyduramamış, yenilikleri takip edememiştir. Bu nedenle Osmanlı malları Avrupa pazarlarında rekabet gücünü kaybetmiştir.[257]

---

[253] Saadet Maydaer, XVI. Yüzyılda Bursa 'da Asayiş, (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 11-12.
[254] Maydaer, Asayiş, 193-194.
[255] Ayşe Değerli Keçici,"Osmanlı Devleti'nde bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilâtı", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 7/1 (2008), 44-53.
[256] Erdinç Tokgöz, ''19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi'', H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 18/2 (2000), 365-370.
[257] Tokgöz, ''19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi'', 370-372.

Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen göçler, Bursa'nın nüfusunu artırdı. Bu durum; şehirde barınma, iş bulma, ticari anlaşmazlıklar[258] gibi sorunlara yol açtı ve asayişi etkiledi.[259]

Yukarıda saydığımız durumlar dışında doğal afetler (1855 depremi, yangınlar vb.), askeri istikrarsızlık ve savaşlardaki yenilgiler, Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu asayiş düzenini bozmuştur. 1844 yılına gelindiğinde Bursa Eyalet Müşiri olan Şerif Paşa hükümete gönderdiği tahriratında Bursa'da meydana gelen adi suçların çoğunluğunun yerel ahali tarafından işlendiğini bildirmekte ve vereceği cezalar için hükümetten izin istemektedir. Alınan tedbirler arasında sadece mahallenin kendi içerisindeki kefalet yönteminin yeterli gelmediğini belirtmektedir. Bu bağlamda, sorunlu mahallelerden kaynaklanan olumsuz etkilerin önlenmesi amacıyla ek tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmektedir. Alınacak yeni tedbirlerden birisi de komşu mahallelerin birisini denetlemesi ve kefil olması gerektiğini belirtmektedir.[260]

2.2.1. Suç Türleri ve Muhakeme Süreci

Yukarıda saydığımız sebeplerin yanında 1851'in sonlarında Osmanlı Devleti'nde eyalet valilerinin yetkilerinde yapılan bazı kısıtlamaların, özellikle iç güvenliğin sağlanmasında birtakım sorunlara yol açtığı görülmektedir. Valilerin emrindeki zaptiye neferleri yetersiz kalıyor; Nizamiye Ordusu'ndan yardım istenmesine rağmen birçok eyalette asayiş ve düzen sağlanamıyordu.[261] Asayişin bozulması sonucu ortaya çıkan suçları Cerîde- i Mehâkim ve Cerîde-i Havâdis gazetelerinden takip edeceğiz.

2.2.1.1. Cerîde-i Mehâkim ve Dava Süreci

Cerîde gazete, Mehâkim ise mahkemeler anlamına gelmektedir. Günümüz Türkçesi ile "Mahkemeler Gazetesi" olarak da çevrilebilir.[262] Cerîde-i Mehâkim gazetesi, Tanzimat Dönemi'nde Mayıs 1873 tarihinde yayınlanmaya başlayan önemli bir yayın organıdır.[263]

Gazetenin ilk döneminde adli ilanlar, mahkemelere dair kanun ve nizamnameler, alt mahkemelerden gelen davalar ile istinaf ya da temyiz edilmelerine bağlı olarak

[258] Cerîde-i Mehâkim 16. Cilt Sayı 814.
[259] Sevinç Qasımova, ''19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları'', Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 6/13 (2017), 603-607.
[260] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 279.
[261] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 286-293.
[262] Adalet Dergisi, ''Adalet Dergisi Tarihçesi'', adaletdergisi.adalet.gov.tr/tarihce.html, (21.08.2021).
[263] Hulusi Yavuz, ''Cerîde-i Mehâkim'', DİA, (İstanbul:1993), 7/408-409.

davaların tüm kısımlarını gösteren ilamlar yer almıştır. Bu sayede nizamîye mahkemelerinin uygulamaları birleştirilmiş, hukuk ve ceza davalarında şeffaflık sağlanmış ve mahkemelerin mevzuat eksiklikleri giderilmiştir. 125. sayısında kesintiye uğrayan gazete, 2 Temmuz 1879 tarihinde yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Ancak gazetenin ikinci döneminde örnek davaların sayısı azalmış ve davaların olay çözümlenmesi bakımından bilgi akışı sıkıntıya düşmüştür. Ayrıca her yıl beklenildiği kadar temyiz kararı yayınlanmadığından ne tür kararların temyiz edildiği hakkında bilgi sahibi olunamamıştır. Yayını yapan cerîdelerin fihristlerinin olmaması da araştırmacılar ve okumak isteyenler için cerîdelerin kullanımını zorlaştırmıştır.[264] İstinaf ve temyiz kararlarının yayınlandığı tek kaynağımız Cerîde-i Mehâkim gazetesi olması nedeniyle söz konusu gazete Osmanlı hukuk tarihi açısından önemli bir kaynak konumundadır.[265]

2.2.1.2. Muhakeme Usulü ve Mahkemeler

Osmanlı Devleti'nde Bursa'da bulunan mahkeme sistemi hiyerarşik bir yapıya sahipti. Kadılar ve yardımcıları olan naipler, "Mahkeme" adı verilen resmi dairelerde görev yapıyorlardı. Dava türüne göre değişen sayıda üyeden oluşan "Meclis-i Şer'" adlı bir yargılama kurulu bu mahkemelerde toplanıyordu. Kadı ise bu kurula başkanlık ediyordu. Bu mahkemelerde alınan kararlar "mahkeme defterleri", "şer'iye defterleri" veya "kadı defterleri" olarak da bilinen defterlerde kayıt altına alınırdı.[266]

17. yüzyılda şehirde kadıya bağlı yedi tane küçük mahkeme bulunmaktaydı. 19. yüzyılın başlarında ise şehir, idari olarak "Altıparmak, Ördekler, Kayabaşı, Murat, Çınar, Kiremitçi, Kurşunlu" şeklinde yedi naiplik bölgesine ayrılmıştı. Her bir bölgede kadıya bağlı çalışan birer naibin yönettiği birer küçük mahkeme vardı. Şehir sınırları içindeki bu yedi mahkemeye ek olarak, kaza kırsalındaki Kite, Feledar (Gündoğdu), Abolyond (Uluabat), Kestel ve Çekirge köylerinde de Bursa kadısına bağlı naiplerin başında bulunduğu beş mahkeme daha hizmet veriyordu. Yani Bursa kazası sınırları

[264] Sedat Bingöl "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Cerîde-yi Mahakim'deki Üst Mahkeme Kararları", Tarih İncelemeleri Dergisi, 20/1, (2005), 19-38.
[265] Sümeyye Demir, Cerîde-i Mehâkim Traskripti Ve Değerlendirilmesi, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 4.
[266] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 111.

içerisinde, merkez mahkeme ile birlikte toplam on iki küçük mahkeme daha kadılara bağlı naiplerin sorumluluğunda faaliyet gösteriyordu.[267]

Osmanlı şehirleri arasında Bursa, en geniş mahkeme örgütü ve görevlileri kadrosuna sahip şehirdi. Bu örgütte kadılar ve naiplerin yanında önemli bir yere sahip olan kâtipler, mahkemelerin işleyişinde ve şehrin idaresinde önemli rol oynamaktaydı. Tanzimat öncesinde Bursa mahkemesi tüm yönetim işlerinin merkezini oluştururken, II. Mahmut döneminde kurulan nüfus nazırlıkları dışında idari ve mali kalem işleri birkaç mahkeme kâtibi tarafından yürütülmekteydi. Tanzimat dönemi boyunca Bursa şehrindeki kurum ve memuriyet kadrolarında önemli değişimler yaşanmıştır. Tanzimat reformları ile birlikte uzmanlaşma ve iş bölümüne dayalı bir görevli kadrosu artışı yaşanmıştır.[268]

Osmanlı Devleti'nde mahkemelere herkes başvurabilirdi. Kayıtlara baktığımızda kadınların da en az erkekler kadar, hatta bazı durumlarda daha fazla başvuruda bulunduğunu görmekteyiz. Bu durumun sebeplerinden biri, savaşlar nedeniyle erkek nüfusun azalması ve kadınların aile reisi konumuna gelmesi olabilir. Dava sahiplerinin iddialarını deliller ve şahitlerle desteklemeleri beklenirdi. Şahitlerin güvenilirlikleri bölgedeki imam, muhtarlar ve azalar tarafından onaylanırdı. Kendisine dava açılan kişilere celp gönderilerek mahkeme tarihi ve yeri bildirilirdi. Davacı ve davalılar kendilerini temsil edebildikleri gibi dava vekili ile de davalarını yürütebilirlerdi. Celbe uymayan kişilere gıyabında yargılama usulü yapılır kayıtlara bu şekilde geçerdi. Mahkeme, dava ile ilgili delillerin toplanmasında bilirkişi görevlendirip keşif yapabilirdi. Davacı yahut davalı mahkemenin verdiği karardan memnun kalmaması durumunda istinaf mahkemesine başvurabilirdi.[269]

Osmanlı Döneminde istinaf mahkemeleri, ilk derece mahkemelerinin verdiği kararların temyiz yoluyla incelendiği önemli bir kurumdu. Temyiz, bir mahkemenin verdiği kararın üst mahkeme tarafından incelenmesi ve bozulması veya onanması anlamına

[267] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 112.
[268] Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, 318.
[269] İbrahim Taştan, (Bursa Mahkeme Defterlerine Göre) 2.Meşrutiyet Döneminde Orhaneli, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 71.

gelirdi. İstinaf mahkemelerine başvuran[270] davacıların sonuçları Cerîde-i Mehâkim gazetesinde ilam olarak yayınlanırdı.

Bu ilam 3 bölümden oluşmaktaydı:

Birinci Bölüm:

Bu bölümde, davanın hangi istinaf mahkemesinde görüldüğü, tarafların isimleri ve meslekleri, davaya konu olan mahallenin yeri, bağlı olduğu eyalet ve mahkeme ilam tarihi gibi temel bilgiler yer alırdı. Bu bilgiler, davanın kimlik bilgilerini ve hangi mahkeme tarafından ele alındığını açıklığa kavuştururdu.

İkinci Bölüm:

Bu bölümde, tarafların davaya konu olan durumlarının özeti sunulurdu. Davacıların iddiaları ve davalıların savunmaları detaylı bir şekilde yer alırdı. Tarafların, varsa şahitlerinin beyanları da bu bölümde yazılırdı. Bu bilgiler, davanın arka planını ve her iki tarafın da bakış açısını anlamak için önemlidir.

Üçüncü Bölüm:

Bu bölümde, istinaf mahkemesi, ilk derece mahkemesinin verdiği kararın usul ve işleyişini ilgili kanun maddeleri referans göstererek incelerdi. Mahkemenin hatası varsa dava yeniden görüşülmek üzere iade edilirdi.[271] Temyizin oy oranı da bu bölümde belirtilirdi. Temyiz ücreti ve "...daha sonra haksız çıkacak taraftan temin edilmesine karar verilmiştir." ibaresi de bu bölümde yer alırdı. Bu bölüm, istinaf mahkemesinin değerlendirmesini ve davanın sonucunu açıklığa kavuştururdu.

[270] İstinafa başvurmak için 31 günlük süre verilirdi. bkz. Cerîde-i Mehâkim 7. Cilt Sayı 371.
[271] Bazen oy birliğiyle bazen de oy çokluğuna göre karar verildiği görülmüştür.

Tablo 2: Cerîde-i Mahâkimde Bursa İle Alakalı Davalar

	GAZATE SAYISI VE TARİHİ	DAVA KONUSU	TEMYİZ DAVASI İSE ÜCRETİ
1	Cerîde-i Mehâkim 1. Cilt Sayı 59=26.08.1880	Arazi Davası	------
2	Cerîde-i Mehâkim 1. Cilt Sayı 124=23.11.1881	İpek Ticaretinden Kaynaklı Borç	------
3	Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 142=29.03.1882	Kefil-Yol İnşaatı İçin Kooperatif	92 Kuruş
4	Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 145=19.04.1882	Cinayet	200 Kuruş
5	Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 148	Cinayet	------
6	Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 151=31.05.1882	Kız Kaçırma	200 Kuruş
7	Cerîde-i Mehâkim 4. Cilt Sayı 225=31.10.1883	Şirket Hissedarları Arasında Anlaşmazlık	------
8	Cerîde-i Mehâkim 6. Cilt Sayı 328=20.12.1885	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	------
9	Cerîde-i Mehâkim 6. Cilt Sayı 33003.01.1886	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	------
10	Cerîde-i Mehâkim 7. Cilt Sayı 371=19.12.1886	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	200 Kuruş
11	Cerîde-i Mehâkim 7. Cilt Sayı 378=05.02.1887	Tütüncülerin Rejiye Karşı Görevleri	------
12	Cerîde-i Mehâkim 7. Cilt Sayı 381=27.02.1887	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	------
13	Cerîde-i Mehâkim 14. Cilt Sayı 667=11.09.1892	Kız Kaçırma	333 Kuruş
14	Cerîde-i Mehâkim 14. Cilt Sayı 668=18.09.1892	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	318 Kuruş
15	Cerîde-i Mehâkim 14. Cilt Sayı 671=09.10.1892	İcra Edilen Malların Duyurusu	------
16	Cerîde-i Mehâkim 15. Cilt Sayı 697=10.04.1893	Arazi	622 Kuruş
17	Cerîde-i Mehâkim 15. Cilt Sayı 702=14.05.1893	Arazi	------
18	Cerîde-i Mehâkim 16. Cilt Sayı 784=26.08.1894	Arazi	359,5 Kuruş
20	Cerîde-i Mehâkim 16. Cilt Sayı 787=16.09.1894	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	419,5 Kuruş
21	Cerîde-i Mehâkim 16. Cilt Sayı 814=24.03.1895	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	388 Kuruş
22	Cerîde-i Mehâkim 16. Cilt Sayı 823=26.05.1895	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	419,5 Kuruş
23	Cerîde-i Mehâkim 17. Cilt Sayı 855=05.01.1896	Arazi	272 Kuruş
24	Cerîde-i Mehâkim 17. Cilt Sayı 858=26.01.1896	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	359,5 Kuruş
25	Cerîde-i Mehâkim 17. Cilt Sayı 874=17.05.1896	Arazi	324,5 Kuruş
26	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 927=23.05.1897	Cinayet- Kaçak Eşgali	------
27	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 937=01.08.1897	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	414,5 Kuruş
28	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 940=22.08.1897	Borç- Senetli- Aldığı Malın İptali	424,5 Kuruş
29	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 967=27.02.1898	Su Yolu Tahribatı	226,5 Kuruş
30	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 1000=23.10.1898	Borç- Kefil- Vaktinde Ödememe	440 Kuruş
31	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 1008=18.12.1898	Arazi	345,5 Kuruş
32	Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 1019=05.03.1899	Arazi	409,5 Kuruş
33	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1023=02.04.1899	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	414,5 Kuruş
34	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1077:14.04.1900	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	383,5 Kuruş
35	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1081:12.05.1900	Arazi Davası	324 Kuruş
36	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1098:08.09.1900	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	476,5 Kuruş
37	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1106=03.11.1900	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	319 Kuruş
38	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1111=08.12.1900	Borç- Senetli- Vaktinde Ödememe	112,5
39	Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1146=25.05.1901	Cinayet Davası-Kaçak Eşgali	------

Cerîde-i Mehâkim gazetesindeki dava türlerinin ve şartlarının çeşitliliği ile aynı dava türlerinde dahi masrafların temyiz ücretine dahil edilmesi, mahkemelerdeki ücret tarifelerinin değişim sürecine dair yeterli veri toplanmasını engellemiştir.

Dava ve süreçlere ilişkin incelemelerimizden elde edilen bulgular şu şekildedir:

1. Dava Maliyeti ve Sulh: Davaların masrafları haksız çıkan kişi tarafından karşılanmaktadır. Dava masraflarının yüksekliği, taraflar için maddi bir yük oluşturur. Bu yük tarafların uzlaşma olasılığını artırmış olabilir.[272]

2. Merkezlerdeki Davaların Niteliği: Şehir merkezlerinde görülen davaların büyük bir kısmının ticari davalardan oluştuğu görülmektedir; bu durum, şehir merkezlerinin ticari açıdan daha gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yoğun ticari faaliyetler, ticari anlaşmazlıkların da artmasına neden olmaktadır.[273]

3. Davacı ve Davalının Unvanı: Davacı veya davalının unvan sahibi olması, mahkeme heyeti üzerinde bir baskı unsuru oluşturabilmektedir. Davanın sonucunu etkileyebilecek olan bu durum, mahkemelerin halk tarafından güvenilirliklerinin sorgulanmasına yol açmıştır.[274]

4. Zımmilerin Davaya Başvurma Oranı: Zımmilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları mahkemeye götürme oranlarının düşük olduğu görülmüştür. Zımmiler, kendi içlerinde çözüm bulma mekanizmalarına sahip olabilir veya mahkeme sistemine yeterince güvenmiyor olabilirler. Kültürel ve dinî farklılıklar da bu durumu etkileyebilir.[275]

5. Arazi Davaları: 1858 Arazi Kanunnamesi ile sınırların belirlenmesi ve yapılan haksız kullanımlarla ilgili davalar mahkemelere düşmeye başlamıştır. Bu kanunname, arazi mülkiyetiyle ilgili önemli düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler, arazi

[272] Emre Özer, Osmanlı Mahkemelerindeki Sulh Ve Davaların Nicel Analizi Merkez Ve Taşra karşılaştırması 1800-1840, (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 30.
[273] Özer, Osmanlı Mahkemeleri, 70.
[274] Özer, Osmanlı Mahkemeleri, 218.
[275] Özer, Osmanlı Mahkemeleri, 231.

anlaşmazlıklarının da artmasına neden olmuş olabilir.[276] Bu davalar görülürken tapu kayıtları yanında şahitlerin beyanları da dikkate alınmıştır.

6. Ceza Davaları: Eşkıyalık ve yol kesme ile ilgili mahkeme kaydına rastlanmamış olsa da, adam öldürme suçuna rastlanmaktadır. Bu tür suçlarda zanlının yakalanamaması durumunda gazetede zanlının detaylı bir tasviri yapılarak görenlerin ihbarı istenmekte, olayın aydınlatılmasına yardımcı olmak için halktan destek beklenmektedir. Osmanlı yönetimi, öldürme suçlarının kamu düzeni için ciddi bir tehdit oluşturduğunun bilincindeydi. Bu bilincin yansıması olarak, ceza kanununda tasarlayarak ve bilinçli bir şekilde yapılan öldürmeler için idam, plansız bir şekilde gerçekleşen öldürmeler için ise 15 yıl kürek cezası[277] gibi caydırıcı cezaların belirlenmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca, bu tür suçların takibinde en ufak bir ihmalkârlığın ortaya çıkması durumunda görevli kişiler hakkında hızlıca soruşturma açılması ve suçun aydınlatılamaması halinde sorumlu kişinin kaymakam bile olsa görevden alınacağına dair hüküm, idarenin bu konudaki hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı idaresinin failin en kısa sürede yakalanarak adli makamlara teslim edilmesini talep ettiği de anlaşılmaktadır. Soruşturmaların somut delillere dayandırılması için irade-i seniyye çıkarılması da idarenin bu konudaki kararlılığını ve adaleti sağlama çabasını göstermektedir.[278]

7. Kız Kaçırma Davası: Gayrimüslimler arasında kız kaçırma olayı yaşanmıştır. Hüküm giyen zanlıların itirazı üzerine toplanan istinaf mahkemesi kararı bozarak ilk dereceye geri göndermiştir. Kızın rızası olup olmadığının incelenerek zanlıların tekrar yargılanması gerektiğine dair bir kanaat göstermiştir. Bu durum, mahkemenin adil bir yargılama yapma çabasını göstermektedir.[279]

8. Alacak-Verecek Davaları: Bu tür davalarda davacının sunduğu senetlerin doğruluğunun araştırılması, karşılığında mal alıp almadığına bakılması ve şahit sunup sunmadığına bakılması, davanın adil bir şekilde sonuçlandırılması için gerekli görülmüştür. Bu şartlara bakılması, iki tarafın da haklarının korunması içindir. Bir davada alacaklı parasını almasına rağmen paranın karşılığı olan malın verilmediği

[276] Attila Aytekin, "Hukuk, Tarih Ve Tarih yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 5 (Mayıs 2005), 723-744.
[277] Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 145.
[278] İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Döneminde Adam Öldürme Suçu Ve Soruşturma Usulleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22/2 (2020), 739-762.
[279] Cerîde-i Mehâkim 14. Cilt Sayı 667.

iddiasıyla mahkemeye başvurulmuş, yapılan incelemeler sonucu davacının gümrükten mal çıkardığı görülünce davası iptal edilmiştir.[280]

9. Kefil Davası: Arkadaşına kefil olan kişinin gıyabında dava açılmış ve borcun faiziyle borçludan değil kefilden ödenmesine hükmedilmesi üzerine kefil istinafa başvurmuştur. İstinaf mahkemesi itirazı kabul ederek davanın tekrar görülmesini istemiş olması, kefilin haklarının korunmasına yönelik bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır.[281]

10. Yol Yapım Davası: Yol yapımı için kooperatif kurulup para toplanmasından sonra borçların ödenmesinde kefil olan kişiye toplanan parayı kullanma izninin geç çıkması, alacaklıların mahkemeye başvurmasına neden olmuştur. Mahkeme, borçlunun niyetini dikkate almadan karar vermiştir. Mahkemenin verdiği bu karar, İstinaf Mahkemesi'nin itirazı kabul ederek davanın yeniden görülmesini istemesiyle bozulmuştur.[282]

2.2.1.3. Eşkıyalık Faaliyetleri ve Adam Öldürme

Eşkıyalık, diğer suç türlerinden farklı olarak; sürekliliği, birçok kişiyi etkilemesi, devletin otoritesine doğrudan karşı gelmesi, ticareti durdurması ve toplumun huzurunu bozması gibi nedenlerden dolayı ayrı bir yere sahiptir. Bu nedenle devlet ve hükümet bu tür faaliyetlere karşı daha ciddi bir şekilde eyleme geçmiştir. Özellikle devletin otoritesinin zayıfladığı dönemlerde eşkıyalık faaliyetlerinde artışlar meydana gelmiştir.[283] Bu kısımda, 19. yüzyıl Bursa'sındaki eşkıyalık faaliyetleri Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr ve Hürriyet gazeteleri üzerinden incelenmiştir. Bu gazeteler, eşkıyalık faaliyetlerinin boyutunu, nedenlerini ve sonuçlarını anlamak için önemli veriler sunmaktadır.

[280] Cerîde-i Mehâkim 19. Cilt Sayı 1098.
[281] Cerîde-i Mehâkim 18. Cilt Sayı 1000.
[282] Cerîde-i Mehâkim 2. Cilt Sayı 142.
[283] İlker Yiğit, Esra Oruç, "Osmanlı Anadolusunda Eşkıyalık", İzmir, Ege Coğrafya Dergisi, 29/1 (2020), 29-43.

Tablo 3: Eşkıyalık faaliyetlerini gösteren gazete haberleri.

	Gazete Sayısı ve Tarihi	Konusu
1	Cerîde-i Havâdis Sene 1268 Sayı 558=02.12.1851	Hırsızlık-Adam öldürme-Eşkıyalık
2	Cerîde-i Havâdis Sene 1269 Sayı 64= 09.09.1853	Eşkıya yakalanma
3	Cerîde-i Havâdis 1274 Sayı 886=16.01.1858	Hırsızlık
4	Cerîde-i Havâdis 1275 Sayı 906=06.01.1859	Gemlik- Eşkıya üzerine zabıtan görevlendirilmesi
5	Tasvîr-i Efkâr1281 Senesi Sayı 375=25.04.1866	Eşkıyalık-Yol kesme
6	Tasvîr-i Efkâr1283 Senesi Sayı 431=16.10.1866	Lefter İsimli Şakinin Eşkıyalık Faaliyetleri
7	Tasvîr-i Efkâr1283 Senesi Sayı 435=08.11.1866	Lefter İsimli Şakinin Affını İstemesi
8	Tasvîr-i Efkâr 1283 Senesi Sayı 474=10.04.1867	Topal Manol- Eşkıyalık
9	Tasvîr-i Efkâr 1284 Senesi Sayı 488=29.09.1867	Topal Manol- Eşkıyalık
10	Hürriyet 1285 Senesi Sayı 30=18.09.1868	Gasp ve Adam Öldürme-Haksız Yere Tutuklamalar
12	Hürriyet 1286 Senesi Sayı 50=18.05.1869	Manol İsimli Eşkıyanın Efsaneleşmeye Başlaması
13	Hürriyet 1286 Senesi Sayı 71=12.10.1869	Manol Ve Lefter İsimli Eşkıyalar

Cerîde-i Havâdis, Tasvîr-i Efkâr ve Hürriyet gazeteleri, eşkıyalık faaliyetlerini farklı biçimlerde sunmuştur. Resmi bir devlet gazetesi olan Cerîde-i Havâdis'te eşkıyalık faaliyetleri "Havâdisat-ı Dâhiliye" (İç İşleri Olayları) bölümünde yer alırdı. Haberler genellikle kısa bir şekilde sunulur ve olaylarda devletin resmi tutumu yansıtılırdı. Daha bağımsız bir çizgide yayın yapan Tasvîr-i Efkâr'da eşkıyalık faaliyetleri "Havâdisat-ı Dâhiliye" (İç İşleri Haberleri) bölümünde "Eyalet" (Vilâyet) alt başlığıyla sunulurdu. Haberler daha detaylı ve zaman zaman yorumlu bir şekilde ele alınırdı. Bu sayede, resmi tutumun ötesine geçerek sorunun farklı yönlerine ışık tutulurdu. Bağımsız ve muhalif bir gazete olan Hürriyet'te eşkıyalık faaliyetleri "başlıksız" olarak sunulurdu. Haberler diğer gazetelere göre daha eleştirel bir biçimde ele alınır ve gazetenin bağımsız konumu sayesinde olaylara farklı ve şeffaf bir şekilde bakılırdı. Eşkıyalık faaliyetlerinin artmasının nedenleri ve çözüm önerileri, eşkıyaların halk tarafından nasıl algılandığı ve devletin eşkıyalıkla mücadeledeki eksiklikleri gibi konularda eleştirel bakış açıları sunulurdu.

Yukarıdaki tabloda yer verdiğimiz haberlerden birkaç örnek olayı ele alacağız.

Araştırmamızda Bursa'daki eşkıyalık faaliyetleri ile ilgili ilk habere 1851 yılında rastlamaktayız. Bu haberde, 9 kişilik bir grup ticaretten dönerken yolda 5 kişilik bir haydut grubuna denk gelmiştir. Haydutlar tarafından malları çalınan grup, öldürülmüştür. Olaydan sadece bir çocuk kaçmayı başarmış ve zabıtaya haber vermiştir.

Zabıtanın peşine düşmesi sonucu haydutlar bir kireç fırınında saklanırken ele geçirilmiş ve çaldıkları mallar da bulunmuştur.[284]

1866 yılına gelindiğinde devlet otoritesindeki zayıflıklar, eşkıyaların cüretini ve faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 375. sayısında yer alan habere göre, Mudanya ve Bursa arasında bulunan eşkıyalar, zaptiyeler tarafından yakalanamamaktadır. Posta günleri yolları kesen ve karşılaştıkları iki kadını da soyan bu eşkıyalar, hükümet konağını basarak mal sandığını çalıp firar etmeyi başarmıştır. Bu olay, devletin otoritesindeki zayıflığı açıkça göstermektedir.

1866-69 yılları arasında Tasvîr-i Efkâr ve Hürriyet gazetelerinde yer alan birçok haber de bu durumu teyit etmektedir. Bu haberlerde Lefter ve Topal Manol isimli iki eşkıya baş aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tasvîr-i Efkâr gazetesinin 431. sayısında yer alan bir habere göre, Lefter isimli bir eşkıya, Bursa'da asayişi bozmaktadır. Haberde, Lefter'in 50-60 kişilik bir çeteye sahip olduğu ve bu kadar az kişiyle koca Bursa Eyaleti'nin asayişini bozmakta olduğu belirtilmektedir. Habere göre, Lefter'i yakalamak için zaptiyeler gönderilmesine rağmen yakalanamamıştır. Bu durum, Lefter'in ününün tüm eyalete yayılmasına ve halk tarafından korkuyla anılmasına neden olmuştur. Bu korkunun sebeplerinden biri de Lefter'in kendisini ihbar edenlerden dönüp intikamını almasıdır. Gazete, hükümete tavsiye olarak yeterli zabıta görevlendirildiğinde Lefter'in saklanabileceği yatakların bulunup sıkıştırılabileceğini belirtmektedir. Yeterli zabıta gönderildiğinde eşkıyaların def edilebildiği daha önceki hadiselerden tecrübe edildiği de habere eklenmiştir.[285]

Bu haberden 22 gün sonra, Lefter isimli eşkıya ve yanındaki neferleri bir mahallede sıkıştırılmış ve çatışma sonucunda neferlerinin çoğu öldürülmüş, bir kısmı ise idam edilmiştir. Lefter ise kaçmayı başarmış olsa da gücünü kaybetmiş ve hükümete bir mektup göndererek tövbe edeceğini ve bir daha bu işlere bulaşmayacağını belirtip affedilmesini talep etmiştir. Haberde, Lefter'in af dileme talebine rağmen yaptıklarının

[284] Cerîde-i Havâdis Sene 1268 Sayı 558.
[285] Tasvîr-i Efkâr 1283 Senesi Sayı 431.

affedilmeyecek şeyler olduğu ifade edilmektedir.[286] Bu haberden sonra Lefter'in ismine ulusal gazetelerde tesadüf edilmemiştir.

Bursa civarındaki bir diğer meşhur eşkıya ise Rum kökenli olan Topal Manol'dur. [287] Topal Manol'un ünü Lefter'den de fazla yayılmış, yıllar boyunca Osmanlı hükümetini, paşaları ve valileri uğraştırmıştır. Halk üzerinde büyük bir korku ve efsanelerle dolu bir konuma yükselmiştir. Bu eşkıyanın korkusu halk arasında öyle yüksekti ki bizzat önlerini kesmesi bile gerekmiyordu. Tasvîr-i Efkâr 'ın 474. sayısında belirtildiğine göre Manol bir Hıristiyan'a mektup göndermiştir. Mektubun içeriğinde 30.000 kuruş göndermesini, yoksa sonuçlarına katlanması gerektiğini söyleyerek tehdit etmiştir. Gazete, eşkıyayı defetmek için birçok zabıta görevlendirilmesine rağmen bunun yeterli gelmediğinden dert yanmaktadır.[288]

Tasvîr-i Efkâr 'ın 488. sayısında Manol ile ilgili ilginç bir habere rastlıyoruz. Manol'un Bursa'ya yakın bir köyde tarlasını işlemekte olan bir papaza rastlaması ve ona seslenerek, "Senin ruhani kişiliğine böyle bir işle uğraşmak yakışır mı?" diye sorması dikkat çekiyor. Papaz, fakir olduğunu ve kızlarının ihtiyaçlarını karşılamak için bu işle meşgul olduğunu söylemesi üzerine Manol, 20 kese altın çıkarıp papaza veriyor ve birlikte kiliseye gidiyorlar. Kiliseyi harap ve tamire muhtaç görünce Manol 30 altın daha vererek kilisenin onarılmasını istiyor. Bir önceki haberde bir Hıristiyan'dan haraç isteyen Manol'un, bu sefer bir papaza ve kiliseye yardım etmesi ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır.

Hürriyet gazetesinin 50 ve 71. sayılarında Manol'un yakalanamamasında hükümetin ve idarecilerin beceriksizliği ve iş bilmezliği sert bir şekilde eleştirilmektedir. Manol defalarca sıkıştırılmasına rağmen ellerinden kaçmayı başarmış; buna rağmen öldürüldü diye ilan edilerek hükümet padişahtan, valilerde hükümetten taltif, ödül ve nişan almıştır. Fakat aradan birkaç ay geçtikten sonra Manol, tekrar ortaya çıkmış ve eşkıyalığına devam etmiştir. Bu durum defalarca tekrarlanınca Hürriyet gazetesi yazarları, "Eğer beceremiyorsanız biz size tavsiyede bulunalım." diyerek eleştirilerine devam etmişlerdir. Görevlilerin halka söylediği yalanlar ve Manol'u sürekli öldürdük

[286] Tasvîr-i Efkâr 1283 Senesi Sayı 435.
[287] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kevser Değirmenci, Manol ve Çetesi 19.Yüzyılda Güney Marmara'da Bir Eşkıya, (Kütahya: Berikan Yayınevi, 2023).
[288] Tasvîr-i Efkâr 1283 Senesi Sayı 474.

diye ilan etmeleri, Manol'un efsanevi bir kişiliğe bürünmesine neden olmuştur. Halk arasında hükümetten çok Manol'dan korkar hale gelinmiştir. Yazarlar, makam ve menfaat düşünmek yerine eşkıya yataklarının[289] bertaraf edilmesi için gayret gösterilmesi gerektiğini öğütlemişlerdir.[290]

Hürriyet gazetesinin 30 numaralı haberinde tahtacı yörüklerinden 34 kişi gasp ve suçluya yardım sebebiyle zabıtalar tarafından hapis edilmiştir. Buraya kadar zabıtanın suçluları yakalamadaki başarısı gibi gözükse de bu zanlılar arasında kimin suçlu kimin suçsuz olduğu tespit edilmemiştir. Sorgulama süreci o kadar uzun sürmüştür ki hapistekilerin hepsi birer ikişer ölmüş ve dava da bu şekilde sona ermiştir.[291] Hükümetin ve valilerin Manol sorununu çözmede yaşadıkları zorluklara ek olarak halkına karşı adaleti sağlamadaki yetersizliği Osmanlı adalet sisteminin son dönemindeki zayıflık ve çöküşünün bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

2.2.2. Asayişi Sağlamaya Yönelik Alınan Tedbirler ve Asayiş Kurumları

Bursa'da asayişi sağlamaya yönelik alınan tedbirler ve kurulan kurumlar, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde uygulanan tedbirler, sosyal huzuru sağlama çabalarının bir yansıması olarak önemli adımlar olarak kabul edilebilir. Ancak, uygulamada karşılaşılan zorluklar ve mevcut sistemin yetersizlikleri bir takım sorunlar meydana getirmiştir. Asayiş sorunlarıyla mücadelenin, yalnızca devletin alacağı tedbirlerle değil, aynı zamanda toplumun da bu süreçteki rolüyle şekillendiği unutulmamalıdır.

2.2.2.1. Karakollar ve Polis Teşkilatı

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Osmanlı iç güvenlik sisteminde önemli bir değişimin habercisi oldu. Devletin asayişini sağlama görevi, yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu ve 1834'te oluşturulan Asakir-i Redif birliklerine verildi. Ancak iç güvenliğin sağlanmasında çift başlı karmaşık bir sistem meydana geldi. [292] Bu durumu düzeltmek amacıyla 1845 yılında İstanbul'un Galata ve Beyoğlu gibi bölgelerinde asayişi sağlamak üzere ilk polis teşkilatı kuruldu. 30 Mart 1845'te

[289] Eşkıya Manol'un MağrasıI İnegöl'de Görüntülendi, https://okurgazetesi.com, (16.07.2019).
[290] Hürriyet 1286 Senesi Sayı 50.
[291] Hürriyet 1285 Senesi Sayı 30.
[292] Halim Alyot, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Polis Teşkilatı", Tarih Araştırmaları Dergisi 21/(2008), 44-46.

kurulan bu teşkilat, bir polis meclisi tarafından yönetiliyor ve görevleri 17 maddede belirlenmiştir. [293] İlk başta sadece İstanbul'un belirli bölgelerinde faaliyet gösteren bu polis teşkilatı, beklenen etkileri sağlayamadı ve Tanzimat döneminin merkezi yönetim ilkelerine uyum sağlamak amacıyla Zaptiye Müşiriyetine bağlandı. Böylece ilk polis denemesi kısa süreli oldu. [294] Ancak 1879 yılında Zaptiye Müşiriyeti nezarete dönüştürüldü ve İstanbul'un asayişini sağlama görevi verildi. Aynı dönemde, Zaptiye Müşirliği bünyesinde yer alan Âsakir-i Zaptiye Seraskerliğe bağlandı ve Zaptiye Nezareti, müstakil bir polis teşkilatı haline geldi. [295] Başkentte kurulan polis teşkilatı, zamanla taşrada da gelişmeye başladı ve 1894 yılına gelindiğinde 15 vilayetin asayişinden sorumlu hale geldi. Hüdâvendigâr Vilayeti'nde polis teşkilatının 1898/99 yılında kurulduğu belirtilse de[296], Hüdâvendigâr Vilayeti salnamelerinde 1889/1890 yılından itibaren Polis İdaresi başlığı altında Bursa'daki polis kuvvetleri hakkında bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla, Bursa'da polis teşkilatının varlığı 1886 yılına kadar uzandığı söylenebilir. [297]

Polis teşkilatının kuruluşundan önce Bursa'da zaptiye teşkilatı döneminde de karakollar bulunmaktadır. Bu karakolların bazıları kiralık binalarda, bazıları ise devlet ve halk katkısıyla inşa edilen binalarda faaliyet göstermekteydi.[298]

Resim 20 Karakol Binası[299]

[293] Alyot, Polis Teşkilatı, 75-78.
[294] Saffet Sönmez, "Osmanlı Döneminde Polis Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 43/2 (2005), 266-267.
[295] Mustafa Özbek, "Tanzimat Döneminde Asayiş Teşkilatı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi 42/1 (2004), 74-75.
[296] Alyot, Polis Teşkilatı, 92-93.
[297] İbrahim Yılmaz, ''Osmanlı Dönemi Bursa Polis Karakolları Ve Asayiş'', Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 21/1,(Mart 2019), 49-65.
[298] Yılmaz, Bursa Polis Karakolları Ve Asayiş, 52.
[299] Servet-i Fünûn 30. Cilt Sayı 771.

1906 yılına gelindiğinde Bursa'da 4 adet karakol binası yapılmıştır. Bu karakollar Altıparmak'ta, Mecidiye Caddesi'nde, Muradiye Mahallesi'nde ve Tatar Köprüsü civarındadır.[300] Bunlardan sadece resmini verdiğimiz Mecidiye karakolu, ulusal basında yer bulmuştur.[301]

II. Abdülhamid döneminde, istihbarat sistemi ve polis teşkilatı, denetim konusunda sınırsız bir güç oluşturmaktaydı. Bu iki teşkilat, padişah ve rejimi için hayati önem taşımaktaydı ve asayiş olayları, özellikle tehlikeli siyasi muhalifler, Ermeniler ve uygunsuz kadınlar gibi toplumun farklı kesimlerinin denetlenmesinde etkin bir rol oynamaktaydı.[302]

İkinci Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Osmanlı Devleti'nde asayiş ve güvenlik üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Zaten pek çok güçlükle uğraşan asayiş kuvvetleri, Abdülhamid döneminde kurulan ve önemli bir rol oynayan gizli polisin dağıtılmasıyla zayıflamıştır. Bunun yanında çıkarılan af ile siyasi suçların yanı sıra adi suçluların da serbest bırakılması toplumu suçluların, hırsızların ve yankesicilerin eline bırakmıştır.[303] Bu durumun bir benzerini de İkinci Abdülhamid'in tahta çıkışının yıl dönümünde siyasi sebeplerle tutuklu bulunanlarla tecavüz ve adam öldürme suçlarını işlemiş bulunanlar haricindeki suçluları affetmesinde görüyoruz.[304]

İttihat ve Terakki Cemiyeti sözcüsü Hüseyin Cahit (ö. 1957), Tanin gazetesinde şu ifadelerle güvenliğin önemine vurgu yapmıştır: *"Sabahları sokağa çıkan, geceleyin evlerine çekilen kimseler kendilerini muhafaza edecek bir devlet kuvvetinin mevcudiyetine emin olmasalar, ne heyet-i içtimaiye kalır ne devlet kalır bütün memleket bir meydân-ı harbe döner."*[305] Bu sözleriyle, güvenliğin sağlanmasının zorunluluğunu vurgularken, polis teşkilatının güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve şu ifadeyle devam etmiştir: *"Zabıtasız devlet olmaz; bir nokta-i nazarca medeniyet demek zabıta*

[300] Hüdâvendigâr Gazetesi, Sayı 2222, 15 Şaban 1324.
[301] Servet-i Fünûn 30. Cilt Sayı 771.
[302] Noémi Lévy-Aksu, Osmanlı İstanbul'unda Asayiş 1879-1909, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 389-398.; Ferdan Ergut, Modern Devlet Ve Polis, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 143.
[303] İkdam Gazetesi, 13 Teşrin-i Evvel 1324.
[304] Fatmagül Demirel, *"Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek"*, İlmi Araştırmalar 11(2001), 70.
[305] Tanin, 7 Teşrin-i Evvel 1324.

demektir." [306] Bu sözleriyle, tedbirler alacaklarını ve medeniyetin bir göstergesi olarak zabıtanın önemine dikkat çekmiştir.

2.2.2.2. Hapishaneler

Hapishaneler tarih boyunca iki önemli işlevi yerine getirmek için kullanılmıştır. Bunlardan biri zanlının suçu kesinleşene kadar tedbiren tutulması, ikincisi ise hüküm giyen suçlunun cezasını çekmesi için özgürlüğünün kısıtlanmasıdır.[307] Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde cezalandırma yeri olarak zindanlar kullanılırken 19. yüzyılda devletin değişen sistemi ile birlikte Avrupa sistemi takip edilmiştir. Tanzimatın getirdiği yeniliklerle birlikte ceza sisteminde önemli reformlar yapılmış ve Avrupa'daki cezaevleri örnek alınmıştır.[308]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yapılan ceza sistemi reformlarına rağmen hapishanelerin durumu ve işleyişi oldukça kötüydü. Bunun sebepleri arasında gardiyanların aldıkları maaşların az olması,[309] hapishanelerdeki yoğunluk[310], rüşvet ve iş bilmezlik[311] gibi durumları sayabiliriz. 1879 yılında Osmanlı Devleti'nde hapishanelerin durumunu iyileştirmek ve ceza sistemini daha etkin hale getirmek amacıyla Adliye Müfettişliği kurulmuştur. Bu müfettişlerin görevleri mahkeme sürecinden itibaren başlayıp, hapishanelerin işleyişine yönelik teftişi gerçekleştirmek ve alınacak tedbirleri raporlaştırmak gibi hususları kapsıyordu.[312] Cerîde-i Havâdis'te bu teftişlerle ilgili İsmet isimli paşanın Bursa'yla beraber Anadolu'da teftiş faaliyetlerine başladığına değinilir fakat ayrıntıları yoktur[313]. Cerîde- i Havâdis'in 2463. sayısında Bursa Valisi'nin de hapishane teftişlerine katıldığına dair bir haber yer almaktadır. Habere göre Vali, teftiş sırasında hapishanede 300'den fazla suçlunun barındığını görmüş ve 150 kişilik kapasiteye sahip hapishanenin durumundan hiç memnun

[306] Tanin, 9 Teşrin-i Evvel 1324.
[307] Kaspar Riemschneider, "Eski Anadolu'da Hapishane ve Ceza," Çev. Turgut Yiğit, Tarih Araştırmaları Dergisi 15/26 (1991), 341.
[308] Ali Bardakoğlu, "Hapis", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: Diyanet Vakfı), 63.
[309] Mehmet Emin Artuk, Mehmet Emin Alşahin, "Hapis Cezalarının ve Cezaevlerinin Tarihi Gelişimi", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 21/2 (2015), Özel Sayı Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın'a Armağan, 146.
[310] Timur Demirtaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Hilal Oytun Altun, (İstanbul: Kitapevi 2010), 3-4
[311] Demirtaş, Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Hilal Oytun Altun, 3-4.
[312] Artuklu Alşahin, "Hapis Cezalarının ve Cezaevlerinin Tarihi Gelişimi", 146.
[313] Cerîde-i Havâdis Sene 1268 Sayı 592.

kalmamıştır. Vali, bu tespitleri ışığında yeni bir hapishane yapılmasını istemiş ve cinayet ve fuhuştan yatan mahkûmların ayrı bir yerde tutulmasına karar vermiştir.[314] Adliye Nezaretinden Vilayat-ı Adliye Müfettişlerine Yazılan Tahrirat-ı Umumiye adlı yazıda Bursa hapishanesinden bir katilin yanlışlıkla serbest bırakıldığının tespit edildiği görülmüştür.[315] Bu durum hapishanelerde düzenin sağlanması konusunda yeterli titizliğin gösterilemediğine işaret etmektedir.

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin birçok şehri gibi Bursa da asayiş sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik, sosyal ve siyasi alanlardaki bozulmalar asayişi bozmuş ve çeşitli suçların artış göstermesine neden olmuştur. Bu suçları önlemek ve halkın huzurunu ve devlete olan güvenini yeniden sağlamak için çeşitli önlemler alınmıştır. Fakat suçluları yakalamakla görevli inzibatların sayısının azlığı ve tecrübesizliği, karakol sayısının yetersizliği ve iç donanımlarındaki eksiklikler, mahkeme sürecindeki kanunsuzluklar ve rüşvet gibi sorunlar reformların önüne geçiyordu.

[314] Cerîde-i Havâdis Sene 1291 Sayı 2463.
[315] Ceylan Alhan, Cerîde-i Mehâkim 2.Dönem 1-42 Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi, (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 179.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN, DEVLET ADAMLARIVE YAZARLARIN BURSA ZİYARETLERİ

1. SULTANLARIN BURSA ZİYARETLERİ

Osmanlı padişahlarının şehir ziyaretleri genellikle askeri seferler sırasında gerçekleşmiştir. Askeri harekât dışında, padişahlar nadiren Edirne ve Bursa gibi önemli şehirlere ziyaretlerde bulunmuşlardır.[316]

1.1. Sultan Abdülmecid

Sultan Abdülmecid (ö. 1861), Osmanlı padişahlarının sarayda halktan uzak kalmış uzun süreli alışkanlıklarına son veren bir tutum sergileyerek halkın arasına karışmaya çalışmış ve onların sorunlarıyla ilgilenmiştir. Bâbıâli'ye giderek vekiller heyetinin toplantılarına katıldı ve her yıl Meclis-i Vâlâ'yı bir nutukla açma geleneğini başlattı. Askeri tesisleri ve tersaneleri düzenli olarak denetledi. Camilerde verilen icâzet merasimlerine katılarak, askerî ve rüştiye okullarındaki sınavlarda talebeye ve hocalara teşvik edici konuşmalar yaptı. Halkın ihtiyaçlarını öğrenmek ve dertlerini dinlemek amacıyla ülke içinde çeşitli seyahatler gerçekleştirdi. 25 Haziran 1844'te İzmit, Mudanya, Bursa, Gelibolu, Çanakkale ve Adalar'ı ziyaret etti.[317]

Sultan Abdülmecid, yolculuğunun dördüncü gününde sabah saatlerinde çocukların ve halkın duaları eşliğinde sandalla vapura binerek İzmit'ten ayrıldı ve Mudanya'ya doğru hareket etti. Hava çok güzeldi ve yolculuk yaklaşık 7 saat sürdü. Sonunda Sultan Abdülmecid, yolculuğunun dördüncü gününde sabah saatlerinde İzmit'ten ayrılarak sandalla vapura bindi ve Mudanya kıyılarına ulaştı. Burada Müslüman ve gayrimüslim halk, mektep hocaları ve öğrencileri sahilde dualarla sultanı karşıladı. İskelede

[316] H.İ. Alpaslan, "Osmanlı Padişahlarının Gezileri İçin Gerekli Mekânsal Özellikler: Sultan Abdülmecid'in gerçekleşmeyen İzmir seyahatinin hazırlıkları" Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi 1/1(2020), 77-89

[317] Cevdet Küçük, "Abdulmecid", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islâmansiklopedisi.org.tr/abdulmecid.

Hüdâvendiğâr Eyâleti Müşiri Salih Paşa, sultanı merasimle karşıladı. Kısa bir dinlenmenin ardından atına binen padişah, Bursa'ya iki saat uzaklıktaki Zeytuntepe'deki çadırlarına geldi. Bu nokta, Gemlik, Mudanya ve Bursa körfezlerine hakim bir yükseklikteydi. Sultan burada bir süre dinlendikten sonra arabaya binerek Bursa'ya doğru yola çıktı. Sultan'ın ziyaretlerindeki törenleri düzenlemekle görevlendirilen Süleyman Paşa ise İzmit'ten Ereğli vapuruyla Mudanya'ya, oradan da Bursa'ya gelerek padişahı beklemişti. Süleyman Paşa, adamlarını ve yöre halkını Bursa'ya bir saat uzaklıkta, Nilüfer Nehri kenarındaki şehir yolunda topladı. Sultan, Nilüfer Nehri üzerindeki köprüye ulaştığında faytonundan inerek atına bindi. Padişahın maiyetinde paşalar, beyler, kâtipler ve hizmetliler bulunmaktaydı. Bursa Defterdârı Hacı İzzet Efendi, kadılar, müderrisler, şehrin ileri gelenleri, Müslümanlar ve gayrimüslimler, Uluyol adı verilen geniş yol boyunca Paşa Kapısı'na kadar yolu süsleyerek Sultan Abdülmecid'i karşıladılar. Mektep talebeleri ve halk, Sultan Abdülmecid'i övgü dolu dualar, ilahiler ve şiirlerle selamladılar. Kadınlar ve erkekler, şükran duaları okudu. Sultan Abdülmecid ise Müslümanlar, Rumlar, Yahudiler ve Ermeni çocukların katıldığı büyük bir kortejle Bursa'ya girdi.[318]

Sultan Abdülmecid'in alayı Paşa Kapısı'na vardığında kurbanlar kesilmiş ve Bursa Kalesi'nden selamlama topları atılmıştır. O gece dinlendikten sonra çarşamba günü önce Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin kale içindeki türbelerini ziyaret ederek ruhları için dua etmiş, öğle namazını Orhan Gazi'nin türbesinde kıldırmıştır. Serasker Paşa tarafından onarılan ve kale içinde bulunan Üftade Hazretleri'nin türbesini de ziyaret etmiştir. Padişah ayrıca tamir ettirdiği Mevlevihane'yi de ziyaret ederek Mevlevî ayinini izlemiş, şeyh efendi ile dedelere ve dervişlere çeşitli hediyeler vermiştir. Mevlevî ayininden sonra Bursa'nın güneyinde Gümüşsuyu civarında yüksek bir mevkiye inşa ettirdiği köşke gitmiştir. Buradan şehri seyreden sultan bir süre dinlendikten sonra Paşa Kapısı'na dönerek geceyi burada geçirmiştir. Perşembe günü, Emir Sultan ve Çelebi Sultan Mehmed Han'ın türbe ve camilerini gezdikten sonra şehir dışındaki Yıldırım Bayezid'in cami ve türbelerini ziyaret etmiştir. Halk ile birlikte cemaatle kılınan öğle namazının ardından çarşı üzerinden şehre dönmüştür. Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan 20 kubbeli büyük camiyi ziyaret ettikten sonra sultan, ikamet ettiği konağa geri dönmüştür. Osmanlı sultanlarının Cuma selamlığı merasimlerinden biri de Bursa'da

[318] Takvîm-i Vekâyi 6 Cemaziye'l- Ahir 1260.

gerçekleşmiştir. Büyük bir alay eşliğinde Cuma selamlığına çıkan Abdülmecid, Cuma namazını Ulu Cami'de kılmıştır. Cuma namazı çıkışında Hünkâr Köşkü'ne[319] çekilerek dinlenmiştir. Cumartesi günü çekirge bölgesinde bulunan türbe ve kaplıcaları ziyaret etmiştir. Bursa'ya gelmeden önce şehirde imar ve tamir faaliyetleri yapılmasını emreden sultan yapılan çalışmalardan memnun kalmıştır. Gezisi esnasında halka hediyeler dağıtmıştır.

Abdülmecid beş gün Bursa'da kaldı ve pazar günü sabah 9'da Mudanya'ya doğru yola çıktı. Şehirden ayrılırken bütün şehir halkı Paşa Kapısı'ndan şehrin çıkışına kadar giden yolun her iki yanında toplandı. Mektep talebeleri ve Muzıka-ı Hümâyûn öğrencileri padişah için dualar etmiş, bando müzikleri ve ilahiler eşliğinde padişahı selamlamışlardır. Yol üzerinde bir süre dinlendikten sonra, saat 12.30 civarında Mudanya'ya varmıştır. Sultan, Mudanya iskelesinden halkın dualarıyla uğurlanmıştır.[320]

1.2. Sultan Abdülaziz

Deprem ve yangın gibi bir dizi felaket yaşayan Bursa şehrinde Sultan Abdülmecid döneminde tamir faaliyetleri başlatılmıştır. Sultan Abdülaziz (ö. 1876), döneminde tamamlanan yapıların açılışına bizzat katılmaya karar vermiştir. Fuad Paşa (ö. 1869) ve Mehmed Ali Paşa (ö. 1878) gibi önemli devlet adamlarının da bulunduğu büyük bir heyetle Bursa'ya gelmiştir. Sultan Abdülaziz, cuma selamlığını Ulu Cami'de yapmıştır. Cuma selamlığının ardından Osman Gazi Türbesi'nin tamirinden sonraki açılışına katılmıştır. Bu açılışta Osmanlı Devleti'nin kurucusu adına hazırlattığı mücevherlerle süslenmiş özel bir nişanı kendi elleriyle sandukaya asmıştır.[321] Şehir gezisinin ardından geri dönen sultan, 1863 yılında Ulucami, Yeşil Cami ve Orhan Camisi'nin restorasyonu için Leon Parvillee adında bir mimar görevlendirmiştir.[322]

---

[319] Hünkâr Köşkü, Bursa'nın güneyinde, Uludağ eteklerinde bulunan Yıldırım ilçesine bağlı bir yapıdır. Tarihi köşk, 1844 yılında Sultan Abdülmecit'in Bursa ziyareti vesilesiyle dönemin Bursa Valisi Mehmet Salih Paşa tarafından av köşkü olarak inşa ettirilmiştir. Köşk, Padişah'ın gelişine hazır hale getirilmek üzere kısa bir sürede, yaklaşık 19 gün gibi bir sürede tamamlanmıştır. Binlerce usta çalıştırılarak yapılan bu hızlı inşa süreci dikkat çekicidir. (https://www.bursamuze.com/hunkar-kosku-muzesi)

[320] Cerîde-i Havâdis Sene 1260 Sayı 185.

[321] Cerîde-i Havâdis Sene 1278 Sayı 1088.

[322] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 194.; Bu durum Osmanlı mimarisinde Avrupa etkisine girdiğinin örnekleri arasında yer alır.

1.3. Sultan Mehmed Reşad

Sultan Mehmed Reşad, ülkesini yakından tanımak isteyen ve bunun için halk ile görüşmeye çalışan bir padişah olmuştur. Padişah olduktan sonra İstanbul dışındaki ilk gezisini Bursa'ya yapmıştır.[323] 1909 yılında yapılan Bursa sergisine davet alınca şehzadeleri de yanına alıp Bursa' ya yola çıkmıştır.[324] Padişahın şehzadeler ve devlet erkânıyla birlikte yola çıkacak olmasından dolayı yol emniyeti çok sıkı bir şekilde sağlanmaya çalışılmıştır.[325] Kolağası Halil Bey ile birlikte 56 askerden oluşan bir grup 29 Ağustos tarihinde Bursa'ya yola çıkmıştır.[326] Padişahın ziyaretiyle daha da canlı ve önemli hale gelen sergi, dönemin gazetelerinde geniş bir şekilde yer aldı. Tanin, Sabah, Servet-i Fünûn ve İkdam gibi önemli gazeteler, bu gezinin tüm detaylarını okuyucularıyla paylaştı.

1 Eylül 1909 tarihinde İstanbul'da düzenlenen törenlerle padişahın seyahati başlamıştır. Rıhtımda padişahı ve maiyetini taşıyacak olan Ertuğrul yatına binildiği sırada sahilde toplanmış olan halk büyük sevgi gösterileri düzenleyip ‘‘Padişahım çok yaşa’’ sloganları eşliğinde uğurlamışlardır.[327] Mudanya'ya doğru hareket eden Ertuğrul yatına torpidolar ve zırhlı gemiler eşlik etmişlerdir.[328]

Ertuğrul yatı saat 4 civarlarında Mudanya'ya ulaşmıştır. Vapurun uzaktan görülmesiyle birlikte padişahı karşılamak için toplanan halk ‘‘Geliyor ‘‘ çığlıklarıyla ortalığı inletmişlerdir. Vapur iyice yaklaşınca ‘‘Padişahım çok yaşa’’ sesleri çalınan marşlar ve atılan top sesleriyle Mudanya halkı padişaha olan sevgilerini göstermeye çalışmışlardır.[329] Vapurdan inen padişaha küçük bir mektep talebesi çiçek takdim edince Mehmed Reşad, Bütün halk benim evladımdır diyerek memnuniyetini ifade etmiştir.[330]

Mudanya'dan trene binen padişah saat 7'de Bursa'ya ulaşmıştır. Padişah, askeri ve sivil kesimden birçok kişi, konsoloslar, okul talebeleri ve hocaları, yerli ve yabancı okul öğrencileri, ulema, papazlar ve diğer dinî liderler tarafından alkışlarla karşılandı.

[323] Şimşek, 1909 Bursa Sergisi, 35.
[324] Tercüman-ı Hakikat, nr.10182.
[325] İkdam, nr. 5369, 19 Ağustos 1325.
[326] İkdam, nr. 5367, 17 Ağustos 1325.
[327] Sabah, nr. 7162, 20 Ağustos 1325,; Tanin, nr. 360, 20 Ağustos 1325.
[328] İkdam, nr. 5370, 20 Ağustos 1325.
[329] Sabah, nr. 7162, 20 Ağustos 1325.; Tanin, nr. 360, 20 Ağustos 1325
[330] İkdam, nr. 5370, 20 Ağustos 1325.

Padişahı burada bekleyen resmi yetkililer ise üniformalıydı. Padişah, kendisini karşılamaya gelen kalabalığa şu sözlerle hitap etti: "İşte ben milletimi görmeye geldim. Hakkımda gösterdikleri sevgi ve karşılama için bütün milletime teşekkür ederim."[331] Padişah, şehzadeler ve diğer devlet adamlarıyla birlikte kendileri için hazırlanmış 30 adet arabaya binerek istasyondan Hünkâr Köşkü'ne doğru yola çıktılar.[332] Hünkâr Köşkü uzun süredir kullanılmadığı için bir takım eksiklikleri olmuş, bunlar padişah gelmeden tamamlanmıştı.[333] Yapılan tamiratla köşke bir telgraf da kurulmuştur.[334]

Sultan Mehmed Reşad, 2 Eylül Perşembe günü Bursa'da büyük zatların türbelerini ziyaret etmiştir. Ataları olan Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin Çekirge'deki türbelerini ziyaret ettikten sonra Hünkâr Konağı'na dönmüştür. Akşam olduğunda Bursa'nın önde gelen şahsiyetleriyle resmî kabul töreni yapılmıştır. 3 Eylül Cuma günü, Padişah'ın halkla buluşması ve şehri selamlaması açısından oldukça önemli bir gün olarak tarihe geçmiştir. Hünkâr Köşkü ile cuma namazının kılınacağı yer olan Ulu Cami arasındaki yol güzergâhı boyunca insanlar iki sıra olarak dizilmişlerdi. Her adımda, Padişah'ı görmek için toplanan binlerce insan tarafından coşkulu alkışlar ve sevinç çığlıkları atılmıştır. Bu kalabalığın heyecanı ve coşkusu, adeta bir bayram havası yaratmıştı.[335] Padişahın da katılımıyla Ulu Cami'ye köylerden bile insanların gelmesi sonucu cami içinde yer kalmamış, cemaatin dışarıya taştığı görülmüştür.[336] Padişah, cuma namazının ardından sergi alanına marşlar eşliğinde teşrif etmiştir. Sergiyi gezen padişah sevdiği eserleri yalnızca övmekle kalmamış, çini tabaklardan satın alıp Hünkâr Köşkü'ne gönderilmesini emretmiştir. Yanında bulunan şehzadelere de memleket mallarından almalarını ve halkı bu noktada teşvik etmelerini istemiştir.[337] Sergi ziyaretinden sonra Çelebi Mehmed'in türbesine ziyarette bulunmuştur.[338]

Dört gün süren Bursa ziyaretlerinden sonra Mudanya istikameti ile İstanbul'a geri dönen padişah, kendisine gösterilen ilgi ve alakadan dolayı çok memnun olmuş, Bursa

[331] İkdam, nr. 5371, 21 Ağustos 1325.
[332] Sabah, nr. 7162, 20 Ağustos 1325.
[333] Tasvîr-i Efkâr, nr. 62, 19 Ağustos 1325.
[334] Sabah, nr. 7162, 20 Ağustos 1325.
[335] Sabah, nr. 7164, 22 Ağustos 1325
[336] İkdam, nr. 5373, 23 Ağustos 1325
[337] İkdam, nr. 5373, 23 Ağustos 1325
[338] İkdam, nr. 5373, 23 Ağustos 1325.

sergisinden dolayı da Bursa Valisi tebrik edilmiştir.[339] Padişahın Bursa gezisi sırasında 4000 liralık bir harcama yapılmıştır.[340]

2. TÜRK DEVLET ADAMLARININ BURSA ZİYARETLERİ

Haberlere baktığımızda paşaların hava değişimi veya hastalıklarının şifasını aramak için Bursa'ya geldiklerini görmekteyiz. Bursa'nın iklimi ve kaplıcalarının yanı sıra İstanbul'a olan yakınlığı da paşaların bu şehri tercih etmelerine neden olmuş olmalıdır. Bursa'ya gelen paşaların Bursa'ya dair deneyimlerine haberlerde çok ayrıntılı yer verilmemiştir. Bazı paşaların Bursa'ya sürgüne gönderildiklerine dair çalışmalar[341] olmasına rağmen haberlerde doğrudan sürgüne geldiklerine dair bir ifade yer almamaktadır. Fakat bazı paşaların görevden alındıktan sonra hava değişimi veya dinlenme sebepleriyle Bursa'ya gönderildiklerine dair haberler zorunlu bir ikamet olarak görülebilir.

Bursa Valiliği'ne atanan paşaları göz önüne aldığımızda iki durum karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, bu göreve atanan paşaların birçoğu azledilen veya gözden düşen sadrazamlar ve nazırlar gibi önemli mevkilere sahip paşalardı. İstanbul'daki politik çekişmelerden uzaklaştırılmaya çalışılan paşalar için en uygun tayin yeri Bursa şehri olmuştur. Bursa'nın İstanbul'a yakın olması ve paşaların denetim altında tutulması açısından Bursa tercih edilmiştir. Bu şekilde Bursa'ya gelen paşalar Bursa'yı geçici bir sürgün görevi olarak görmüşlerdir. İstanbul'daki bağlantıları sayesinde çok geçmeden merkezi yönetimde yeniden görev alacakları umuduyla girişimlerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı Bursa'nın gelişmesi ve yönetimi konusunda gerekli çalışmaları yapamamışlardır. İkinci durum ise memuriyet sürelerinin genellikle 2-3 yılı aşmamasıdır. Birçok vali, atanmalarından kısa süre sonra görevlerinden alınmış veya başka görevlere atanmışlardır. Hatta bazı durumlarda aynı yıl içinde üst üste üç veya dört farklı paşa atandığı durumlar olmuştur. Bazı valiler ise Bursa'ya atanıp görev yerine gelmeden başka göreve atandıklarını öğrenmişlerdir. Bu durum, Bursa valiliği görevinin istikrarsızlığını ve yönetimde sürekliliği zedeleyen bir olumsuzluk olarak ortaya çıkmaktadır. Valilik görevinin kısa süreli olması, eyalet yönetiminin istikrarını

[339] İkdam, nr. 5374, 24 Ağustos 1325
[340] Sabah, nr. 7168, 26 Ağustos 1325.
[341] Ali İhsan Karataş, Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar), (Bursa: Emin Yayınları, 2009).

sağlamakta bir takım zorluklara neden olmuştur. Birkaç ay sonra gidecekleri düşünülen valilerin büyük kararlar alamadıkları ve gücün genellikle yerel yönetimlerde olduğu görülmektedir.[342]

2.1. İzzet Ahmed Paşa

Osmanlı Devleti'nin önemli yöneticilerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Kâmil Ahmed Paşa'nın torunu ve "Deli Hakkı Paşa" olarak bilinen Hakkı Mehmet Paşa'nın oğludur. Hanya valiliği sırasında doğmuştur. Devlet görevlerine kapıcıbaşı olarak başlamış, bu görevinde Anadolu ve Rumeli'deki nüfus sayımı için memurlar tayin edilmesinde görev almıştır. Manastır'a bu kapsamda görevlendirilmiştir. Ardından Yeniil Voyvodalığına atanmış, daha sonra Süleyman Paşa ile birlikte Rus Harbi'ne katılmış ve beylerbeyi unvanına erişmiştir. İzzet Ahmed Paşa (ö. 1876), 1837 yılında kolordu kumandanı olarak Ankara'ya tayin edilmiştir. Sonrasında Bağdat'a ferik olarak atanmış, burada akrabası olan Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın desteğini almıştır. Bu dönemde Ali Rıza Paşa'nın kızı ile evlenmiştir. Kısa sürede Cidde Kaymakamlığı ve Sayda Valiliği gibi önemli görevlerde bulunmuş, 1843'te Kıbrıs Muhafızlığına, 1844'te Bolu Valiliğine atanmıştır. 1845'te Diyarbekir Valiliği, 1846'da Erzurum ve ardından Sivas'a tayin edilmiştir. Ancak, 1847 yılında bu görevlerinden azledilmiştir. 1847 yılında Ahmed Paşa'nın hava değişimi ve dinlenmek için bir süre Bursa'ya geldiğine dair haberler mevcuttur.[343] Hava değişimi adıyla çıkan bu haberin görevden alınmasının akabinde yayınlanmış olması, merkez hükümetin paşayı İstanbul'a yakın bir yerde tutmak için Bursa'ya göndermiş olduğuna dair şüpheler uyandırmaktadır. 1848'de Yanya ve Trablusgarp valilikleri yapmış, 1853'te Belgrad'a atanmıştır. 1855'te ikinci kez Yanya Valiliğine dönmüş, Trabzon ve Şam Valilikleri gibi görevleri de üstlenmiştir. 1858'de Trabzon valisi olarak görevine devam etmiştir. İzzet Ahmed Paşa, 1861'de Cidde valisi, 1865'te Konya valisi olarak atanmış, 1868'de Hüdâvendigâr Valiliğine getirilmiştir. Ancak bu görevinden Nisan 1870'de azledilmiş ve emekli edilmiştir. İzzet Ahmed Paşa, 20 Şubat 1876'da İstanbul, Üsküdar'daki konağında vefat etmiştir. Mezarı Haydar Paşa'dadır. Kariyeri boyunca birçok vali olarak görev yapmış, fakat beş defa

[342] Emre Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 285.
[343] Cerîde-i Havâdis Sene 1263 Sayı 341.

azledilmiştir. İzzet Ahmed Paşa, Osmanlı idaresinde önemli bir figür olarak, çeşitli eyaletlerde görev almış ve devlet yönetiminde etkin bir rol oynamıştır.[344]

2.2. Mehmed Fuad Paşa

Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olarak dikkat çeker. 17 Ocak 1815'te İstanbul'da doğmuş, babası ünlü şair Keçecizâde İzzet Molla'dır. Genç yaşta tıp eğitimine yönelmiş ve burada Fransızca öğrenmiştir. Tıbbiyeden mezun olduktan sonra, kariyerine Bâbıâli tercüme kaleminde başlamış, zamanla çeşitli diplomatik görevler üstlenmiştir. 1844'te İspanya ve Portekiz'e gönderilen Fuad Paşa (ö. 1869), burada önemli görevler yapmış ve 1849'da Rusya ile barış müzakereleri gerçekleştirmiştir. Fuad Paşa, 11 Nisan 1850'de İstanbul'a döndükten sonra, romatizmasını tedavi ettirmek amacıyla Bursa'ya gitmeye karar verdi. Bu seyahatinde Cevdet Efendi'yi de (Paşa) yanına aldı.[345] Bursa'da kaldığı bir ay boyunca, Cevdet Efendi ile birlikte Kavâid-i Osmâniyye'yi ve ayrıca Şirket-i Hayriyye'nin nizamnâme lâyihasını kaleme aldı. Bursa'dan döndükten sonra, 1850 yılı ortalarında teşkil edilen Encümen-i Dâniş'e sadâret müsteşarı sıfatıyla dâhilî âza tayin edildi. Tanzimat reformlarının uygulanmasında etkin bir rol oynamış, çeşitli idari düzenlemeler ve ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir. Fuad Paşa'nın siyasi kariyeri boyunca, Fransız ve İngiliz politikaları arasında bir denge kurmaya çalışmış, milliyetçi hareketlere karşı uyanık olmuştur. Lübnan'daki çatışmalar sırasında tarafsızlık politikası izlemeye çalışmış, ancak zor bir denge kurmuştur. 1861'de sadrazamlık görevine getirilen Fuad Paşa, mali reformlar ve idari düzenlemeler konusunda önemli projeler geliştirmiştir. Ancak, Abdülaziz'in politikalarıyla çatışması sonucu görevden alınmıştır. Fuad Paşa, devletin bekası için Avrupa siyasetini yakından takip etmiş, çeşitli ıslahat önerileriyle Osmanlı Devleti'nin modernleşmesine katkıda bulunmuştur. Edebî yönü de bulunan Fuad Paşa, bazı şiir ve nesir eserleriyle de tanınmıştır. 1869'da Nice'de vefat eden Fuad Paşa, İstanbul'da, yaptırdığı caminin yanına defnedilmiştir. Tanzimat devrinin en önemli figürlerinden biri olarak Osmanlı tarihindeki yerini almıştır.[346]

---

[344] Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya Ansiklopedisi, İzzet Ahmed Paşa, https://www.konyapedia.com/makale/2764/izzet-Ahmed-pasa.

[345] Cerîde-i Havâdis Sene 1266 Sayı 502.

[346] Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/fuad-pasa-kececizade (13.10.2024).

2.3. Ömer Lutfi Paşa

Hırvatistan'ın Plaşki kasabasında, Bosna kökenli bir subay ailesinde 1800'lerin ortalarında doğmuştur. Asıl adı Michael Lattas olan Paşa, 1827'de Avusturya'daki Harp Okulu'ndan Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve burada İslâmiyet'i kabul etmiştir. Osmanlı ordusunda hızla yükselerek önemli görevler üstlenmiştir. Askerlik kariyerine, 1841'de Lübnan emirliğine atanmasıyla başlamıştır. Burada Dürzî ve Mârûnî çatışmalarının etkisiyle emirlikten alınmış, ardından 1848 Avrupa ihtilallerinin Osmanlı topraklarına yansımasıyla çıkan karışıklıklara ve Rus tehdidine karşı mücadele etmiştir. Bu başarıları, kendisine vezir rütbesi ve Rumeli Ordusu müşirliği unvanını kazandırmıştır. Kırım Savaşı sırasında Tuna cephesinde görev almış ve Rus kuvvetlerine karşı elde ettiği başarılarla dikkat çekmiştir. 1855'te Ruslar'a karşı zafer kazanmış, bu nedenle "serdâr-ı ekrem" unvanını almıştır. Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle İstanbul'a dönen Paşa, Bağdat Valiliği gibi görevlerde bulunmuş, burada isyanları bastırmaya çalışmıştır ancak idaresindeki yolsuzluklar nedeniyle azledilmiştir. Sonrasında 1863 yılında Ömer Paşa'nın hava değişimi için Bursa'ya geldiğine dair haberler ulusal basına düşmüştür.[347] İkinci kez Rumeli müşirliğine atanan Ömer Lutfi Paşa (ö. 1871), Tanzimat reformlarını uygulamak için isyancı liderleri bertaraf etmiş ve vergi sistemini yenilemeye çalışmıştır. 1866'da Girit isyanlarını bastırmak üzere görevlendirilmiş ve başarılı askeri operasyonlar gerçekleştirmiştir. Ömer Lutfi Paşa, askerlik bilgisi ve stratejik kabiliyeti ile tanınmış, aynı zamanda Kızılay'ın temellerini atan Mecrûhîn ve Marzâ-yi Askeriyyeye İmdad ve Muâvenet Cemiyeti'nin kurucularındandır. 24 Nisan 1871'de vefat etmiş ve Eyüp'te defnedilmiştir.[348]

2.4. Mehmed Salih Paşa

Trabzon doğumlu olan Mehmed Salih Paşa (ö. 1867), 1863-1865 yılları arasında kaptan-ı derya olarak görev yapmıştır. Cesareti dolayısıyla "Ateş" lakabıyla anılan Paşa, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin en büyük kalyonu olan Mahmudiye'nin süvari kaptanı olarak önemli bir rol oynamıştır. 1863 yılında Paşa, gemi siparişlerinin teslim alınması için İngiltere'ye gönderilmiştir. Burada kazandığı deneyimler sayesinde, 1864 yılında kaptan-ı derya unvanını almış ve 1864 yılında yeni yapılan Bursa isimli

[347] Tasvîr-i Efkâr 1278 Senesi Sayı 94.
[348] Abdullah Saydam, "Ömer Lutfi Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-lutfi-pasa (13.10.2024).

savaş gemisiyle İstanbul'dan hareketle Bursa'ya gelmiştir.[349] Osmanlı donanmasının modernizasyonu için çeşitli ıslahat çalışmalarında bulunmuştur. Ateş Mehmet Paşa, 3 Ocak 1867 tarihinde vefat etmiştir. Vefatının ardından, Kılıç Ali Paşa türbesinin yanına defnedilmiş olup, mezar taşı, kırılmış kalyon direği ve parçalanmış yelken tasvirleriyle dikkat çekmektedir. Ateş Mehmet Paşa, Osmanlı denizciliğinde bıraktığı izlerle hatırlanmaktadır.[350]

2.5. Faik Paşa

Osmanlı denizcilik tarihinde kalem ve kılıç sahibi unvanıyla tanınan önemli bir kişiliktir. Denizcilik kariyeri, 1858 yılında Mekteb-i Bahriye'de başlamış ve 1865 yılında Basra Körfezi'ne gönderilen Bursa Korveti'nde seyr-i sefain mühendisi olarak görev almasıyla devam etmiştir. Bu on beş aylık seferin ardından, deneyimlerini aktardığı "Seyahatname-i Bahr-i Muhit" adlı eserini kaleme almıştır. Faik Paşa (ö. 1909), yaklaşık on beş yıl boyunca Erkân-ı Harbiye-i Bahriye reisliği görevini üstlenmiştir. II. Abdülhamid dönemi bahriye bürokrasisinin önemli noktalarından birinde yer almıştır. 1894 yılında Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi olarak romatizma hastalığının şifası için Bursa kaplıcalarına gitmiştir.[351] Kariyerinin zirve döneminde, aleyhine düzenlenen bir jurnal nedeniyle endişe duyarak 1901 yılında Malta'ya firar etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yurda döndükten sonra, rütbesinin iadesi için mücadele etmesine rağmen bu konuda başarılı olamamıştır.[352] Paşa, Cerîde-i Bahriye'de kendisi aleyhinde yayımlanan haberi okuduktan sonra, 29 Ocak 1909'da duyduğu derin üzüntü sonucunda vefat etmiştir.[353]

[349] Cerîde-i Askeriye 1281 Senesi Sayı 32.
[350] Zihniye Özçetin, Osmanlı İmparatorluğunda Son Asır Bahriye Nazırları, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1946), 11.
[351] Cerîde-i Bahriyye 6. Sene Sayı 138.
[352] Kasım Hızlı, ''Bahriye Hizmetinde Kırk Yıl: Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Faik Paşa'', ed. Dr. Coşkun Yılmaz (İstanbul: FC Reklam, 2023), 3/230-243.
[353] Cerîde-i Bahriye Sayı 13 19 Kanunısani 1324.

Resim 21 Ahmed Vefik Paşa[354]

2.6. Ahmed Vefik Paşa

Ahmed Vefik Paşa 1863-1864 yılları arasında müfettişlik, 1879-1882 yılları arasında ise Bursa Valiliği görevini yürütmüştür. Bursa'da uzun süre valilik yapmamasına rağmen şehrin modern bir yapı kazanmasında büyük gayretleri olmuştur. Tanzimat ile birlikte gelişen süreçte yerel yöneticilerin elinde olan güç, merkezi iktidarın şehirdeki temsilcisi olan valilere aktarılmaya başlanmıştır. Bu durum paşaya geniş bir yetki alanı sunmuştur. Paşanın yenileşme hareketleriyle Bursa'ya kazandırdıklarını şu şekilde sıralayabiliriz: Guraba Hastanesi'nin onarımlarını yapıp daha geniş bir kapasiteye ulaşmasını sağlamıştır. Bunu gerçekleştirmek için hastaneye çeşitli gelir kalemleri tahsis etmiş ve uzun ömürlü, kendine yeter bir kurum olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bursa' da belediye 1867 yılında kurulmasına rağmen belediye binası 1880 yılında paşa tarafından yaptırılmıştır. 1879 yılında iletişimin daha rahat sağlanması için postahane ve telgrafhane binaları inşa ettirmiştir. 1855 depreminin üzerinden uzun bir süre geçmesine rağmen şehrin yenilenmesi uzunca bir süre sürmüştür. Ahmed Vefik Paşa' da valiliği esnasında tarihi binaların yenilenmesinde çalışmalar yürütmüştür. Depremde şehrin büyük kısmının harap olması, Ahmed Paşa'nın şehri yenileme çalışmalarında üzerine büyük sorumluluklar yüklemiştir. Paşanın modernleşme çalışmaları kapsamında attığı bir diğer adım kendi ismiyle de anılan tiyatro binası olmuştur. Yaptırdığı tiyatro binasına büyük önem vermiş, oyunlarını sergilemek üzere İstanbul'dan oyuncular davet etmiştir. Yapılan çalışmaların sonucu olarak Bursa tiyatrolarını izleyenler tarafından tiyatro,

[354] Servet-i Fünûn 1. Cilt Sayı 3.

İstanbul tiyatrolarıyla kıyaslanabilecek bir seviyeye ulaştığı ifade edilmiştir. Fakat paşanın bu tiyatro sevdası, valilik görevini sona erdiren konulardan birisi olmuştur. Paşanın yapmış olduğu yenilikler ve modernleşme adına aldığı kararlar Bursa'nın çehresini değiştirmiş olsa da halktan bazı kimseleri rahatsız etmiştir. Paşa hakkında şikâyetler artınca merkezi hükûmet tarafından konuyu araştırmak üzere Ferid Bey görevlendirilmiştir. Hazırlanan raporun onuncu maddesi tiyatro konusuyla ilgilidir. Raporda paşanın memurları ve halkı zorla oyunları izlettirmeye çalıştığı belirtilir. Oyunların belli günlerde yalnızca kadınlara mahsus oynandığı ve kadınların arasında ahlaksızlığa bulaşmış kadınların da davet edildiği ithamı bulunmaktadır. On üç maddelik bu raporun ardından paşa 1882 yılında valilik görevinden azledilmiştir.[355]

Ahmed Vefik Paşa'nın vefat ettiği 1890 yılında Servet-i Fünûn yazarları paşa için özel bir yer ayırmışlardır. Yazarlar, Paşa'nın hem yurt içinde hem de yurt dışında üstlendiği görevleri övgüyle anlatırken, bu görevlerin geniş çevrelerce bilindiğini ve takdir edildiğini belirtirler. Yazar bu haberinde Paşa'nın az bilinen edebi kişiliği hakkında bilgi vermek istediğini ifade etmiştir. Paşa'nın Lehçe-i Osmanî adlı bir sözlük yazdığı ve bu sözlüğün dil bilgisi alanındaki derin bilgisini gösterdiği vurgulanır. Ayrıca Paşa'nın birçok edebi eseri çevirdiği ve bu çevirilerin genellikle Molière gibi büyük yazarlardan olduğu belirtilir. Bu çevirilerin Paşa'nın himayesindeki tiyatro binasında sahnelendiği ve bu süreçte Paşa'nın oyunları memleketin kültürüne göre değiştirmiş olduğu ifade edilir. Paşa'nın çevirdiği tiyatro eserleri arasında "Zor Nikâh", "Tabibin Aşkı", "Zorakî Tabib", "Sahte Hasta", "Yorgaki Dandini" ve "Hissiz Âşık" gibi önemli eserler bulunmaktadır. Paşanın cenazesi cuma günü vasiyeti üzerine Rumeli Hisarı'ndan kaldırılmış ve defnedilmiştir.[356]

[355] Uslu, Ahmed Vefik Paşa, 65-94.
[356] Servet-i Fünûn 1. Cilt Sayı 3.

Resim 22 Münir Paşa[357]

2.7. Münir Paşa

Münir Paşa, 1891 yılında Bursa valisi olarak göreve başlamıştır. Bursa'da valilik yaptığı süre boyunca şehrin çeşitli alanlarında önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yaptığı çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz: Bursa'daki dinî yapıların tamir edilmesi için çaba sarf etmiştir.[358] Bursa'ya göç eden muhacirlerle yerel halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek için çaba göstermiştir.[359] Mudanya'da yeni bir hükümet konağı inşa etmiştir.[360] Bursa'da Hamidiye Ziraat Mektebi'ni kurmuş ve tarımın gelişimine katkıda bulunmuştur.[361] Münir Paşa Bursa valiliği döneminde, şehrin idari yapılanmasını güçlendirmiş ve sosyal-kültürel alanlarda önemli adımlar atmıştır. Servet-i Fünûn'un 307. sayısında Münir Paşa için bir başlık açılmıştır. Yazıda, Paşa'nın göreve başlamasıyla birlikte büyük bir gayretle çalışmalar yaptığı vurgulanırken, aynı zamanda hayır işleriyle de meşgul olduğu belirtilmiştir. Paşa, kendi cebinden ödediği parayla on adet çeşme yaptırmıştır. Ayrıca yazıda, Paşa'nın edebiyata olan sevgisi ve bilgisi de öne çıkarılmıştır. Paşa'nın birçok kitabı ezbere bildiği ve Türkçe kitapların yanı sıra Fransızca kitapları da okuduğu övgüyle vurgulanmıştır.[362]

[357] Ahmed Vefik Paşa'nın fotoğrafı basıldığında çıkan tartışmaların benzerine Münir Paşa için rastlayamadık. Halkın bu duruma alışmasının bir göstergesi olmalıdır.
[358] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 75.
[359] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 86.
[360] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 92.
[361] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 114.
[362] Servet-i Fünûn 12. Cilt Sayı 307.

3. YABANCI ELÇİLERİN BURSA ZİYARETLERİ

1844 yılında Avusturya Prensi Louis Bursa'ya ziyarete gelmiştir. Ziyaretlerinde Hariciye Nazırı Refet Paşa da kendisine nezaret etmiştir. Prens adına büyük bir ziyafet verilmiş ve akşam olunca dinlenmeye çekilen prensin tophanede bulunan bir adamla pencereden köpek sesleri, kanarya kuşlarının ötmesi ve sinek vızıltılarını içeren bir dizi sohbet ettiği rivayeti gazeteye yansımıştır.[363]

1845 yılında Rusya İmparatorzadesi Prens Konstantin[364] önce Bursa'yı ziyaret etmiştir. Ardından İzmir ve Çanakkale'ye gitmiş, son olarak İstanbul' a ulaşmıştır. Ziyaretleri esnasında kendisine Rus Sefiri Titof eşlik etmiştir.[365]

1851 yılında Yunan Kraliçesi'nin kardeşi Dük Dimitri önce İstanbul'a daha sonra dönüşte Bursa'ya uğramış, oradan Çanakkale istikametinden memleketine gitmiştir.[366]

1874 yılında Rus Elçisi Baron Çomni(?) İstanbul'da görevini tamamladıktan sonra Bursa kaplıcalarına gitmiştir.[367]

Yabancı elçi ve devlet adamlarının Bursa'ya da uğramış olmaları, şehrin ünlü yapılarını ve meşhur kaplıcalarını görme isteğinden kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca devletlerin almış oldukları tavizler sonucu Bursa'da konsolosluklar açmaları, şehirde yaşanan gelişmeleri yakından takip etmek istediklerini gösterir.[368]

4. BURSA'YI ZİYARET EDEN YAZARLAR VE GÖZLEMLERİ

Bursa şehri Osmanlı Devleti yöneticileri ve halkı için her zaman önemli bir şehir olmuştur. Bunun sebepleri olarak İstanbul'a yakınlığı, ekonomik açıdan önemli olması ve Osmanlı'nın ilk merkezi olması gibi nedenleri sayabiliriz. Bursa'nın Osmanlı şehirleri arasındaki önemli yeri, gazete yazarlarını kendisine çekmiştir. Servet-i Fünûn'un 673. sayısında İslâm sanatının en iyi eserlerinin Bursa'da bulunduğu ve

[363] Cerîde-i Havâdis Sene 1260 Sayı 181.
[364] Çar II. Aleksandr'ın kardeşi Grandük Konstantin Nikolayeviç Romanov ailesiyle birlikte 1845 ve 1859 yılında kapsamlı bir seyahate çıkmıştır. 1845 yılında üç gün boyunca Bursa'da kalmıştır. (Diren Çakılcı, Osmanlı-Rus İlişkileri Bağlamında Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Osmanlı Ülkesinde Seyahati, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 30(2023), 88-106.
[365] Cerîde-i Havâdis Sene 1261 Sayı 236.
[366] Cerîde-i Havâdis Sene 1267 Sayı 537.
[367] Cerîde-i Havâdis Sene 1291 Sayı 2470.
[368] Kumaş, Bursa'da Sosyal Hayat, 163-166.

mutlaka gidilmesi gereken şehirlerarasında olduğu vurgulanmıştır.[369] Hükümete yaptığı sert eleştirilerle bilinen Hürriyet gazetesinde 1869 yılı için Bursa'ya büyük bir ilginin olduğuna dair bir haber yer almaktadır. Haberde Hüdâvendigâr gazetesinden bahsedilmiş, bu gazetede Osmanlı'nın ilk hükümdarlarının ve Osmanlı'nın gelişimiyle ilgili haberlerin yer verildiği insanların bu konularda bilgilendirildiğinden bahsedilmiştir. Öne çıkan bu ilgi sonucu şehirdeki yapıların imarı konusunda yoğun çalışmalar yapıldığı söylenmiştir.[370]

Bursa'ya yapılan yazar ziyaretlerine baktığımızda, tatilini değerlendirmek için gelenleri, hava değişimi veya sağlık sorunlarından dolayı gelenleri, avlanmak için gelenleri ve haber değeri olan olaylar (Bursa sergisi, demiryolu inşası, hükümet konağı yapımı çalışmaları) gibi durumlar için geldiklerini görmekteyiz.

Kimi yazarlar için İstanbul'da gezerken dahi vapurları görmesi kendi zihinlerinde Bursa'ya gitmek için büyük bir istek uyandırmıştır. Servet-i Fünûn'un 7. sayısında yazar, İstanbul'un Boğaziçi'nde sakin bir yerinde oturmakta iken gözü yolcu vapurlarına takılmıştır. Hareket bayrağı çekilmiş olan Bursa vapurunu görünce mevsimin Bursa'yı ziyaret için ne kadar uygun olduğunu düşünmeye başlamıştır. Birden kendisini de o vapurun içinde Bursa kaplıcalarında eğlenmeye gidenleri hayal etmiştir. Vapurdakilerin beyaz iri ve kuyruklu şapkalarından anlaşılacağı üzere birçoğunun Frenk olduğunu görmüştür. Bu insanlara mayıs ayında gittikleri için Bursalıların ‘‘mayısçılar’’ ismini verdiğini ifade etmektedir. Özellikle İstanbul'daki memurların Frenkler kadar olamadıklarını hayıflanarak eleştirmiştir. Memurların görev icabı olmadıktan sonra günübirlik böyle bir yolculuğa kalkışmadıklarını ifade etmiştir.[371]

Yine Servet-i Fünûn'un 61. sayısında İstanbul Postası başlığı altında yazar, bahar aylarında yapmayı en sevdiği aktivite olarak Bursa gezisi yapmak olduğunu fakat dört senedir bu güzel aktiviteden uzak kaldığını söyler. Bunun sebebi olarak yalnız başına gezmekten hoşlanmamasını gösterir. Ramazan ayı boyunca bunu düşünmüş ve bayram geldiğinde arkadaşlarının da gitmek istediğini görünce Bursa gezisini yapmışlardır.

[369] Servet-i Fünûn 26.Cilt Sayı 673.
[370] Hürriyet 1285 Senesi Sayı 41.
[371] Servet-i Fünûn 1.cilt Sayı 7.

Yazarların İstanbul'dan Bursa'ya gitmek için vapurları tercih ettiklerini görülmektedir. Vapur isimleri olarak ''Bingazi'' ve ''Kabataş'' vapurları geçmektedir. Yazarların, karayolunun uzun sürmesi ve vapurdaki deniz havası ve denizin köpüklerini hayranlıkla izledikleri için vapur yolculuğunu tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Vapurların kamaralarında 10-15 kişinin yolculuk ettiği bilgisi verilmektedir. Yazar, yolculuğunu arkadaşları ile yaptığı için diğer yolcuların kendisi kadar eğlenmediğini ifade eder. İstanbul- Mudanya arasının 40 mil kadar olduğunu ve yaklaşık 3 saatten biraz fazla sürdüğünü söyler. Önceki yazıda bahsedilen ''Mayıscılardan'' Türkçe bilmeyen bu yazarımızın dikkatini çekmiştir. Sanki yüzlerinde yardım ister çığlıklarının olduğunu ve vapurdan inince ne yapacağını bilmez halde etrafa bakındıklarını, onlara kendisinin yardımcı olup bir landoya bindirip gönderdiğini ifade eder. Asıl yolculuğun ise Mudanya'dan Bursa'ya gitmek olduğunu söyleyen yazar bu yolun ne kadar süreceğinin tahmin olunamadığını arabacıların ve çevre şartlarının durumuna göre değiştiğini söyler. Yazar okuyucularına çok heyecan duyduğu bir haberi de paylaşmıştır. Okuyucularına müjde olarak verdiği olay Mudanya-Bursa arasında inşa olunan demiryolu hattıdır. Resmi duyuruda bir ay içerisinde açılacağı söylense de yazara göre daha eksik kısımların çok olduğunu belirtir. Fakat tamamlandığında Bursa'nın İstanbul'un arka bahçesi olacağını ve birçok insanın artık günübirlik gidip gelme imkanı elde edeceğini söylemiştir.[372]

Cerîde-i Havâdis'te Şirket-i Hayriye'ye bağlı ''Kabataş'' isimli vapurun bahar aylarının gelmesinden dolayı yoğunluğu karşılamak üzere sefer sayısının arttırıldığına dair bir haber bulunmaktadır. Nisan ayının 10. gününden sonra çarşamba ve cumartesi günleri saat 2'de İstanbul'dan Mudanya'ya, Mudanya'dan Gemlik tarafına; cuma ve pazartesi günleri ise saat 3'te ise Gemlik'ten yola çıkıp Mudanya'ya oradan İstanbul'a sefer düzenleneceğine dair bilgiler verilmiştir.[373] Vapur Gemlik tarafına kadar gidiyor olsa da yolcular genellikle Mudanya iskelesinde inmeyi tercih etmişlerdir. Gemlik tarafına gidenler ise yolların daha bozuk olduğunu, ama yol yapım çalışmaları yapıldığına dair bilgiler sunmaktadırlar.[374]

[372] Servet-i Fünûn 3.Cilt Sayı 61.
[373] Cerîde-i Havâdis Sene 1291 Sayı 2459.
[374] Cerîde-i Havâdis Sene 1270 Sayı 663.; Tasvîr-i Efkâr 1280 Senesi Sayı 199.

Mudanya-Bursa demiryolu hattının inşası bitince yazarlar da trenin ilk seferine davet edilmiştir. Yazarlar hattın ilk seferine dair izlenimlerini paylaşmışlardır. Halkın ve ilk sefere katılan yolcuların heyecanı gazetelere yansımıştır.[375]

Demiryolu hattı faal olarak işlerlik kazanınca, yukarıdaki yazımızda bahsettiğimiz Bursa'ya gidiş gelişlerin kolaylaşmasının bir örneğini görmekteyiz. Servet-i Fünûn'un 84 ve 95. sayılarında İstanbul postası bölümü altında yazarın Bursa ziyaretine dair bir bölüm paylaştığını görmekteyiz. Yazar, Bursa'ya olan ulaşımın kolaylaşması ile birlikte tatilde arkadaşlarıyla Bursa'da Kestel'de bulunan Gölbaşı Gölü'ne avlanmak için gitmişlerdir. Yazar, perşembe akşamından yola çıktıklarını ve cuma tatilini gölde ördek avlayarak değerlendirmek istediklerini belirtmiştir.[376] Yazar, avlanma deneyimlerine dair duygularını ve gözlemlerini paylaşmaktadır. Başlangıçta, arkadaşlarıyla birlikte gölde ördek avlamak için büyük bir heyecan duyduklarını ifade etmiştir. Duyduklarına göre gölde bol miktarda ördek olduğunu ve hatta bazı kişilerin elle bile ördek yakaladığını öğrenmişlerdir. Ancak gerçek avlanma deneyimi, beklediklerinden farklı bir seyir almıştır. Kayıkla göle açıldıklarında, doğanın muhteşem güzelliği karşısında büyülenmişler ve adeta donakalmışlardır. Bir süre sonra ellerindeki tüfeklerle birkaç deneme atışı yapmalarına rağmen, avlanmada başarısız olmuşlar ve elleri boş dönmüşlerdir. Yazar, bu deneyimden aldığı derslerle bir sonraki ziyaretlerinde daha başarılı olabileceklerine inandığını ifade eder. Artık gölün doğal güzelliklerine ve ördeklerin yaşam alanlarına alıştıklarını düşündükleri için, gelecekte sazlıklara saklanarak daha fazla ördek avlayabileceklerini umut ettiğini belirtir. Yazar, avlanma deneyimlerinin ardından Bursa'da bulunan bir tiyatro binasına giderek "Hakiki Nedamet" adlı oyunu izlediklerini ve etkilendiklerini aktarmaktadır. Oyunun sunduğu keyif ve tiyatro ortamının, İstanbul'u aratmadığını belirtir.[377]

Demiryolunu kullanan yazarlar Acemler istasyonunda inmişlerdir.[378] Konaklamak için tercihleri Çekirge mevkisi olmuştur. Burasının tercih edilme sebebi kaplıcalara ve tarihi yapılara yakın olmasıdır. Ev kiralayan yazarlar günübirlik veya haftalık olarak eşyalı

[375] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 63.; Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 67.; Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 71.
[376] Cuma tatil olup Cumaretesi günü iş yapacaklarını belirtmişlerdir.
[377] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 95.
[378] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.; Servet-i Fünûn 12. Cilt Sayı 287

evleri tutmuşlardır.[379] Hava değişimi veya şifa aramak için gelen yazarlar kaplıcalar mevkiinden çok ayrılmamışlar ve Bursa gezilerini dinlenerek geçirmişlerdir.[380] Ailesi veya bir yakını bulunanlar ise otellerde kalmayıp yakınlarının yanında konaklamayı tercih etmişlerdir.[381]

Yazarlar, konaklama yerlerini bulduktan sonra kendilerini Bursa'nın tarihi ve coğrafi güzelliklerini keşfetmeye adamışlardır. Yazarlar, Osman Gazi Türbesi, Orhan Gazi Türbesi, Ulu Cami, Hüdâvendigâr Külliyesi, Yeşil Cami ve Külliyesi gibi önemli tarihi yapıları mutlaka ziyaret etmeye çalışmışlardır. Bu eserler, geçmişteki büyük Osmanlı gücünün mimarlarını ve gelişmiş medeniyetini temsil ettiklerinden, yazarların içinde yoğun duygular uyandırmıştır. Yazarlar, okuyucularıyla bu duyguları paylaşarak, bu yapıların ve tarihin büyüleyici atmosferini aktarmaya çalışmışlardır.[382]

Yazarlar, geçmişin hasretinde kaybolmayıp Bursa'nın gelişen özellikleriyle de alakadar olmuşlardır. Yukarıda bahsettiğimiz modern tiyatro binasını, şehirdeki ipek fabrikalarını ve bir başlık halinde ele aldığımız sergileri gezmişler izlenimlerini okuyucularıyla paylaşmışlardır.[383] Yazarların arkadaşlarından istifa edip Bursa'ya yerleşenler dahi olduğu görülmüştür.[384]

Bursa'yı ziyaret eden yazarlar genellikle erkek olduğunu görmekteyiz. Bursa'yı kadın bakış açısıyla ele almak için Fatma Fahrünnisa Hanım'ın (ö. 1969) Hanımlara Mahsus gazetenin[385] 42. sayısından 63. sayısına kadar 19 sayı boyunca yayınlanan ''Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan'' isimli seyahatnamesine bakabiliriz. Diğer yazarların yazı alanları dar olduğu için duygulara ve ayrıntılara giremezken Fatma Hanım için daha geniş bir yazı alanı bulmuştur. Fatma Hanım da diğer yazarlar gibi vapur yolculuğu ile yolculuğuna başlamıştır. Vapur yolcularına baktığında diğer taşra vapurlarında insanların yüzlerinde bir hüzün olurken, Bursa vapurunda ve onları uğurlayanların yüzlerinde mutluluk ve sevinç görmüştür. Diğer yazarların aksine kış

[379] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 61.
[380] Servet-i Fünûn 3. Cilt Sayı 70.
[381] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.
[382] Tasvîr-i Efkâr 1280 Senesi Sayı 199.; Servet-i Fünûn 21. Cilt Sayı 545.; Servet-i Fünûn 22. Cilt Sayı 552.; Servet-i Fünûn 22. Cilt Sayı 556.
[383] Servet-i Fünûn 2. Sene 4. Cilt Sayı 101.
[384] Servet-i Fünûn 15. Cilt Sayı 377.
[385] Hanımlara Mahsus Gazete 1 Eylül 1895 ve 25 Haziran 1908 tarihleri arasında 13 yıl, toplam 612 Sayı olarak çıkan en uzun süreli kadın dergisidir.

ayında yolculuk yapan Fatma Hanım, vapurun dış kısmında soğuk nedeniyle fazla kalamamış vapur içerisinde kadınlara özel ayrılan kısımda yolculuğunu tamamlamıştır. Mudanya'ya indiklerinde asıl amaçları landolarla etrafın güzelliklerini seyrederek Bursa'ya ulaşmak iken akşam vaktine kalmaları sebebiyle demir yolunu tercih etmişlerdir. Hava kararana kadar vagonlardan zeytin ve dut ağaçlarını izleyerek sevinmiş olsalar da bu yeterli gelmemiş ve gezisi boyunca o güzel manzaraları kaçırdığı için üzüntü duymuştur. Bursa'ya ulaştıklarında ismini sıkça duydukları Çekirge'de bulunan Avrupa Hoteli'nde konaklamışlardır. Bursa'daki kaplıcalar hakkında da detaylı bilgiler verdikten sonra şehirde bulunan tarihi mekânlar hakkında diğer yazarlardan daha farklı bilgiler sunduğunu görmekteyiz. Osman Gazi, Orhan Gazi, Hüdâvendigâr Türbesi gibi yapılar hakkında bilgiler verip padişahların yaşantıları ve devlete katkılarıyla ilgili de ayrıntılı bilgiler vermiştir. Özellikle padişahların türbelerinde bulunan şehzadeler hakkında da bilgiler verip onları unutmaması onu diğer yazarlardan farklı kılmıştır. Yeşil Cami'nin çinileri Fatma Hanım'ı da büyülemiş; Yıldırım'ın başarıları olmasaydı bile caminin güzel çinileri için insanların yine de oraya geleceklerini söylemiştir. Bursa halkının yüzü aşan camisi, şan sahibi altı hükümdarın kabri ve beş yüzü aşan âlim ve şeyhin kabirlerinin bulunmasıyla haklı olarak övündüklerini söyler. Yazılarında dedesi Ahmed Vefik Paşa'ya değinmemiş olsa da Bursa'daki yol çalışmalarının ve tamir faaliyetlerinin şehrin modernleşmesine olan katkısına değinmiştir. Fatma Hanım'ın yazıları, detayları fazlaca vermesi ve yoğun duygularını okuyucuyla paylaşması açısından diğer yazarlardan farklılık içerir.[386]

Yazarlar Bursa hakkında genellikle övgü dolu anlatımlar göstermiş olsalar da şehri beğenmeyen yazarlar da olmuştur. 1909 yılında Bursa'da yapılan büyük sergiye Servet-i Fünûn yazarlarından Asaf Muammer isimli yazar da katılmıştır. Yazar, Servet-i Fünûn'un 948. sayısında ''tenkit olmadıkça tekâmül olmaz, gördüklerimi doğru bir şekilde sizlere anlatmalıyım'' diyerek Bursa gezisinde gördüklerini ve izlenimlerini okuyucusuyla paylaşmıştır. Servet-i Fünûn yazarlarında görmeye alışık olmadığımız bir üslup ile yazısını kaleme almıştır. Yazar, Mudanya'ya ayak basar basmaz eleştirilerine başlamıştır. Bindikleri tramvayın basık ve dar olduğunu belirtmiş, hava sıcaklığıyla birlikte hoş olmayan bir kokuyla karşılaştığını belirtmiştir. Tramvayı beğenenleri anlamakta zorlandığını dile getirmiş ve tramvayın sanki öküz arabası gibi ses

[386] Nurşen Günayın, Seyahatnamelerde Bursa, (İstanbul: Altan Matbaacılık, 2000), 185-202.

çıkardığını ifade etmiştir. Pencereden dışarıya bakarak biraz hava almak istediğinde işlenmemiş boş arazileri görmüş ve bu arazilerin boş olmasının üzüntü verici olduğunu vurgulamıştır. Yöneticilerin maaşlarını alıp keyif yaparken halkın çıkarlarını düşünmemesine çok sinirlenmiş ve bu boş alanların değerlendirilmemesini eleştirmiştir. Yazar, yaşadığı olumsuz deneyimlerin ardından Bursa'nın ihtişamlı camilerinin minarelerinin görülmesiyle umutlanmıştır; ancak yaklaştıkça şehrin küçüldüğünü ve köhne binalarla dolu bir kasabaya giriş yapıyormuş gibi hissettiğini belirtmiştir. Yanındaki yazar arkadaşlarına "Aziz Bursa burası mı?" diye sormak üzereyken, arkadaşlarının gözlerinde "sormasan daha iyi olacak" ifadesini görmüştür. Kalacakları otele doğru giderken yolların genişletme bahanesiyle daha da bozulduğunu belirtmiştir. Sergi açılışına zamanları olduğunu gördüklerinde şehri gezmeye karar vermişlerdir. Halkı gözlemlediğinde, taşra kadınlarının cehalet içinde olduklarını görmüş ve şehirde neredeyse hiç imar faaliyeti olmamasına hayret etmiştir. Bursa'yı neredeyse harabe bir şehir olarak görmüş ve şehrin değerinin yalnızca ipek fabrikalarının oluşturduğunu, bunların da Düyûn-ı Umûmiye'nin gayretleri sonucu var olduğunu belirtmiştir. Sergi başladığında, sergiyi gezen yazar birkaç etkileyici eser haricinde modern eserlerin olmadığını ve Avrupa'daki dağ köyünde bulunan birisini bile etkilemeyeceğini söylemiştir. Yapılan sergilerde mutlaka Avrupa'dan eserler getirilmesi gerektiğini ve bu sayede üreticilerin eksikliklerini fark edebileceğini vurgulamıştır. Son olarak, davetleri ve sergiyi düzenleyen Bursa Valisi'ne, muvaffakiyetlerinden ziyade teşebbüslerinden dolayı teşekkür etmiştir.[387]

[387] Servet-i Fünûn 37.Cilt Sayı 948.

SONUÇ

Bursa, Osmanlı Devleti açısından sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihî yönleriyle önemli bir konuma sahip olmuştur. Osmanlı'da basın faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte, Bursa da bu yeni iletişim mecrasında kendine geniş bir yer bulmuştur. 1840'lı yıllardan itibaren, Osmanlı ulusal basın-yayın organlarında Bursa'nın tarihî ve kültürel dokusunu, sosyal ve ekonomik rolünü ele alan pek çok haber yayımlanmıştır. Bu çalışma, 1840-1909 yılları arasında ulusal süreli yayınlarda Bursa'nın hangi dönemlerde, hangi içeriklerle ve hangi temalar çerçevesinde ele alındığını incelemiş bulunmaktayız.

Elde edilen bulgular, ulusal basında Bursa'yı tanıtan haberlerin kapsamı ve çeşitliliği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Araştırma kapsamında, Bursa'nın ulusal süreli yayınlarda fiziksel yapılarından üretim faaliyetlerine, asayiş olaylarından sosyal ve eğlence etkinliklerine, doğal afetlerden eğitim faaliyetlerine kadar geniş bir konu yelpazesinde ele alındığı tespit edilmiştir. Özellikle, camiler, türbeler ve külliyeler gibi fiziksel yapılar; ipekçilik başta olmak üzere üretim ve ticaret faaliyetleri; şehrin güvenlik durumu ve toplumsal olaylara ilişkin haberler öne çıkan başlıklar arasında yer almıştır. Ayrıca, sosyal etkinlikler ve eğitim çalışmaları gibi konuların da basında yer bularak, Bursa'nın hem Osmanlı toplumu içindeki işlevine hem de tarihî kimliğine dair ipuçları sunduğu görülmüştür.

Şehirdeki fiziki yapılar, ulusal basında dinî yapılar, eğitim kurumları, sağlık kuruluşları ve sosyal mekânlar gibi çeşitli haberler altında sıkça ele alınmıştır. Özellikle dinî yapılar, şehrin tarihî ve kültürel kimliğinin önemli bir parçası olarak basında yer bulmuştur. Şehrin önde gelen şahsiyetlerine ait türbeler ve bu şahsiyetlerin inşa ettirdiği büyük camiler, okuyuculara büyük bir saygı ve minnet duygusuyla aktarılmıştır. Gazete yazarları, bu mekânları ziyaret ettiklerinde yalnızca yapıların fiziksel özelliklerini değil, aynı zamanda kendilerinde uyandırdığı ruhani hisleri de yazılarına yansıtmışlardır. Ayrıca, bu dinî yapıların inşa nedenleri ve içinde yatan kişilerin tarihî kimliklerine ilişkin bilgiler, okuyuculara aktarılmış ve Bursa'nın ruhani dokusunun halk tarafından gururla benimsendiği vurgulanmıştır.

Bursa'nın eğitim kurumları da ulusal basının dikkatle takip ettiği bir diğer önemli konu olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde başlatılan eğitim seferberliğinin Bursa'daki yansımaları, ibtidaiye, rüştiye ve idadiye okullarının açılışı gibi haberler aracılığıyla belgelenmiştir. Bu okulların açılış törenleri, devlet adamlarının katılımıyla gerçekleştirilmiş ve yönetimin eğitime verdiği önemin altı çizilmiştir. Eğitim alanındaki bu gelişmeler, Bursa'nın Osmanlı eğitim reformları içindeki rolünü gözler önüne sermektedir.

Sosyal mekânlar arasında ise Tiyatro Binası ve Müze-i Hümâyûn gibi modern yapıların basında övgüyle anıldığı görülmektedir. Bursa'nın sosyal ve kültürel yaşamında bu mekânların oynadığı rol, dönemin modernleşme hareketlerinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, Bursa kaplıcaları da ulusal ve uluslararası ölçekte dikkat çeken bir başka konu olmuştur. Hem halkın hem de devlet adamlarının yoğun ilgi gösterdiği Bursa kaplıcaları, sağlık turizmi açısından Osmanlı'nın önemli merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Yalova kaplıcaları, zamanla Bursa kaplıcalarıyla rekabet etmeye başlamış olsa da, basındaki haberlerde Bursa kaplıcalarının bu alandaki üstün konumunu koruduğu belirtilmiştir.

Bu incelemeler, Bursa'nın fiziki yapılarının hem Osmanlı toplumundaki önemine hem de ulusal basında nasıl yansıtıldığına ışık tutmaktadır. Şehrin dinî, eğitimsel ve sosyal mekânları aracılığıyla topluma sunduğu değerler, Osmanlı modernleşme sürecinde Bursa'nın oynadığı merkezi rolü açıkça göstermektedir.

Bursa, Osmanlı Devleti'nin üretim ve ekonomik yapısına önemli katkılar sağlayan başlıca şehirlerden biri olmuştur. İstanbul'un iaşesinin bir kısmının Bursa'dan karşılandığı ve dini bayramlarda koyun sürülerinin İstanbul'a gönderildiğine dair haberler, Bursa'nın Osmanlı ekonomisindeki rolüne dair önemli örnekler arasında yer almaktadır. Şehrin ekonomik faaliyetleri arasında en dikkat çekenlerden biri ise ipek böcekçiliğidir. Bursa, ipek üretimi ile Osmanlı ekonomisinin temel unsurlarından birini oluşturmuş, devlet de bu sektördeki potansiyelin artırılması için çeşitli tedbirler almıştır. Ancak, ipekçilikten elde edilen gelirlerin büyük bir kısmının Düyûn-ı Umûmiye'ye aktarılması, ekonomik faaliyetlerin yerel halk üzerindeki etkisini sınırlamıştır.

Yerli üretimin teşvik edilmesi amacıyla Bursa'da düzenlenen sergiler, dönemin ekonomik ve toplumsal politikalarını yansıtan önemli etkinliklerdir. Bu sergiler, hem yerel ürünlerin tanıtımını hem de halk arasındaki "Avrupa ürünlerinin daha kaliteli olduğu" algısını kırmayı amaçlamıştır. 1909 yılında gerçekleştirilen Bursa Sergisi, Sultan Mehmed Reşad ve şehzadelerin katılımıyla ulusal basının gündeminde geniş yer bulmuştur. Basında sergiye ilişkin ürünlerin kalitesi övgüyle anlatılmış; bazı yazarlar sergiyi yetersiz bulsa da genel olarak bu tür etkinliklerin geleceğe dair umutları artırdığı yönünde bir hava hakim olmuştur.

Bursa'nın ekonomik yapısına katkı sunan bu faaliyetlerin yanı sıra, şehir zaman zaman asayiş sorunlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ekonomik sıkıntıların derinleştiği ve devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, yöneticiler asayiş meselelerini çözmek için yoğun çaba harcamıştır. Özellikle Cerîde-i Mehâkim gazetesinde yer alan cinayet, yaralama ve dolandırıcılık gibi olaylar, mahkemelerde çözülmeye çalışılmış ve bu süreçler basına yansımıştır. Yol kesme ve eşkıyalık gibi olaylar ise devlet otoritesine yönelik tehditler olarak değerlendirilmiş, bu tür sorunların çözümü için şehir yöneticileri seferber olmuştur.

Dönemin önemli süreli yayınları olan Servet-i Fünûn, Cerîde-i Havâdis ve Hürriyet, Bursa'daki asayiş olaylarını yakından takip etmiştir. Servet-i Fünûn ve Cerîde-i Havâdis, eşkıyalık faaliyetleri ve mahkeme süreçlerine dair daha bilgilendirici bir üslup benimserken, Hürriyet gazetesi ise Bursa'daki yerel yöneticileri ve merkezi hükümeti eleştiren bir tavır sergilemiştir. Bu eleştiriler, dönemin idari ve hukuki yapısına ilişkin toplumsal bir sorgulamanın basın aracılığıyla ifade bulduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde Bursa'da gerçekleştirilen ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetler, toplumun farklı kesimlerinden çeşitli tepkiler almış ve bu tepkiler gazetelerde geniş yer bulmuştur. Örneğin, gayrimüslim şahsiyetlerin resimlerinin yayımlanması karşısında kayda değer bir tepki göstermeyen Bursa halkı, Ahmed Vefik Paşa'nın vefatının ardından Servet-i Fünûn dergisinde resminin yayımlanmasına büyük bir tepki göstermiştir. Ancak, aynı dönemde Münir Paşa'nın resminin yayımlanması benzer bir tepkiye yol açmamıştır. Bu durum, Bursa halkının sosyal ve kültürel değişim süreçlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ahmed Vefik Paşa ve Münir Paşa, basında yalnızca yönetimsel görevleriyle değil, edebî ve entelektüel kimlikleriyle de halka

tanıtılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı basını, yöneticileri ve entelektüel figürleri halkın belleğinde çok yönlü bir şekilde inşa etmeye çalışmıştır.

Bursa'yı ziyaret edenlerin şehre dair gözlemleri ve bu gözlemleri dile getiriş biçimleri de basın aracılığıyla gün yüzüne çıkmıştır. Ziyaretçilerin bir kısmı, geçmişe duydukları özlemi ve şehrin tarihî güzelliklerine olan hayranlıklarını büyük bir hürmet ve saygı içinde ifade etmiş; şehri Osmanlı'nın görkemli tarihine bir kapı olarak betimlemişlerdir. Buna karşın, bazı ziyaretçiler ise Bursa'nın mevcut durumunu karamsar bir yaklaşımla ele almış ve şehrin içinde bulunduğu koşulları üzüntüyle aktarmışlardır. Bu farklı perspektifler, Bursa'nın Osmanlı toplumundaki algısını çok yönlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ziyaretler, her zaman kişisel tercihlere dayalı olmamış; bazı paşalar için Bursa, mecburi ikamet yeri olarak belirlenmiştir. Özellikle devlet tarafından görevden alınan ya da sürgüne gönderilen bazı paşaların Bursa'da ikamet ettikleri bilinmektedir. Bunun yanı sıra, padişahların ve devlet adamlarının resmi ziyaretleri de Bursa'yı sürekli gündemde tutmuş ve şehrin Osmanlı Devleti içindeki önemini perçinlemiştir. Bu ziyaretler, basında geniş yer bulmuş; şehrin tarihî, kültürel ve ekonomik yönlerini yeniden kamuoyunun dikkatine sunmuştur.

Literatürdeki mevcut eksikliklerin giderilmesi açısından, Bursa'nın sosyal, kültürel ve tarihî yönlerinin, şehirde yayımlanan diğer yerel gazeteler ile çalışma kapsamımız dışında kalan ulusal süreli yayınlar üzerinden de incelenmesi, bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracaktır. Her ne kadar yerel gazeteler üzerine yapılan bazı çalışmalar mevcut olsa da, bu yayınların tarihî bağlamda derinlemesine bir analizi, özellikle Bursa'nın geçmişini araştırmak isteyen akademisyenler için kıymetli bir kaynak sağlayacaktır. Yerel ve ulusal basın, Bursa'nın toplumsal, kültürel ve ekonomik yapısını anlamak için zengin bir veri seti sunmaktadır. Özellikle yerel basının şehre özgü olayları detaylı bir şekilde ele alması, ulusal basının ise bu olayları daha geniş bir çerçeveye oturtarak okuyucuya sunması, Bursa'nın tarihî süreçlerini çok yönlü bir şekilde analiz etmeye imkân tanımaktadır. Dolayısıyla, Bursa ile ilgili yapılacak tarihî çalışmaların, bu iki tür basın arasındaki etkileşimi de dikkate alarak genişletilmesi, literatüre değerli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA., Y.PRK. UM, 16/124, 19 Ramazan 1307.

BOA., Y.MTV, 289/90, 2 Cemâziyelâhir 1324.

SÜRELİ YAYINLAR

Bursa Gazetesi. Bursa Gazetesi Sayı 73. /6 Nisan 1308.), Sayı 104. (28 Kanunuevvel 1308), Sayı 114. (16 Ramazan 1310), Sayı 116. (9 Mart 1309), Sayı 122. (5 Zilkade 1310), Sayı 140 (20 Ağustos 1309), Sayı 142 (8 Ağustos 1309). Sayı 144. (17 Teşrin-i Evvel 1309), Sayı 145. (25 Teşrin-i Evvel 1309).

Cerîde-i Askeriye. Sayı 32. (1281), Sayı 112. (1282).

Cerîde-i Havâdis. Sayı. (5-2463).

Cerîde-i Baytariye ve Ziraiye sayı. (3-41).

Cerîde-i Mehâkim. Sayı. (100-1000).

Hürriyet. Sayı. (21-50)

İkdam. Sayı. 5373. (23 Ağustos 1325), 5374. (24 Ağustos 1325), 5369. (19 Ağustos 1325), 5367. (17 Ağustos 1325), 5371. (21 Ağustos 1325).

Sabah. Sayı. (5316-7168).

Servet-i Fünûn. Sayı. (1-954).

Takvîm-i Vekâyi. 6 Cemaziye'l- Ahir 1260.

Tanin. (7 Teşrin-i Evvel 1324.), (9 Teşrin-i Evvel 1324.), (20 Ağustos 1325).

Tasvîr-i Efkâr. Sayı. (1-431).

Tercüman-ı Hakikat. Sayı 376.(3 Eylül 1295), 10169. (11 Temmuz 1325), 10171. (13 Temmuz 1325).

ESERLER VE MAKALELER

Abdülkadir, Mülazım. *Bursa Tarihi Kılavuzu, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı.* Ankara: Bursa İl Özel İdaresi,2009.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*. 2 (İstanbul 1995).

Akbulut, Uğur. "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)". *Journal of Turkish Studies* (2013).

Akçura, Gökhan. *Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yay. 2009.

Aliağaoğlu, Alpaslan - Uğur, Abdullah. "Osmanlı Şehri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (Ağustos 2016),

Aliağaoğlu, Alpaslan. "Türkiye'de şehirleşme Deneyimleri: Sosyo-mekânsal görünümler". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 57 (Ocak 2023).

Alyot, Halim. "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Polis Teşkilatı". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 21 (2008).

Andı, Kübra. "Servet-i Fünûn Mecmuası". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 7(2006).

Armağan, Mustafa. *Bursa Şehrengizi.* İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Artuk, Mehmet Emin. "Hapis Cezalarının ve Cezaevlerinin Tarihi Gelişimi". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015).

Ataş, Musa. *50 Yıl Önce Bursa.* Bursa: Emek Matbaası, 1960.

Avcı, Yasemin. *Osmanlı Hükümet Konakları "Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devlet Erki ve Temsili"*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Aytekin, Attila. "Hukuk, Tarih Ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (Mayıs 2005).

Baykal, Kâzım. *Tarihte Bursa Yangınları.* Bursa: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., 1948.

Benek, K. Osmanlı İmparatorluğu'nda Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(6-7), 27-39. (2016).

Bingöl, Sedat. "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Cerîde-yi Mahakim'deki Üst Mahkeme

Cansever, Turgut. *İslâm'da Şehir ve Mimarî.* İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Cevdet Paşa, Ahmed. *Tezâkir-i Cevdet, çev. Cavid Baysun*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953.

Çetin, Osman-Hızlı, Mefail. "*Bursa Mekteb-i Sultânîsi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri". Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi (Bursa Mekteb-i Sultânîsi).* Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2011.

Çiftçi, Cafer. "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Mektebi". Osmanlı Modernleşmesi ve *Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa)*. Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2009.

Çiftçi(ed.), Cafer. *Prusia'dan Bursa'ya 8500 Yıldır Üreten Kent.* Bursa: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Değirmenci, Kevser. *Manol ve Çetesi 19.Yüzyılda Güney Marmara'da Bir Eşkıya.* Kütahya: Berikan Yayınevi, 2023.

Demirel, Fatmagül. "Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek''. *İlmi Araştırmalar* 11 (2001).

Demirtaş, Timur. "*Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi".* Hapishane Kitabı. ed. Emine Gürsoy-Naskali, Hilal Oytun Altun. İstanbul: Kitapevi, 2010).

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Ergut, Ferdan. *Modern Devlet ve Polis*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam "Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla".* Çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Günayın, Nurşen. *Seyahatnamelerde Bursa.* İstanbul: Altan Matbaacılık, 2000.

Güler, Semra. "Bursa Hanlarında Mescidler". İstem 35 (Haziran 2020), 17-39.

https://doi.org/10.31591/istem.758701.

Hayrünissa Hanım, Fatma. *1896 Baharında Bursa (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan).* çev.Nezaket Özdemir. Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Belediyesi, 2010.

Işıklı, Aytaç-Balkan, Mümin. *Türk Fuarcılık Tarihi.* İstanbul: İstanbul Fuar Merkezi yay, 2007.

İnalcık, Halil. *"Bursa"*. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.

İntepe, Nazım. *Dibace.* İzmir: Kaynak Yayınları, 2009.

İpek Nedim. "Churchill Vak'ası (1836)". Belleten 59/ (1995): 661-714.

Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Çarşısının İncisi Koza Han*. İstanbul: Osman Gazi Belediyesi, 2008.

Karataş, Ali İhsan. "Ahmed Cevdet Paşa'nın Kaleminden 1855 Bursa Depremi". *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi* 15 (2006).

Keçici, Ayşe Değerli. ''Osmanlı Devleti'nde bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilâtı''. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2008).

Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. Bursa: Bursa Belediyesi Yayınları, 2009.

Kocabaşoğlu, U., Birinci, A. (1995). Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine

Gözlemler. Kebikeç, (2), 101-122.

Koloğlu, O. Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de basın. İstanbul: İletişim *Yayınları. (1994).*

Koloğlu, Orhan. İlk Gazete İlk Polemik Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1989.

Kumaş, Nursal. II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909). Bursa: Sentez Yayınları, 2020.

Lévy-Aksu, Noémi. *Osmanlı İstanbul'unda Asayiş 1879-1909*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Maydaer, Saadet. *Osmanlı Klasik Döneminde Bir Semt "HİSAR"*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.

Maydaer, Saadet. XVI. Yüzyılda Bursa 'da Asayiş. Bursa: Emin Yayınları, 2016.

Moltke, F.V. *Helmuth. Türkiye Mektupları*. çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Nazır, Bayram. "Dersaadet Ticaret Odası ve Uluslararası Sergiler". *History Studies* 1 (Ocak 2009).

Neşrî, Mehmed. *Kitab-ı Cihannüma*, çev. F.R. Unat-M.A. Köymen, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Önsoy, Rıfat. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)". *Belleten* 9/185 (1984).

Özbek, Mustafa. "Tanzimat Döneminde Asayiş Teşkilatı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi* 42/1 (2004).

Öztahtalı, İbrahim. İmran " XIX. Yüzyılda Bursa' da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesinde Bazı Tiyatro Haberleri". *U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/24 (2013).

Öztürk, Yücel. (2019). Bursa Basın Hayatında Hüdâvendigâr Gazetesi . Universal Journal of History and Culture , 1 (2) , 63-78 .

Öztürk, Yücel. *Bursa Basın Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınları, 2012.

Polat Mustafa. ''Uludağ'ın Eteğinden Fışkıran Şifa: Çitli Maden Suyu Ve 1887 Tarihli "Çitli Maden Suyu" Kitabı''. Route Educational and Social Science Journal 5/12 (Ekim 2018). 63-76

Riemschneider, Kaspar. "Eski Anadolu'da Hapishane ve Ceza," Çev. Turgut Yiğit. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15/26 (1991).

Simavi, Lütfi. "Padişah Mehmed Reşad'ın Bursa Gezisi''. *Bursa Defteri* 3 (Eylül 1999).

Sönmez, Saffet. "Osmanlı Döneminde Polis Teşkilatı". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 43/2 (2005).

Tâib, Hasan. *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa).* çev. Mehmet Fatih Birgül. İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi, 2007.

Tanpınar, Ahmed Hamdi. *Beş Şehir*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1989.

Tayla, M. Bursa basını. Bursa: Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayını. (1997).

Tepeyran, Ebubekir *Hâzim. Hatıralar*. çev. Faruk Ilıkan. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. 1998.

Tokgöz, Erdinç. ''19 Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi''. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18/2 (2000).

Uğur, Abdullah. *Şehir Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2015.

Üstündağ, Nagihan. ''Osmanlı'da şehir ve şehir geliştiren unsurlardan biri olarak ayhanlar vidin ve rusçuk örneği'' (18 yüzyıl). *Türkiye Araştırmaları* 2 (2005).

Üsküdari, Faruk. *Eski Bursa'dan Notlar.* Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası,1972.

Qasımova, Sevinç. ''XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları''. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/13 (2017).

Yazıcı, N. Tanzimat dönemi basını konusunda bir değerlendirme. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1994).

Yazıcı, Nesimi. "Takvîm-i Vekâyi ve Cerîde-i Havâdis'in Mukaddimelerinin Tahlil ve Karşılaştırılması", Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi 6 (1984).

Yılmaz, İbrahim. ''Osmanlı Dönemi Bursa Polis Karakolları Ve Asayiş''. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 21/1 (Mart 2019).

Yıldırım, Fahri. 14 Yüzyıldan Cumhuriyete Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler. Bursa: Arma Yayıncılık, 2014.

Yücelt, Nazım. "Otuz Yıl Önce Bursa'da Kültür Hayatı". Uludağ 10 (1937).

Yediyıldız, Asım. "Ulucami'nin Tarihçesi". Bursa'nın Kalbi Ulucami. (ed.M.Kara-B.Kemikli). Bursa: Kayhan Matb.,2009.

Yetmen, Tahir. "İpekböcekçiliği". Uludağ 2/20 (1939).

Yılmaz, İbrahim. ''Osmanlı Döneminde Adam Öldürme Suçu Ve Soruşturma Usulleri''. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22/2 (2020).

Yiğit, İlker-Oruç, Esra. ''Osmanlı Anadolusunda Eşkıyalık''. Ege Coğrafya Dergisi 29/1 (2020).

Ziya, Mehmed. Bursa'dan Konya'ya Seyahat, haz. M.F. Birgül-L.A. Çanaklı. Ankara: Hece Yayınları, 2008).

Mehmet Seyitdanlıoğlu. "Takvîm-i Vekâyi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)". Belleten 55(1991): 797-854.

TEZLER

Alhan, Ceylan. *Cerîde-i Mehâkim 2.Dönem 1-42 Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi.* Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Altun, Dilek. *XIX. YY'da Bursa'da İpek Böcekçiliği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi , 2013.

Aydın, Celal. *Servet-i Fünûn Dergisi (1021-1073 sayılı metinler).* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Çakıcı, Mustafa. *Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi , 2010.

Demir, Sümeyye. *Cerîde-i Mehâkim Traskripti Ve Değerlendirilmesi.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Gencal, Gülşah Dereli. *Endüstri Mirasının Korunması Ve Bölgesel Ölçekli Kültür Rotası; Bursa'daki İpek Fabrikaları Üzerinden İpek Rotası Önerisi.* İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Karaaslan, Yusuf Ziya. *Tarihsel Süreci Ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gureba Hastahanesi.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kasap, Sevilay. *Sergi-i Umumî-i Osmanî 1863.* İstanbul:Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2003.

Özaydın, Neslihan. *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi Ve Bursa Yapılarına Etkisi.* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Özçelik, Mürvet. *19.YY Sonunda Bursa Sosyal Hayatının Basında Yansıması (Bursa Gazetesi) Örneği.* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal b. Enstitsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Özer, Emre. *Osmanlı Mahkemelerindeki Sulh Ve Davaların Nicel Analizi Merkez Ve Taşra karşılaştırması 1800-1840*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Sandıkçı, Pelin. *18.-19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Osmanlı Kenti (Bursa, Konya, Trabzon)* . Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Sandık, Sümeyye Elitaş. *Bursa'da Yoksulluk ve Yokusullar (Bursa Gazetesine Göre) (1890-1893).* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi , 2023.

Satıcı, Emre. *19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Şimşek, Sabite. *1909 Bursa Sergisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Taştan, İbrahim. *(Bursa Mahkeme Defterlerine Göre) 2.Meşrutiyet Döneminde Orhaneli.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Uslu, Kübra. *Ahmed Vefik Paşa Ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yazıcı, Nurcan. *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 2007.

EKLER

Ek 1-Sultan Mehmed Reşad Hazretleri Bursa seyahatinde.[388]

سلطان محمد خان حضرتلری بروسه سیاحتنده : ذات شاهانه و ولی عهد حضرتلری و معیت ملوکانه

Le Sultan MAHOMED V à Brousse : Le Souverain et Sa Suite Impériale.

Ek 2- 1909 Bursa Sergisi için Basılan Madalyalar.[389]

بو دفعه عید ملی کونی بروسه‌ده کشاد ا لنه‌جق سرکی‌یه مخصوص مدالیه

Médaille de l'Exposition de Brousse.

[388] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[389] Servet-i Fünûn 37. Cilt Sayı 954.

Ek 3-Sultan Mehmed Reşad Hazretleri Mudanya istasyonunda.[390]

ذات شاهانه بروسه‌ده ، شهزادگان حضراتنك استاسیونه عزیمتلری

Le Sultan à Brousse.

Ek 4-Sultan Mehmed Reşad'ı selamlamak için istasyon etrafında toplanan Mudanya halkı.[391]

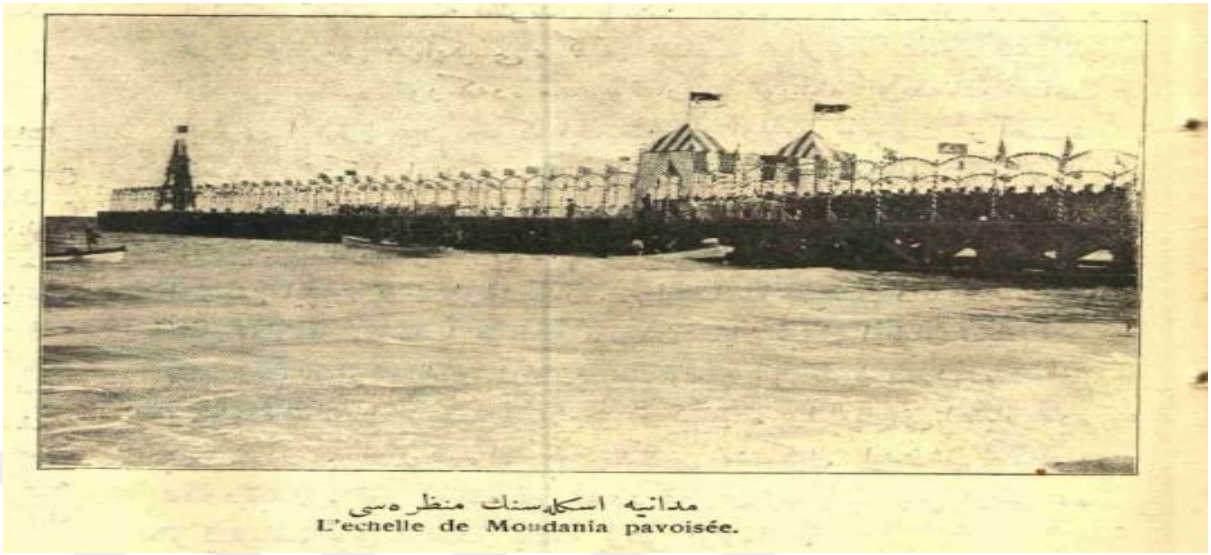

بروسه سیاحت شاهانه‌سی منظره‌لرندن : عودتده مدانیه اسکله‌سنده استقبال همایون

Retour à Moudania du convoi Impérial.

[390] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[391] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.

Ek 5- Sultan Mehmed Reşad'ı karşılamak için Mudanya iskelesine yapan kutlama alanı.[392]

مدانیه اسکله‌سنك منظره‌سی
L'echelle de Moudania pavoisée.

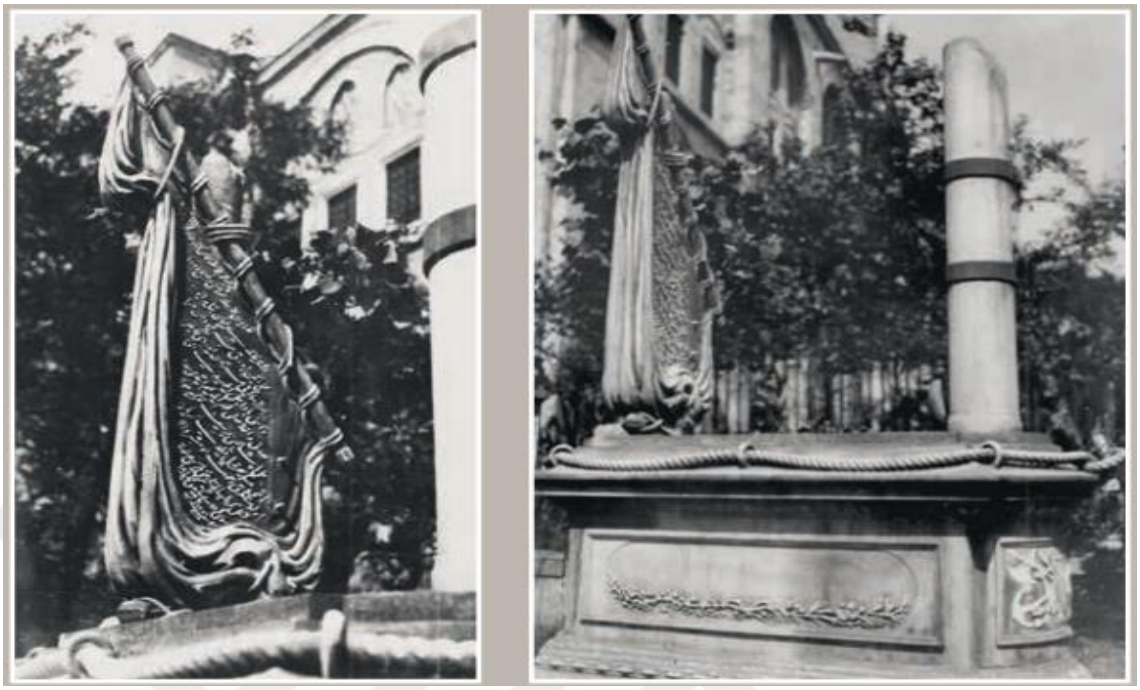
Ek 6- Mudanya'da Sultan Mehmed Reşad için hazırlanan tren.[393]

مدانیه‌ده ركوب همایونه مخصوص واغون
Le wagon impérial.

[392] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.
[393] Servet-i Fünûn 4. Cilt Sayı 99.

Ek 7- Mehmed Salih Paşa'nın kırık yelken direkli mezar taşı.[394]

Ek 8- 1906 Yılında Bursa'da düzenlenen at yarışının başlangıcı.[395]

[394] Fazıl İsmail Ayanoğlu, Tarihî Mezar Taşları,12. (İstanbul: İBB Miras, 2022), 302.
[395] Servet-i Fünûn 32. Cilt Sayı 808.